

ΑΡΧΕΙΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τόμος X Τεύχος 1-2 Ιανουάριος - Δεκέμβριος 1999

ARCHIVES OF ECONOMIC HISTORY

Volume X No 1-2 January - December 1999

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

T. LEVY : Keynes and Sraffa reconciled	7
G. VLACHOS - C. ZOIS : Maritime cycles in the dry bulk cargo market: «A theoretical and empirical analysis for the cycles of the period 1970-1990»	21
C. KYRITSIS : The impact of the convergence of the Greek economy to EMI in the stockmarket : Bayes, Fractal-like, nested estimation of the stock trends	41
Π. ΚΙΟΧΟΣ - Κ. ΠΟΝΤΟΣ : Η εξέλιξη της αστικοποίησης και των μεγάλων πόλεων στις χώρες της Μεσογείου μεταπολεμικά (The evolution of urbanization and of the big cities in the Mediterranean countries after the Second World War)	53
Λ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ : Η Ιστορία της Τραπεζής, από της εποχής των πρώτων πολιτισμών μέχρι του εμπορικού καπιταλισμού (The History of Bank from the era of the first civilizations until merchant capitalism)	81
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ - BOOK REVIEWS.....	143
ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΑΡΘΡΑ - BOOKS, MAGAZINES AND ARTICLES RECEIVED.....	153
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΝΕΑ - NEWSLETTER	155

ΑΘΗΝΑΙ - ATHENS, 1999

Μέλη Συμβουλευτικής Επιτροπής - Associate Editors

†A. Fanfani (Italy)
Anna Pellanda (Italy)
A. Montesano (Italy)
G. Viaggi (Italy)
P. Barucci (Italy)
R. Coppi (Italy)
A. Rugina (USA)
J. Tarascio (USA)
Ingrid Rima (USA)
K. Thanawala (USA)
E. Ortiz (Mexico)
O. Popescu (Argentina)
H. Jenkis (Germany)
U. Witt (Germany)
†J. Krabbe (Netherlands)
A.R. Leen (Netherlands)
F. Condis y Troiano (Belgium)
Thierry Levy (France)
B. Yamey (England)
Sheila Dow (England)
B. Pettman (England)
E. Fullbrook (England)
I. Cristescu (Romania)
R. Petridis (Australia)
T. Riha (Australia)
P.J. Gandhi (India)
P. Gemtos (Greece)
P. Kiochos (Greece)

KEYNES AND SRAFFA RECONCILED

THIERRY LEVY

University of Reims-Champagne-Ardenne

1. Introduction

According to Joan Robinson (1978, p. 14):

"(Sraffa)'s book (Production of commodities by means of commodities) was not published until 1960. Sraffa had shown a draft to Keynes in 1928. Keynes evidently did not make much of it and in turn Sraffa never made much of the General Theory. It is the tasks of the post keynesian to reconcile the two."

Twenty years later and in **the centenary year of Piero Sraffa's Birth¹**, that task is at best only partially realized. This article contributes to the reconciliation of two systems by showing that it is relatively easy to build a bridge formally linking Effective Demand and Sraffa's prices system. Once this is realized, further connections between Keynes's and Sraffa's systems will be identified. The twice systems may be read in an intersubjectivist and dynamic prospect based on the expectations and negotiations of the agent they explicitly or implicitly represent.

2. A Bridge linking Effective Demand and Sraffa's system of prices

Following Henry (1991), we shall consider an economy in which there

1. Piero Sraffa was born August, 5th, 1898 in Torino

are two production factors: Capital, K and Labour L, two commodities X1 and X2. Investment is I.

In the classical tradition, the Productive system can be given with:

$$K = c_1 X_1 + c_2 X_2 \quad (\text{Eq. 1})$$

$$K = l_1 X_1 + l_2 X_2 \quad (\text{Eq. 2})$$

where l_1, l_2, c_1, c_2 are the constant technical coefficients.

These equations describe the full-utilization of the each-period dotations.

We consider also the following definitions concerning the products and investment:

$$X_2 \equiv c, \text{ and } X_1 \equiv I + \delta K$$

and

(Eq. 3,4,5)

$$I \equiv \Delta K \equiv K_{t+1} - K_t$$

These three equations specify the supply-system.

X1 and X2 describe the commodities that are supplied in the market. Equation 3 considers that all the production is consumed.

Following Akyuz (1972) and Harris (1978), we choose the intermediary good as numeraire and then the prices-equations can be written: (Eq. 6 and Eq. 7)

$$I = l_1 \cdot w + c_1 (r + \delta) \quad (\text{Eq. 6})$$

$$p = l_2 \cdot w + c_2 (r + \delta) \quad (\text{Eq. 7})$$

where w is the real-wage, r is the profit-rate and p is the relative price of consumption good.

With only two equations for three variables, the system is still under-determined, so we consider. Saving as:

$$S = \sigma wL + a rK \quad (\text{Eq. 8})$$

where σ is the Wage-earners' propensity to save and a the capitalists' propensity to save which is applied to the net profits.

Then in conformity with Sraffa's theory, the prices-system will be closed and, given the negotiations amongst capitalists and wage-earners

(see Levy, 1994b, 1996), the different prices: p, w, r will be fixed in order to be compatible with the quantity-equations (eq. 1-2-3-4-5)

A priori, the accounting equations are as follows (Eq. 9, 10, 11, 12)

$$Y_a = I + pX_2 \quad (\text{Eq. 9})$$

$$Y_c = wL + rK \quad (\text{Eq. 10})$$

$$Y_d = E + pC \quad (\text{Eq. 11})$$

$$Y_r = I^* + pC \quad (\text{Eq. 12})$$

Eq. 9 describes the equality of the **expected income** and the production-value.

Eq. 10 describes the equality of **created income** and production costs.

Eq. 11 describes the equality of **Spended income** and the use of income (Saving or Consumption)

Eq. 12 describes the equality of **realized income** and Effective Demand.

If there is no credit for consumption in the economy and given the definition of saving, $Y_c = Y_d$

This gives a very keynesian consumption function (Eq. 13)

$$pC = (1 - \sigma) wL + (1 - a) rk$$

This can be regarded as a classical function of demand for the consumption good but remarkably obtained without any recourse to a representative agent with a particular utility function (Eq. 13')

$$C = \frac{(1 - \sigma) wL + (1 - a) rk}{p}$$

If the only origin of Income is production, then $Y_a = Y_c$ and then $Y_a = Y_c = Y_d$

The prices-system is closed if (Eq. 14) $I = S = \sigma wL + \alpha rK$

With equations (6, 7, 14), it appears that the prices-system is closed once and only once the supplied quantities I and X_2 are known. This is typically sraffaian.

At this level, three eventualities may occur for the economy following the level of realized Saving and Investment ($S=I$) in comparison to Intentional Investment (I^*)

(1) There is equality. $I = S = I^*$ then $Y_a = Y_c = Y_d = Y_r$

$$(2) I = S > I^* \text{ then } Y_a = Y_c = Y_d > Y_r$$

The notional plans were too ambitious and it's probable that at the following period, the firms will correct their plans reducing the production of intermediary good and then employment.

$$(3) I = S < I^* \text{ then } Y_a = Y_c = Y_d < Y_r$$

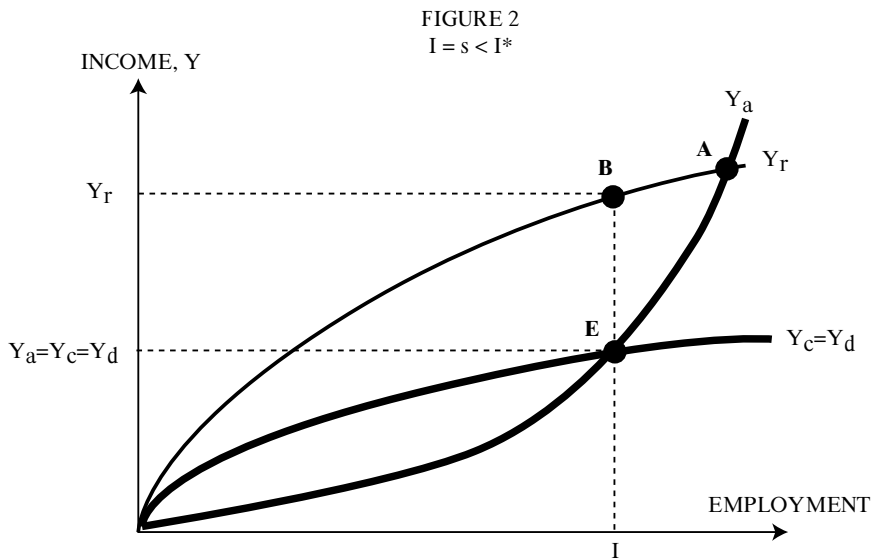
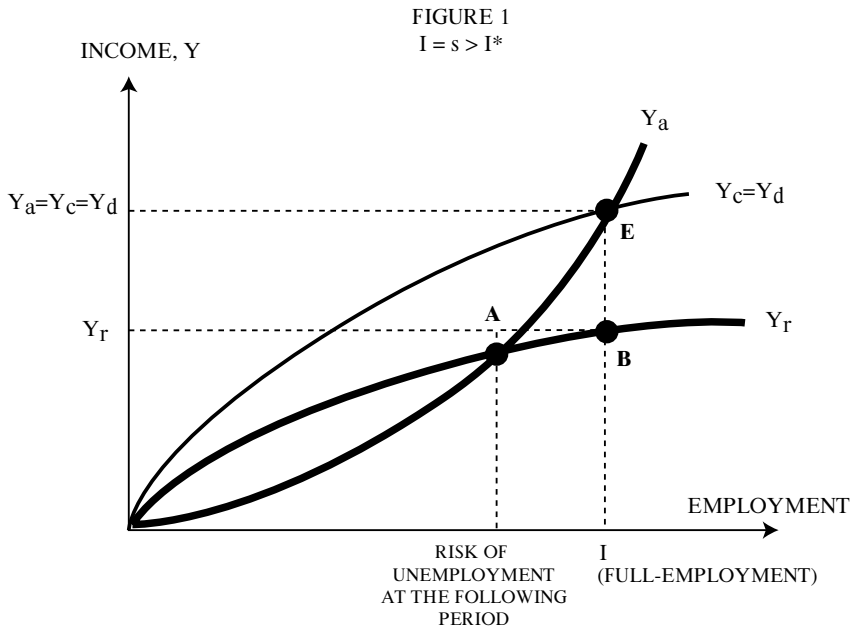
At the opposite, the capitalists will realize then that they have to increase the production of intermediary good.

In each of the two disequilibrium-situations, the firms will adapt the quantity (I, X_2) to the effective demand of the following period and Unemployment may appear. Nevertheless for many post-keynesian economists, the introduction of credit is preferred to solve this paradox of expectation. For Kregel (1975, p. 20), as an illustration, *"for post-keynesian theory the next step is not disequilibrium but the model of shifting equilibrium in a monetary-production economy"*.

This possibility confirms the idea that money can serve as intertemporal medium of reporting disequilibria (Blondel, Parly, 1980) and confirms that a monetary economy is strongly different from a real one (Levy, 1994a, 1994b).

In the present study, the bridge linking effective demand and sraffaian system of price considers that disequilibrium is the most probable situation in the economy. Situations (2) and (3) are more probable than situation (1).

The situations (2) and (3) are illustrated in figure 1 and 2.

For a given state of the expectations, Y_a could be considered as the global supply and $Y_c=Y_d$ as the expected demand which leads to the national equilibrium E corresponding to full-employment. If, ex-post, the expectations are disappointed (Figure 1), there will be adjustment in the following period toward Equilibrium A which is an under-employment equilibrium. No adjustment during the period is possible because we are in the Historical Time. During the period, the agents observe the results of their actions.

The adjustment will depend on the uncertainty of the new expectation of the agents and of the economic policy.

This analysis conforms to the one of Kregel's (1976) which distinguishes three types of equilibria in the thought of Keynes:

- the model of static equilibrium when Keynes supposes that the equilibrium is automatically established in A, point of Effective Demand. In this situation, the production plans are notional.

- the stationary equilibrium model in which as suggested above, the fact that the expectations are not realized ($I=E < \text{or} > I^*$) leads a revision of the production plans in the following period. This model is the dominant one for the 18 first chapters of *General Theory*.

- the mobile equilibrium model in which the fact that the expectations are not realized has an influence on the general state of the expectations and the curves of the above figure may move. This model leads directly to Keynes' chapter 13 and to the function of conventions in the economy. The expectation may-be self-reinforcing. *The forecasting activity is regulated by a convention which generally is the expectation that the actual stated of business will continue indefinitely except if there is a reason to expect a change.* At the microeconomic level, the stated of expectation results from the aggregation of individuals' expectations who observe themselves context, Keynes himself, in an article of 1937, concludes that the microeconomic rational behavior of imitation when realizing expectations leads to the elaboration of a "*conventional judgement*". These topics have been discussed by the intersubjectivist² economists especially Orlean (1989) and Dupuy (1989). Effectively, Keynes's account describes a market situation where, as with intersubje-

2. About the intersubjectivist approach, the reader of the *Archives of Economic History* can refer to T. Levy (1995): "*An intersubjectivist economic approach...*" and to Edward Fullbrook (1996): "*Consumer Metaphysics: the neo-classicalist versus the intersubjectivists.*" published in this review.

ctive consumer markets (Fullbrook, 1996), buyers' choices are interdependent and the desirability of an item is a function of other people's desire for that item.

3. Neo-sraffaian Macroeconomics of Disequilibrium

In this article, disequilibria appear historically when there are errors of expectations.

Another analysis, developed by Levy (1996) consider that the experimental resolution of the Transformation problem from production-prices into market-prices is an origin of disequilibria.

In the context of measurement economics, Fullbrook [1994] invites one to consider Sraffa's value and exchange value as referring to two quite different but partially interdependent quantitative orders rather like mass and weight in physics.

Returning to Sraffa's text and trying to extrapolate what Sraffa suggested, it is possible to show that this coexistence of two quantitative orders of measurement is a source of potential disequilibrium in the economy. In other terms, based on the perception that there are at least two interdependent quantitative orders of measurement will it be possible to describe several aspects of economic dynamics. Sraffa rarely explicitly refers to market prices. Nevertheless, when he takes the year as the unitary and reference period (as we assumed in the model of section 1) and when he follows James Stuart-Mill (Sraffa, 1975, p. 99), Sraffa, as we suggested in the first section, considers production and exchange (i.e. consumption) as succeeding operations during a year. "*In political economics, the year is considered as the period which include as complete cycle of production and consumption*" [Sraffa, 1975, p. 99].

It is the second operation (consumption) that conditions the first one, i.e., the production of the next year [Arena, 1990] and our reference to the Demand Effective Theory was particularly relevant. According to Sraffa [1960, ch. 1]:

"There is a unique set of exchange-values which, if adopted by the market, restores the original distribution of the products and makes it possible for the process to be repeated; such values spring directly from the methods of production".

These are explicitly exchanged ratios but their value is very hypothetical. It is possible as suggested in the above quotation, that the market does not adopt the prices that are determined in the production. Following Arena [1990, p. 197], Sraffa accepts the idea that the market will not systematically accept the production decisions and considers that the relationship between market prices and production prices is not systematically given but only empirical and evolving. As mentioned by Roncaglia [1978, p. XVII], the assumptions of Sraffa do not include those of macroeconomic equality of produced and supplied quantities, on the one hand, and demanded are close. In the previous model the Say's law is only verified in "situation (1)".

Following Arena [1990, p. 196-7], two disequilibrium configurations may occur in the economy. The first configuration has already been modeled by the numerous works of Dumenil and Levy [1986, 1989a, 1989b] and corresponds to the optimistic situation in which the market necessarily adopts the production price. The final market price is necessarily the production price. In this case, initial demand and initial supply can be unequal. Dumenil and Levy [1986, 1989a, 1989b] suggest that there are adjustment problems among the agents. Shortages or overproductions may occur and the agents progressively try to correct their actions adjusting to the perceived disequilibria. The second configuration is the most interesting and most probable. If the market does not adopt the production prices (market prices and production prices differ and refer to two interdependent but different quantitative orders), there is an implicit state of disequilibrium. Effectively, the market price is market-clearing but does not guarantee the uniformity of the expected profit rates, while the production price is linked to a unit profit rate but is not market-clearing. If the producers sell all their production, they do not realize the profits they expected. Eventually, the producers will correct their plan the following year and then progressively production prices will converge toward a particular value which is compatible with market-clearing or equivalently toward a particular value of the market prices which is compatible with the uniformity of profit rates.

In a sense, Sraffa considers the uniformity of profit rates not as a result but as a norm.

"The surplus (or profit) must be distributed in proportion to the means of production (or capital) advanced in each industry... we add the rate of profits

which must be uniform for all industries" [Sraffa, 1960, ch. 4]. This normative assumption is indispensable for describing an economy as the classics do once it is shown that in a Sraffian system, for each given value of the assumed uniform profit rate and for the $(n - 2)$ given and supposed different wage rates, the two last wage rates are linked by an opposite relationship [Steedman, 1977, pp. 99-102]. In addition, for each given value of the assumed uniform wage rate, the supposed different profit rates of the economy are linked by an opposite relationship [Steedman, 1977, pp. 180-1].

The assumption of a uniform profit rate and a uniform wage rate is then the only way of formally considering an economy with a dominant antagonism between wage earners and capitalists. Once these assumptions are suppressed, this antagonism is biased by intra-capitalists' class or intra-wage-earners' class antagonisms. The Sraffian system is then a particular description of the economy which underlies social groups' antagonisms and which excludes individual antagonisms. But his system allows one to conceive a more general and more complex description of the reality in which there are different measurement orders which do not necessarily coincide, each of them corresponding to a convention. Then, there is a need for "*accommodation*" in the economy between the different conventions (Thevenot, 1991; Levy, 1998a, b). What is easy to observe when you are at the organization level, that is the emergence of tensions when there is no *accommodation*, seems to be relevant too at the macroeconomic level. The missing of *accommodation* produces disequilibria.

Two explanations of disequilibria emerge, the one developed in the model of the first section and the one just discussed are the two sides of the same reality. In the model developed to reconcile Keynes and Sraffa, the reference to Effective Demand was the way used to link Production-system of Sraffa market-values. The gap came from problems of expectations such as those just discussed. Disequilibria may come from the non-co-occurrence of different systems of measurement (considered as conventions). These elements are conjectures to be developed and emergence of disequilibria. Conventions conceived as social agreement to facilitate the collective action may concern the expectation or the measurement orders. They were explicitly introduced in the "*General Theory*". This development reveals that their existence is implicit in Sraffa's thought.

Conclusion

Sraffa and Keynes are then reconciled. The main results of Keynes have been found in a model respecting the conditions of Sraffa's analysis of production. The methodology of Sraffa is intuitionist. The agents are not explicitly described, but as for Keynes, conflicts (amongst capitalists and wage-earners), time, expectations, conventions (especially the social conventions that determine the trade-off between profit rate and wage) and dynamics are words that make sense for Sraffa. Moreover, as it has been developed, the two authors contribute to the recent developments of Intersubjective Economics. Keynesian analysis of expectations and mimetic behavior contribute to its foundations (Orlean, Dupuy, Fullbrook, op. cit). The analysis of Sraffa has the virtue of allowing intersubjectivist economists to take into account the productive aspects of the economics, (Levy, 1996).

Abstract

THIERRY LEVY : *Keynes and Sraffa reconciled*

Are Keynes and Sraffa reconciliated today, the centenary year of Piero SRAFFA'S birth? This article contributes to the reconciliation showing that it is relatively easy to build a bridge linking Effective demand and Sraffa's prices system. The article also shows that the reconciliation of the two authors can serve of basis to the development of an alternative Macroeconomics centered on the analysis of conventions and their evolution to explain disequilibria.

REFERENCES

- Akiuz Y. (1972) "Income Distribution, Value of Capital and two notions of the Wage Profit Trade-off". *Oxford Economic Papers*, 24 (2) July, pp. 156-165.
- Arena Richard (1990): "Sraffa, lesp *Sraffa trente ans après* rix et le marché, une point de vue." in J.L. Ravix, R. Arena (Eds): PUF, Paris.
- Blondel Danièle, Parly Jeanne-Marie (1980): "Role de la monnaie dans les reports intertemporels de déséquilibre et stabilisation des économies décentralisées". in P.Y. Hennin (Ed): "*Etudes sur l' économie en déséquilibre*." *Economica*.
- Dumenil Gérard, Levy Daniel (1986): "La concurrence capitaliste: un processus dynamique." in J.P. Fitoussi, P.A. Muet (Eds): "*Macrodynamique et déséquilibres*." *Economica, Paris*.
- Dumenil Gérard, Levy Daniel (1989a): "The Competitive Process in a fixed capital environment: A classical View." *The Manchester School*, LVII, 1 March,
- Dumenil Gérard, Levy Daniel (1989b): "Micro-Adjustment behavior and Macro-stability". Working-paper of the Cepremap (Paris), No 8915, June.
- Dupuy Jean-Pierre (1989): "Conventions et Common-Knowledge". *Revue Economique*, Mars.
- Fullbrook Edward (1994): "The paradox of comparative exchange-value and its boolean implications". Mimeo.
- Fullbrook Edward (1996): "Consumer metaphysics; the neo-classicalists versus the intersubjectivists". *Archives of Economic History*, Vol. VII, January, pp. 53-74.
- Harris D.J. (1978): «Capital accumulation and income distribution». Stanford University Press.

-
- Henry J. (1981): "La Théorie du commerce extérieur dans le Temps historique". PUF.
- Keynes J. M. (1936): "The General Theory of Employment, Interest and Money". Mac-Millan, Cambridge (1973).
- Keynes J. M. (1937): The General Theory of employment Quarterly Journal of Economics, 51, pp. 209-223.
- Kregel J.A. (1975): "The Reconstruction of Political Economy: an introduction to post-keynesian economics." MacMillan, 2 ed.
- Kregel J.A. (1976): "Economic methodology in the face of uncertainty: the modelling methods of Keynes and the post-keynesian." *Economic Journal*, 86, June.
- Kregel J.A. (1978): "La teoria keynesiana della domanda effettiva e la teoria classica." *Economia Internazionale*, 31 (1-2).
- Levy Thierry (1994): "Measurement Economics, Value-Theory and the social function of money" *Atlantic Economic society Best Paper Proceedings*, July, Vol. 4, No 2.
- Levy Thierry (1994b): "Sraffa's standard commodity, money, prices and unit of account." *Archives of Economic History*, Vol. V.
- Levy Thierry (1995): "An intersubjectivist economic approach and the theory of firm's dynamic". *Archives of Economic History*, Vol. VI, No 1.
- Levy Thierry (1996): "Intersubjective Economics, Theory of Production and the Transformation problem." *International Advances in Economic Research*, Vol. 3, No 1.
- Levy Thierry (1998a): "Evaluation interne et évaluation externe de la qualité des biens: que nous apporte l' économie des conventions?" Presented at the workshop on *Quality*, organized by ISEOR, University Lumière Lyon 2, France, January 1998. To be published in the Proceedings of the Workshop.
- Levy Thierry (1998b): "Démarche-Qualité, Conventions et Audit de type socio-économique dans les institutions éducatives de supérieur. (Récit d' une intervention à l' IUT d' Hellespont)." Presented at the workshop on *Quality*, organized by ISEOR, University Lumière Lyon 2, France, January 1998. To be published in the Proceedings of the Workshop.
- Orlean André (1989): "Pour une approche cognitive des conventions

-
- économiques" *Revue Economique*, Mars, No 2, 1989.
- Robinson Joan (1978): "Keynes and Ricardo". *Journal of Post-Keynesian Economics*, 1, pp. 12-18.
- Roncaglia A. (1978): *Sraffa and the theory of prices*. John Wiley and sons, New-York.
- Steedman I. (1977): *Marx after Sraffa*. New Left Book, London.
- Sraffa P. (1960): *Production of commodities by means of commodities*. Cambridge University Press. -8-
- Sraffa P. (1975): "*Ecrits d' Économie Politique*" (Publication of his articles of 1925, 1926 and of his introduction to the opus of David Ricardo), *Economica*, Paris.

**MARITIME CYCLES IN THE DRY BULK CARGO
MARKET : "A THEORETICAL AND EMPIRICAL
ANALYSIS FOR THE CYCLES
OF THE PERIOD 1970-1990"**

GEORGE P. VLACHOS

University of Piraeus

CONSTANTINOS A. ZOIS

Technological Institute of Piraeus

1. Introduction

In this project we intent to proceed with the theoretical and empirical analysis of these shipping fluctuations for the period 1970-1990. Our main target is to present the shipping cycles that have been emerged during the above period and to establish the main reason for the existence of every round phase and specifically the main reasons for the crises and booms of the shipping market.

Our main interest will be the dry bulk cargoes and especially the five products of this category. This approach has to do mainly with voyages charters which are being carried away by bulk carriers (B/C) of the tramp market. In order to ascertain the «ups and downs» of the freight and to make the necessary adjustments and approaches our analysis will use specific freight indexes as well as real freight rates of the market.¹

During the last two decades, and especially between 1970-1990 two shipping crises (collapses) have been noted not equal to one another and three booms almost equal. More accurately, two literal shipping cycles had appeared; one during 1974-1980 with a duration of about 7 years and another during 1980-1990 with a duration of about 10 years. Therefore a shipping cycle has a minimum duration of about 8 years with some more

or less variation.

The reasons for each crisis (collapse) and for each unforeseen booming are similar not equal to one another. Even the height of the average annual freight index has no comparison to the real annual freight rate which is being used from time to time. For example, in the 1974 (boom) with the freight index to have reached a point of 218 the maximum real freight rate for the trade route ; Mexico / ARA for the cereal products had reached a point of \$22 / tonne while the minimum real freight rate had reached a point of \$6,25 / tonne. In 1980 (new boom) with freight index 213 the maximum was \$24,15 and the minimum \$14,25 per tonne. Same exists with all other dry bulk cargoes.

Before we begin our empirical analysis it is essential to present the theoretical side of our project. In order for the reader to be able to apprehend the appearance and the function of these round fluctuations in the shipping economy a prompt analysis will follow. This analysis has to do mainly with the existence of these round fluctuations in the shipping trade.

These round fluctuations or shipping cycles (term widely known to those who are involved in the shipping market) have occupied the researchers of the global economic system from the beginning of the century. Worth to mention the view point that has been expressed from a Greek globally acknowledged economist; the existence of these round fluctuations in the shipping business is the main theme in the field of shipping economy.²

However we should take for granted the existence of round fluctuations in shipping. A simple study of statistical elements regarding freight indicators has resulted in the above conclusion. In this study we do not wish to start from scratch ; we just stress our efforts to analyse a particular period which had some distinctiveness and differences in comparison to the other cycles and their route in the past. In order to be able to accomplish the target of this study we have to look thoroughly into previous studies and theories already expressed.

The round fluctuations that appeared in shipping compose a structural apparatus of a specific economical field for the balance of supply and demand in the transportation services.³ It has been established that this can be achieved if some ship owners have a cash balance equal to one another. Therefore under this theory, shipping cycles succeed in their goals as they manage to create an environment in which powerful and potential shipping companies survive while weak companies tend due to powerful

market scenarios, to disappearance.⁴

Companies that exploited their capitals in the best profitable way, companies with a tendency to invest, gained from a period of high freight, as they skilfully manage to survive even in periods where the freight is in trough levels and the market is under continuous economical pressure.

In contradiction to the theory previously expressed new coming theories tend to consider these round fluctuations not a matter of cash flow in the various shipping companies. Instead the interest is being focalised in the sequences of the demand in the field of global trade.

It is well been considered that these shipping cycles follow the cycles of the national trade in the territories of the global economy⁵. When the national economy is at a phase of development and certain trade indexes follow this trend then shipping is distinguished by progress and evolution. The only characteristic in Shipping is that these fluctuations are more acute and crucial and they have a time-delay⁶.

It is common knowledge that initially while development appears in the global economy then freight indexes-rates reach a state of growth. Therefore certain factors which are related to the way of running a company become more essential than ever; finally freight rates reach a state of recession⁷. These internal factors that cause the decrease of freight prices are mainly two. The first factor is the ship-owners tendency to invest more than they can handle. Secondly, is the introduction in the shipping field of individuals irrelevant and with no special connection to people who are being attracted by the unexpected profits that occurred in the market due to the sudden booms in the shipping fields. These factors may resulted in the transformation of the relation between supply and demand. We may as well reach the conclusion that the phenomenon of over-supply of tonnage has resulted in the collapse of freight.

This course to a trough point did provoked mostly from human activities and actions and least from economical factors.

Apart from internal factors, external factors also exist which are quite irrelevant to the function of economic events. Examples of external factors may be considered the outbreak of a war, dramatic weather condition which have an impact on the rate of productivity and also on the demand for transportation, technological progress and other social and political factors⁸.

Another resembling theory, suggests that the supply of tonnage has

great impact on the freight rate⁹. The only difference between the above theory and the one already mentioned earlier is quite imperceptible. This theory is based on three stages quite similar and related to one another. Initially we have the stage where there is a decrease in tonnage (fall), then there is the stage in which freight rates reach a state of booming leading the supplied tonnage to booming as well, and then finally the market reaches a state of collapse. The increase in the supply of tonnage has two different sides: the first has to do with the re-operation of vessels which have been laid up, this is not a real increase in tonnage. The second side has to do with the construction of new vessels, actually this is a representative increase in the supplied tonnage. In both situations the consequences are the same.

Lately, a new theory has been established: the fluctuation in shipping cycles is occurred due to the interference of individuals to the shipping economy and to the shipping market, in general¹⁰. The movements of the ship-owners and of the other members of this particular market are being influenced by the general feeling that exists in the market. When in the market there is a feeling of optimism then orders for new-buildings increase, banks and financial institutions increase their capacity for lending vast amounts of money, shipyards receive contracts with more favourable terms. All the above resulted in the real increase in the supply of tonnage. Therefore this attitude caused the collapse of the market. In cases of general pessimism the ship-owners are more cautious and they do think twice before entering a period of uncertainty. As a result we have more scraps, banks offer loans with less attractive terms and conditions and the percentage of the laying up is high. Therefore tonnage reaches a state of collapse and freight rates begin to elevate.

In this point we have to make a short report to the cycle fluctuation and to the stages from which is being composed. All the theories that have been expressed during the last decades for the reasons that causes this fluctuation stress out that the aforementioned phenomenon is the basic balance mechanism between supply and demand. This cycle fluctuation consists of four stages:

- The stage of recovery when freight rates have a risen course.
- The stage of booming when freight rates reach their maximum point.
- The stage of recession when freight rates start to fall and

- The stage of trough when freight rates reach the bottom point.

In the stage of recovery freight rates fully cover the running costs of the vessels, the percentage of laying up decreases, the prices of second-hand vessels rise and from time to time we have an increase in the orders for new buildings.

In the stage of booming the freight rates reach their highest level and they do cover two or three times more the running costs of the vessels, they sail with their maximum speed, laying up tends to extinction, loan cash flow tends to rise, the prices of second-hand vessels rise extremely and in some cases their prices are even higher than those of new-buildings, great increase is noted also in the orders for the new-buildings.

The stage of recession is being characterised from over-supply of tonnage, freight rates fall even lower, laying up increases, running speed decreases and generally there is a tendency for aloofness and scepticism.

During the stage of trough, the freight rates do not cover sufficiently the running costs, laying up reaches enormous percentages, vessels speed is falling more than ever and the decrease of vessels prices leads to scrap.

The duration of a cycle fluctuation is approximately 8 to 10 years. The distribution of time is not equal; the stage of trough lasts longer than stages of recovery and recession follow and finally the stage of booming has the smallest share in this scale. We also have to mention that there are no specific rules concerning the time appearance and the duration of each cycle. Finally because the factors that cause these cycles have an oddity and peculiarity, prediction of these factors remains hard let alone impossible. Studying and examining the global economy and trade the percentages of orders and scraps along with the freight rates we may come to the conclusion that generally speaking we are able to minimise not to delete the risk that exists in the shipping business¹¹.

Apart from maritime cycles which we analysed in the preceding pages there are two other categories: the fluctuations which depend on natural events; and fluctuations which depend on wars technological developments and extraordinary natural disasters. A third category could comprise of the long-term study of shipping. In this case we are interested in the factors which in the long-term restructure the world trade¹².

2. The Period Between 1970-1973

In 1970 the general situation in the shipping market could be characterised as productive, developed and advanced. This booming was caused mainly by the increased consumption of fuel oil and its distillates all over the world and from the increased demand for coal and steel especially in Japan. The global marine trading reached one of its best annual rates, in 1970 against 1969, during two decades from 1950 to 1970. With the beginning of 1971 the intense course in the shipping projects had begun to fade. Freight rates began to fall rapidly while the new-building prices remained high. This resulted in less orders for new constructions, orders were been cancelled even laying up begun to appear. Furthermore we wish to point out some events that marked this period¹³.

In 1970-71 Japan decreased its economical growth rate and rhythm and as a result less steel was produced while in Europe there was little demand for such products especially coal. The result was a great shipping crisis for the bulk carriers tramp that carry - transport those products. In the same period the oil conductor of Middle East - Europe begun to operate again; therefore oil companies owners of tanker vessels begun to offer their vessels for chartering with the least possible freight. Besides winter of 1971 was smooth and calm there by consumption and transportation of crude oil reduced-decreased. These factors made the situation worse not only for the occupation of tankers but also for their freight as well.

In 1972, the shipping market was at its worst possible point (trough) of the period 1976-1990. Until 1974 the market had taken a increased course giving freight indexes of 162 in 1973 and 218 in 1974 which was the higher in the twenty-year period. After 1974 freight rates had fallen rapidly leading to an intense shipping crisis. However which events- factors lead the market to boom during 1973-1974. Generally in 1973 an increase in the volume of the international trade had occurred of about 13%-14%. Japan faced a great import traffic while there had been an enormous demand for raw materials and also the cereal exports from the USA were more than expected. The cargoes were even bigger than the available tonnage and the freight rates reached a point of 4 even 5 times more than those of the first semester of 1972. The ship-owners set some rules and freight to the charterers with no objection from the later. Russia and India had at that

period not a successful harvest of cereals and China followed this course. Under these circumstances Russia time-chartered its vessels (B/C) of 30,000 dwt for more than two years. At the same time great production of steel had been observed, factor which led to the increase in demand for steel. In the field of time chartering charter parties for less than two years for the B/C of 20,000 dwt-45,000 dwt for the transportation of cereals were made with a freight of 3,95-5,25\$ per tonne/per month against \$1,35 in 1972. In voyage charters cereals from Mexico Gulf to the Continent had a freight of \$9,75 per tonne in the latest of May 1973 (the voyage cost between Mexico Gulf and Netherlands was \$5,00 for a vessel of about 30,000 dwt-before amortization) while in April of 1972 freight had been no more than \$3,85. In April 1973 the freight was of \$10,25 - in September freight surpass \$20 and October/November \$22.

We note that we refer here to the maximum freight concerning cargoes of grain for the trade route from Mexico Gulf to the Continent for the B/C of 25,000-35,000 dwt. In time-charter parties for the B/C of 13,000-16,000 dwt and for a leasing period of 3-6 months the hire in January 1972 become \$3,4 per month and dwt and during November/ December 1973 became \$13,00.

All the above had to do mainly with the dry bulk cargoes. Without coming into liquid cargoes we shall note that in 1973 no exports of crude oil were allowed from Middle East to America and Holland (boycottig). Also every effort for productivity of crude oil was forbidden. Therefore this whole policy caused a fuel problem for the vessels while freight rates increased rapidly.

3. The Shipping Cycle of the Years 1974-1980

In 1974 the needs of vast areas for supply of consumables continue to exist. India, Banglantes, Russia, China and Africa demand cereals. Russia required cereals from N. America, Australia and Argentina; India made the same movements and China requested cereals from Canada and Australia. Besides the expensive fuel oil was being replaced by coal while from everyone demanded industrial products. Generally in global status there was an increase in demand for the transportation of dry cargoes

while the volume of the international trade raised about 3%. This increase in demand resulted in the increase in the supplied tonnage. In 1974 almost 10 million dwt of new buildings bulk carriers entered the market (3,8 million in the first semester and 6,5 million in the second semester).

Besides increase was marked in time - charters while in the mixed-composed vessels and the large O.B.O made a quick turnover to the transportation - shipping of dry cargoes. It was estimated that 3,3 million dwt turned to the shipping of steel, cereals and coal. These 3,8 million dwt of the new-buildings B/C of the first semester of 1974 along with the 3,3 million dwt of the mixed-composed vessels that rotated in 1974 to the dry bulk cargo shipping represent an increase of 8% in service of tonnage of the B/C during December 1973. Furthermore, in 1974 an increase was observed in the shippers wages. Also the cost for oil reserve (bunkers) had been four times up, the cost for repairs had increased of 20% and port congestion risen dangerously. As a result vessels had to reduce their speeds in order to save of bankers and lubricants while the rate of interest for loans from 7,5% in December 1973 had gone 13% in the later of 1974.

Whatever we mentioned above had as a natural result the creativeness of a condition of recession in the shipping market. The freight rates from and after 1974 had fallen and a condition of crisis and trough replace the condition of recession. The bottom point of trough was appeared during the period 1975-1978 and the lowest point had marked in 1977 with freight index 133. In real prices the trade route for cereals from the Gulf to Amsterdam / Rotterdam / Amverse (ARA) had a maximum freight rate of \$7 and minimum \$3,95 in 1977. From and after 1978 a new rise was observed in the general environment and as a result we reached the second boom of 1980 (after that of 1974).

Lets have a close look of the various changes that took place in 1975 when market fall rapidly and to a dangerous point. More accurately the field of distinctive flags risen, more agreements were signed for the transportation of goods by sea and more shipping countries took protective measures for their national trade. Comecon and especially Russia had low oil prices and no-expensive crew and bearing in mind that the local government did not look into profit had the opportunity of offering to its vessels low freight rates. Therefore Russia caused many difficulties to the tramp market of the global shipping community. The shipping of dry cargo fall almost by 10%. Inflation and the high price of oil led the

international economy to reduce production. It was observed over-supply of tonnage for some of the cargoes-especially for steel and coal - and the market was in favour of charterers who imposed their terms and conditions (in 1973 the market was in favour of shipowners). The over-supply of tonnage became even bigger when Suez canal reopened in 1975 after 8 years that have been closed. Besides tolls in 1975 doubled in comparison to the tolls in 1964 before the close up of the Canal.

As a result, mixed-combined and large B/C undergone difficult times and their only effort was that they could just cover the running expenses through freight. They even took reduced cargoes in order to be under working conditions. Time-chartering was reduced, laying up tonnage increased and as a result freight reached a very low level. It is estimated that in 1975 10% of the global tonnage were under laying up conditions. The decrease in freight rates carried along the orders for new-building in shipyards which were being cancelled all together while vessel's seriously. Vessels of 27,000 dwt, which for two years time-chartering had more than \$7 /dwt and month in the beginning of 1974, in May of 1975 did not surpass \$4,35. Time-chartering of 3-6 months and for vessels up to 13,000-16,000 dwt which had in May of 1974 \$15,3 freight rate they had less than \$5,5 in May 1975, that is the same rate observed in January 1973 (source : Fernley and Egers monthly average freight rates). In voyage chartering for the trade route Mexico Gulf • ARA for cereals with vessels 25,000-35,000 dwt had a freight rate of \$5 per tonne in July 1975 against \$22 in March 1974 (monthly freight rates of Fernley and Egers).

The same and even worst situation occurred in the shipping market during the following years. The freight index NSN/SNI/LSM 218 of the dry cargoes of the year 1974 had fallen down to 142 in 1975, to 134 in 1976, to 133 in 1977. After these movements the index rose to 140 in 1978 and finally we had the second boom to 213 in 1980 when the maximum route freight for the shipping of cereals from Mexico Gulf to ARA was \$24,15 per tonne.

In the three years from 1976 to 1978 there were vessels which did not have the opportunity of covering their running expenses. Also many ship-managers had more or less the same difficulties in covering their bank loans.

In 1979 when the market begun to flourish the orders for the new buildings in the global shipyards had risen and this resulted to the increase

of prices of the vessels. For example prices of ship-buildings in shipyards of that time for bulk carriers panamax type were almost 30 millions in Japan (a lower price in Korea but a higher price in the West European shipyards). For bulk carriers of 25,000-35,000 dwt the prices were from 18 to 25 million dollars (this depended on the country that had the shipyard and of the time of delivery). Bulk carriers 130,000 dwt in Japan had ship-building prices of \$50 million.

Comparative with the aforementioned prices of vessels during the flourishing of the shipping market in 1979 we submit the following prices of past times: Bulk carriers panamax type in the beginning of 1969 cost at the Japanese shipyards \$6 million and in the middle of 1971 with delivery in 1974 the price was \$10 million. Besides a bulk-carrier's price of 30,000-40,000 dwt was estimated in 1971 close to \$7,5 million.

High prices during 1978-1980 existed also and in the market of second-hand vessels. For bulk-carriers panamax type (60,000 dwt) 10 years old from \$9 million (in August 1979) to \$14 million (in August 1980) and from \$14 to 18,5 million for same vessels 5 years old. The prices in the laying up shipyards were also high during the same year (1979) and there were observed prices of laying up 25% more than those which existed few months ago.

3. The Shipping Cycle of the Years 1981-1990

This decade was characterised from intense crisis in the shipping market in her first years (from 1982 and then) and from booming in her latest years. In the years of trough more laying up occurred.

The developed shipping market that begun to flourish in 1978 collapsed in 1981 because the phenomenon of booming was temporary and superficial. The oil crisis of the years 1973-1974 (which influenced the shipping economy basekly in 1975-1977) was a structural crisis and continued to exist a decade later. More than saying, the booming of 1979 owned its existence not in the development of the global economy but in temporary events as for example the sudden crisis in the productivity of cereals in some parts of the world and to the sudden increase in the need for transporting cereals and other means of support from different regions.

After all there was a decrease in the productivity of many industrial countries and this resulted in the low consumption of oil. The shipping industry in order to support itself and to develop normally offered low prices and favourable terms and conditions of financing. This attitude caused the shipping of vessels in an era where substantially the supply of tonnage was saturated (the increase in the interest for new constructions was only «technical»).

In order to make more comprehensible the image of the shipping market in the beginning of the years of '80 we would like to introduce the following table which represents the maximum and minimum freight rate for dry bulk cargoes during 1980-1982. This freight had to do mainly with standard trade routes and cargoes more representative.

	\$ per tonne	1980	1981	1982
Grain				
Mexico Gulf to Amversa/ Rotterdam/Amsterdam	max	24.15	22.00	12.00
	min	14.25	8.75	5.75
Coal				
Hampton Roads to Japan	max	29.00	28.50	19.60
	min	16.50	17.50	10.80
Iron-ore				
Brazil to NW Europe	max	13.00	15.00	7.00
	min	9.50	7.00	4.45

Source: Lloyd's List (OCDE: Les Transports Maritimes 1982, page 99)

Something more like the one we mentioned happened in the decade 1971-1980 when in 1974 (booming) the maximum freight rate in cereals of the above trade route was \$22. This same rate fell rapidly in 1977 (trough) to \$7 (maximum) and to \$3,95 (minimum). Same happened in the trade routes coals with maximum freight rate \$28,5 in 1974 to become \$7,45 in 1977 and the minimum \$10,5 in 1974 to become \$6,25 in 1977.

Many dry bulk vessels and tankers had gone under laying up in 1981. It is estimated that 2,3% of the global tonnage supply was under laying up during this year while the situation got worst in the next coming years:

12,4% in 1983, 9,4% in 1984 and 8,1% in 1985¹⁴. Scraps were also high at that time: 762 vessels (7,3 million grt) in 1981, 1,310 vessels (16,8 million grt) in 1983, 1,785 vessels (17,8 million grt) in 1984 and 2,360 vessels (22,2 million grt) in 1985. Scraps began to reduce after 1986 where shipping market followed a flourishing route. In percentages scraps of 1985 represented 5,3% of the global tonnage.

The through years were characterised by low scrap values which doubled later when the freight market started to show some signs of recovery (1988-89) and the offer of ships for demolition was small¹⁵.

Ship prices followed a similar philosophy differing only to its intense. In 1985 second hand ships were sold two or even three times cheaper than they did in the past years when in addition they were at a smaller age; and especially during the 1979 boom. In the next cycle and especially in 1988-89 a big we observed increase in prices. Second hand vessels were valued three times their 1985 prices depended of course on their type, the characteristics of the ship but also on the month on which the contract was concluded¹⁶.

Even though shipbuilding prices were at a low level in the trough years the second hand vessels were more tempting since the relation between the price of a second hand ship divided by the price of a new-build ship was in favour of the first one. For a well maintained vessel 5 years old the result of the above mentioned division was something between 0.25 and 0.75 for the period 1981-86. This means that the second hand price was 0.25 or 0.75 of the amount that someone should pay under a contract in order to have a ship build. The best ever year was 1986 when the index was 0.25¹⁷.

In 1987 the market followed a rising course. The impact of the tanker market was especially positive as well as of the bulk carrier panamax market from USA to Japan. Russia bought enormous quantity of grain from USA and the transfer of coal and ore were equally important. The following year (1988) was as good as the period 1979-80 and was characterised by¹⁸:

- economic growth in general but especially in USA; Japan and the countries of the E.U.
- increase in tonnage demand
- relatively small tonnage increase (offer) by new-building since in the previous years the orders were limited
- tendency towards balancing tonnage demand and offer
- drastic reduction of the amount of ships laid up and scrapping
- high freights

In the table which will be presented below we can find the higher and lower freight rates observed in representing routes in the period 1986-1988 for dry bulk cargoes.

	\$ pertonne	1986	1987	1988
Grain				
Mexico Gulf to Amversa/ Rotterdam	max	8.25	12.25	15.00
	min	4.50	7.00	9.15
Mexico Gulf to Japan	max	13.50	19.95	28.00
	min	7.40	11.50	18.95
Coal				
Hampton Roads to Japan	max	9.00	12.50	15.35
	min	6.00	6.95	11.55
Iron-ore				
Brazil to NW Europe	max	4.50	8.10	7.10
	min	2.70	3.00	4.90

Source: Lloyd's List (OCDE: Les Transports Maritimes 1988, page 85)

Note: A.R.A.= Amversa/Rotterdam/Amsterdam on vessels 55.000 dwt and for Japan 50.000 dwt. For coal and iron-ore the vessels are 120.000 dwt.

Time charter rates increased proportionally for the same period. Generally speaking a capesize bulk carrier (120.000 dwt) was chartered at 4.5 usd/dwt in 1988 against a 1.2 usd/dwt in 1982 (end of the year).

World laid up tonnage at the end of 1988 reached the 1973-74 level which was the lowest ever¹⁹. Demolition was reduced to such a degree that the scrapping industry was forced to offer very high prices in order to attract shipowners.

Ship constructions as well as second hand vessels purchasing were increased to the point where at the end of 1988 a second hand ship cost five times the 1986 price. In the years that followed the market continued this course with freight rates peaking in 1991 when the maximum for the route from Mexico Gulf to A.R.A. was 18.53 usd/ton and the minimum was 11.46 usd/ton of grain.

By observing the table presented above we come to the conclusion

that freight doubled in the period 1986-88 leading to a proportional increase to the income and the profit the shipowners made since the cost did not behave likewise.

The factors which generated these fluctuations were both internal and external. The cycles were not due to an extraordinary event or an increase in demand due to seasonal factors so we should underline the importance of the internal key factors. The freight market reached its peak in 1988 as a result of the previous trough years. Tonnage supply and demand balanced because the orders for new-buildings were low and the percentage of laid up and scrapping was high. The optimistic sentiment of the freight market influenced both the prices of the second hand vessels and the ones under construction the example mentioned above is representing of the status of the market. In order to make clearer the situation we will give another example: A dry bulk carrier 34.000 dwt ; 11 years old was sold in January 1985 3.2 million usd and in December of the same year cost 1.5 million USD, when a similar ship of 39.000 dwt in June 1989 was sold 9.2 million USD as a result of the good market and the increase in tonnage demand by the part of the shipowners. A general cargo ship 10 years old 15.300 dwt was priced 1.7 million usd in February of 1985 and in June of 1989 a similar one 15.100 dwt was priced 8.2 million USD.

At this particular point we will concentrate on the factors which generate the fluctuations of the shipping markets thus creating the maritime cycle. The real issue is the enforcement of the law of supply and demand for tonnage. Even though the maritime cycle is influenced by many factors; we will concentrate on the three most important of those. Namely new-buildings, demolitions and laid up and finally the price of the cargo to be carried.

Regarding the first one; we are mostly interested in the time lag between the time of the ordering of the ship and the actual time of delivery of the ship in relation to the exact stage of the cycle at which the order was made. Undoubtedly new-building increases tonnage supply. If the order takes place at the stage of recovery and the launching of the ship at the boom stage (2-3 years later), then tonnage supply will probably balance the demand or may even be smaller hence the booming phenomenon will prolong. Similarly if the new vessels create oversupply, then freight rates will decrease and the market will move to the recession stage. There are many combinations between the time of ordering and the launching of the ship and each one has its results e.g. the ordering at the recession stage and deliv-

ery at the trough stage extends the crisis due to the oversupply of tonnage.

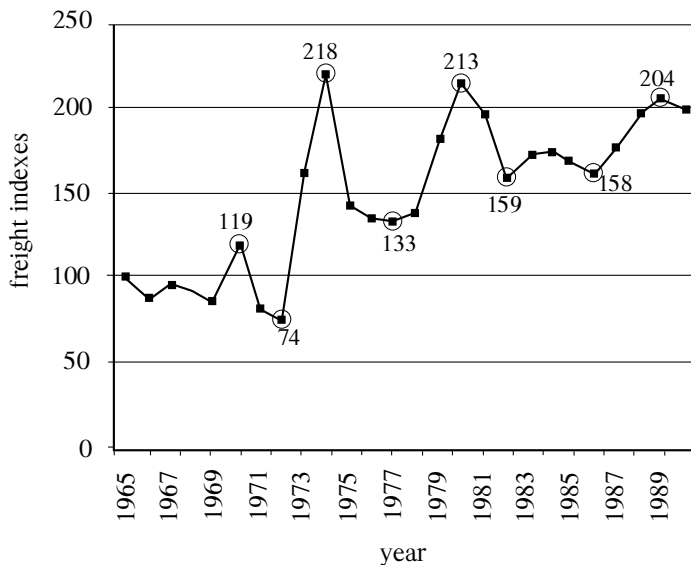
The second factor is present at the trough years and leads to decrease of tonnage and consequently balance between supply and demand thus leading to the recovery of the market.

Finally regarding the price of the goods to be carried by ships we must mention the importance of oil price. When oil prices are high, tanker demand decreases; the voyage cost increases as a result of the increase of fuel; oil products prices increase leading to low levels of demand and generally the world trade is reduced.

5. Conclusions

The following diagram presents the level of freight rates for bulk carriers in the five basic bulk cargoes in the period 1965-90.

Freight indexes for the period 1965-90

Note : See reference 1 of the article concerning the source of the above voyage chartering indexes.

There are three boom years (namely 1974;1980;1989) and three trough periods (1972; before and after 1976; and the period 1983-86). There were two maritime cycles. The first one in the period 1974-1980 and the second the period 1980-1990. During those cycles there was a short boom 1973-74; a long crisis 1975-78; a long boom period 1979-81; long crisis in the years 1982-86 and finally a long booming period the years 1988-90.

The booms and troughs of 1974;1980;1989 and 1977;1982;1986 respectively were the peaks and lows of the cycles. But since crisis last years and not one specific year we mentioned that the freight market presented a trough in the periods 1975-78 and 1982-86.

It is worth while to mention that even though in the two boom years (1974 and 1980) the freight rate index was relatively the same in the route Mexico Gulf-A.R.A. for grain (218 and 213 respectively) the real freight rates were not equal. The same happened in the two trough years (1982 and 1986) when the real freight rates differed even though the index was nearly the same (159 and 158).

Consequently it is fair to say that even though the generating factors of a maritime cycle are almost the same in each situation and the theory is enforced; the actual freight rates do not follow the same analogy. It is a fact that maritime cycles are steadily repeated as a result of the same reasons and differ only to their duration as well as to the duration of each stage of them. But it is equally fair to say that are not so important as to disturb their structure. These differences are present at the freight rates; ship prices; demolition prices and generally to the cash flow of the industry. It is only natural to have these differences which are based on the world economy development and we should not correlate them to the existence and the structure of maritime cycles but also to their regular appearance which is the interest of a maritime economist.

Abstract

GEORGE P. VLACHOS - CONSTANTINOS A. ZOIS : *Maritime Cycles in the Dry Bulk Cargo Market : "A theoretical and empirical analysis for the cycles of the period 1970-1990"*

In this article we intend to underline the main causes for the formation of round fluctuation in the shipping market (tramp) of dry bulk cargo during 1970-1990.

These causes resulted not only in the configuration of freight rate but also in various fields of the global shipping economy. With a more comparative spirit, following events that have been observed in the shipping cycles during the aforementioned period are being analysed here below. More accurately we aim to emphasise the critical moments (collapse and trough) and the unforeseen development (booms) in the shipping market. The freight rate is considered to be extremely important and it is being related to the rates of scrap , purchasing and shipbuilding.

Finally shipping cycles are being repeated in a stable and consistent way and causes for their existence may be traced in similar sectors, though their only difference may lie on their duration and the duration of their phases. These declinations considered neither vital nor harmful for the cycles' structure. Possible changes and variations that exist in shipping activities have a great impact on the cash-flow. Bearing in mind the flexibility and the developments that occurred in shipping market these variations believed to be quite normal. However this theory has no relation with the structure and constant repetition of the shipping cycles since rates have not been affected during 1970-1990.

REFERENCES / CITATIONS / BIBLIOGRAPHY

1. As far as the freight rates indexes are concerned they are published in:
a) *Norwegian Shipping News*; b) *Shipping News International* and c) *Lloyd's Ship Manager*. The above mentioned indexes NSN; SNI and LSM are based on 28 representative bulk cargo routes (for the five basic cargoes) and are the annual average freight rates with base year July 1965-July 1966 (index 100). Regarding the actual (real) prices we will concentrate on the maximum and minimum rates for each year of this period based on the information taken by Lloyd's List and Fernley's Review. Another aid to our analysis will be data from OCDE and from the eminent Greek magazine *Naftika Chronika*.
2. Metaxas B.N., *Maritime Cycles*, K.O.D.E.- Piraeus University, June 1992.
3. Vlachos G.P., (1980) «Marine Merchande Hellenique: Developpement, Problèmes Structureles et Perspectives Possibles», These, Université de Paris I, Pantheon - Sorbonne.
4. Kircadly A.W., (1914) «British Shipping» (London: Kegan Paul Trench Trubner & Co Ltd), reprinted Augustus M. Kelly, New York 1970.
5. Maritime cycles are alike world economy cycles and depend on them since shipping is a second stage industry. Maritime fluctuations are generated by both internal and external factors. Needless to say that internal factors are they ones that are closely related to the shipping industry and external the ones that are independent and are only related to world economy or to extraordinary events such as wars.
An internal factor may be: The lack of balance between tonnage supply and demand; The development of ships (speed; size etc.); The necessary time for loading and unloading at each port; The voyage time. The external factors comply from: World trade growth; technological develop-

- ment; political or other events; and the economic development.
6. Metaxas B.N., (1988) *Maritime Economy Principles*, Athens, Papazisis Publications.
 7. Fayle E.C., (1933) *A Short History of World's Shipping Industry*, London, George Allen & Unwin
 8. Vlachos G.P., (1980) *Marine Merchande Hellenique: Developpement, Problemes Structurels et Perspectives Possibles*, These, Universite de Paris I, Pantheon • Sorbonne.
 9. Cufley C.F.H., (1972) *Ocean Freights and Chartering*, London, Staples Press
 10. Hampton M.J., (1989) *Long & Short Shipping Cycles* (Cambridge: Cambridge Academy of Transport), 3rd edition 1991.
 11. Stopford M.R., (1997) «*Maritime Economics*», London, 2nd edition.
 12. Zois K., (1997) «*Maritime Fluctuations: Their causes and empirical examples since World War II*».
 13. For a further understanding of the most significant events of this period Georgadopoulos EL. - Vlachos G.P., (1997) «*Maritime Economics*», Piraeus, J&J Publications.
- Lloyd's Register of Shipping, Statistical Tables data.* In 1983 when laying up reached its peak amounted 1726 vessels of 52,5 millions dwt. Fifty per cent of this tonnage was tankers. Houmanidis L. - Zois K., (1996) *A concise analysis of the Greek merchant shipping development from ancient years to present.*, Synchroni Ecdotiki Publications, Athens.
- During a maritime crisis the number of demolitions increases and the scrap value decreases below the fifty per cent of the price in the booming years. Scrap value depends on the demand and the price of steel in world market; the type and the weight of the ship; the characteristics of the ship and other incidental factors. In the 1985-88 period 40%-50% of the world scrapped tonnage was made at Taiwan. The share of the Asia in the demolition industry normally reached 80%-90% annually. Some indicative scrap values: In December 1985 Taiwanese (crises scrapping units offered 115-119 usd per light tonne for large tankers and 100-112 usd for other kinds of ships. In the booming period of July 1988 the prices were 235-245 usd for tankers and 200-235 for other ships. In 1989 the prices increased even more reaching the amount of 275 usd per tonne. *Lloyd's Monthly Laid-Up Vessels* (1985); ZOIS K., (1991) *Structure et Fonctionnement du Marché du*

- Transport Maritime, Université de Paris I - Pantheon - Sorbonne, Paris; Hounanidis L. - Zois K. as above, Magazine *Naftika Chronika*.
16. In the early 1982 tanker prices reached the scrap levels and by the end of the year large bulk carriers were sold 80% lower compared to their 1981 price. A handy bulk carrier; 8 years old; cost 4 million usd in 1983 and only 1.7 million usd in 1985. A 250.000 dwt tanker; 10 years old; was estimated 10 million usd in August 1979 (boom) against 3.8 million usd in August 1985 (crisis). The same vessel in December 1989 (boom) when it was 14 years old cost 25 million usd. *Naftika Chronika* (1983); Hounanidis L. - Zois K. as above.
 17. In 1985 Japanese and South Korean shipbuilding yards offered long-term credit up to 100% of the ship value at prices 10%-15% lower than the 1984 prices. A 30.000 dwt bulk carrier cost in 1981 19.6 million usd, and in 1986 11.7 million usd. A similar vessel 5 years old cost 14 million usd in 1981 and only 3.6 million usd in 1986. Vantoros D., (1990) *Shipping Finance*, Patra.
 18. A more concise analysis of the market status and of the factors which influenced both dry bulk and tanker market Georgadopoulos EL. - Vlachos G.P., (1997) «Maritime Economics», Piraeus, J&J Publications.
 19. World laid-up tonnage represented in the late 1988 0.1% of world carrying capacity and the demolitions in the same year represented 0.09% of world tonnage.

THE IMPACT OF THE CONVERGENCE OF THE GREEK ECONOMY TO EMI IN THE STOCKMARKET : BAYES, NESTED ESTIMATION OF THE STOCK TRENDS

Dr. COSTAS KYRITSIS

National Technical University of Athens - University of Portsmouth

1. Introduction

The future stage following the present Greek economy is a very interesting time. It is even more interesting if the group of nations where it enters, in this case European Union, becomes gradually, with respect to some parameters, the strongest economy in the world.

Although the Greek economy is not perfect or advanced, there is the firm decision to handle its indices, as much as possible, so as to qualify according to the standards of European Monetary Integration (EUI). These standards are set, for the Greek economy (Thanos G., 1999), mainly in the next profile:

- a) The Inflation rate less than 1.5%
- b) The deficit of the Government less than 0.9% of the Gross National Product
- c) The national debt less than 100% of the Gross National Product
- d) Growth rate of the Gross National Product at least 4.5%.

2. Macroeconomic factors influencing the prices in the Athens Stockmarket

There is no doubt that the previous standards of EMI make a profile of a mature economy and also no doubt that a young state like the Greek (less than 2 hundred years old) has major difficulties in qualifying according to the profile of EMI, before 2001. It is worth trying nevertheless, even only for the benefit of eliminating the continuous currency devaluation of the national wealth through the exchange rates.

Experience has showed that the basic magnitudes of Macroeconomics that have significant impact on the changes of prices of stocks in the Stockmarket are:

- a) The risk-free rate.
- b) The exchange rates
- c) Mass-media information about other economies and changes of prices in other Stockmarkets.
- d) Monetary decisions about the liquidity in the Domestic currency.

The procedures with which the previous factors influence the changes of prices in Stockmarket is always through the aggregate demand and supply for each stock:

- 1) Surplus of demand to purchase stocks in the computer waiting lines creates growth of the price of the stock (Bull-market)
- 2) Surplus of supply to sell stocks in the computers waiting lines creates falling of the price of the stock (Bear-market)

The exact equations of how stochastic demand and supply results in to the random variables of price and volume and their changes, is not an issue to cover in the present paper. It is not of intractable difficulty to formulate, though.

We shall state, nevertheless, the basic equations of competition of demand and supply for each stock. The equations of two populations in competition have been a topic of systematic study. It may not be surprising that such equations have been studied and solved not in the science of Economics but in Ecology. They are a standard topic in an area initiated by Voltera.

Let us denote by $x(t_n)$ and $y(t_n)$ the *average value* at time t_n of the random variable of demand to buy and supply to sell a stock (in volume units) respectively at a particular price level. The next equations describe the interplay of demand and supply:

$$(1) x(t_{n+1}) = x(t_n)(a - b x(t_n) - c y(t_n))$$

$$(2) y(t_{n+1}) = y(t_n)(e - f x(t_n) - g y(t_n))$$

The symbols a, b, c, d, e, f, g are constants defining the competition.

Such equations, formulated in continuous time and deterministic mode are the well known equations of competition in Ecology (see e.g. [Maynard S.J] p 59 formula 36).

We notice that they are non-linear equations. They have been solved numerically, studied and applied in many situations of populations in competition. The populations involved here are of the investors who want to buy and who want to sell. The equations describe the effect in demand and supply of the automatic negotiation algorithm in the computers waiting lines. These equations if formulated in continuous time they do not involve oscillations. But when formulated in discrete time and as stochastic processes or time series, they do involve (non-linear) oscillations which is the common experience for anyone that has spent some time in front of a monitor of a Stockmarket company.

During 1997 there was a major impact on the price growth in the Athens Stockmarket of the size, at year base, close to 50%. It is supposed that it was created by the fall of the risk-free of the banks (factor a mentioned in this paragraph).

During 1998 there was an even larger impact on the price growth of a size close to 70%. It is supposed that it was created mainly by the devaluation in the currency exchange rates as, decided by the government, during in March 1998.

As the latter case was the most dramatic, we shall try to analyze it with a new statistical method.

3. Bayes, fractal-like, nested estimation of times series

As it is known there is a topic in statistics called *Bayes estimators*.

(See e.g. Mood A.-Graybaill A.F.-Boes D.C. pp 339-351). The main idea is that when we have a parameter in a distribution that we must estimate, we may assume as a meta-level that it is already a random variable with an a priori given distribution. For example if we are estimating a Gaussian (normal) random variable $N(\mu, \sigma^2)$ we may assume that we have a double variation and a second stochastic level and that the parameters, μ and σ^2 , are already Gaussian (normal) random variables with means, μ_μ, μ_σ and variances $\sigma_\mu, \sigma_\sigma$. It is not that we want to make the computations more complicated but that we need to fit a more flexible model to the real situation.

For doubly stochastic time series see (Tong H. pp 117-118). We shall describe a general method to refine autoregressive time series models, such that at each refinement, it appears higher order variability and higher Bayes order as discussed above. For the sake of clarity we shall apply it to the Black-Scholes lognormal model of the prices of stocks. The model is known in stochastic processes and stochastic differential equations as the geometric Brownian motion. (See Oksendal B. pp 59-61, 198-199 and 223-225 or Karlin S-Taylor H.M. pp 267-269, 357, 363, 385 and Mallaris A.G.-Brock W.A. pp 220-223). It is a linear SDE of constant coefficients and multiplicative «noise» or innovation.

Although much popularity is related to this model, it cannot describe but the «buy-and-hold» situation in the Stockmarket. We may try to vary this model with the idea of Bayes so as to include reversal patterns and price motion with or without resistance. We supplement the idea of Bayes by corresponding to each new stochastic or Bayes level a finer grid of the argument. In this way different models appear to different scale regimes, but still something is repeated thus we follow also the basic idea of self-similarity introduced graphically by Mandelbrot with fractals and multi-fractals.

Mandelbrot has applied his idea of self-similar fractals to the Stockmarkets, arguing that much of the oscillating effects of stock prices are not observed in the Black-Scholes model.

There are many new results of qualitative dynamics of dynamic systems under the term «Chaos». The ideas are not irrelevant but in order to apply them in a professional way to Stockmarkets we require them in stochastic differential equations or time series (see Tong H.)

The idea of nested patterns of «tides» (trend of a year or more),

«waves» (in seasonal horizon) and «ripples» (day or intra-day oscillations) goes back to the theory of Dow and Elliot in the Technical Analysis of stocks (see Murphy J.J. pp 24-35 ,371-414 Murphy J.J.). It is also obvious the relevancy of the Elliot wave theory with Spectral Analysis and the fast Fourier transformation in time series.

The way to enhance the «buy-and-hold» model of Black-Scholes is as follows:

- 1) We define a nested system of grids in the time argument .For example starting with an horizon of a year we partition it to smaller seasonal horizons (e.g. 60 Stockmarket days). We may continue in this way to monthly, weekly and finally daily horizons .
- 2) For the first one year horizon we perform an ordinary estimation of the Black-Scholes model .It gives the buy-and-hold trend.
- 3) In the seasonal horizon we increase the Bayes stochastic order. For each season in the one year horizon we estimate a second Bayes order model. The four seasonal models are pasted automatically to a more flexible overall model than the Black-Scholes
- 4) We continue to increase the Bayes order by one for each finer horizon, of a month, a week or a day and we estimate a new model for each smaller horizon.

The resulting time series fits pretty well to the real life surprises of the Stockmarket .

The method resembles the splines in numerical analysis only that it is not performed on polynomials and the models are not deterministic but stochastic.

A good question is how we increase the Bayes order. A simple method is to consider the constant coefficients of the initial model as varying linearly relative to time. This introduces for estimation new constant parameters. At each finer grid we assume the previous constant parameters as varying linearly and we estimate the new constant parameters.

In the next paragraph we shall perform the method at two only horizons of one year and a seasonal of 60 Stockmarket days.

4. An example : The impact of devaluation in the Spring of 1998

As we mentioned in the previous paragraph the Black-Scholes model of the prices of stocks is the geometric Brownian motion in other words defined in continuous time by the stochastic differential equation:

$$(3) \quad dx = rxdt + \sigma x dz.$$

Where x is the price of the stock and z is a Brownian motion.

In this example we implement a discrete time, non-homogeneous time-series version defined by the equation

$$(4) \quad x_{n+1} = (rx_n + \varepsilon) x_n$$

We make close relative to it:

$$(5) \quad x_n = \exp(rn + se_n)$$

Where ε_n is a normal error or innovation. We do not insist on any stationarity assumption.

We make the simplifying assumption that the «noise» or innovation term is additive and of constant variance, that is, an homoscedasticity assumption that makes the variance of the residual in the exponent constant in time.

This simplifies the estimation of the parameters of the time series.

The application of the original model of constant coefficients for a one year horizon is straightforward and is very well known. We proceed with the nested Bayes estimation that we described in the previous paragraph. We assume for the four seasonal (3-months) horizons of one year that the model has variable coefficients and that the coefficients vary linearly with respect to time. This introduces new constant coefficients a, b in (5) : ($r_n = an + b$)

$$(6) \quad x_n = \exp((an + b)n + se_n)$$

More generally we estimate the equation

$$(7) \quad x_n = \exp((an + b)n + c + se_n)$$

We notice that the equation is almost the normal curve except of a linear term or sign reversal.

To estimate it we take the logarithm of the prices and apply polynomial regression.

The exponent is in general an at most quadratic polynomial. If the

coefficient of the quadratic term is negative, we have an instance of a Gaussian (normal) curve, which is interpreted as follows:

- 1) Increase of the prices with an asymptotic upper resistance, which becomes a reversal pattern
- 2) Decrease of the prices with an obvious asymptotic lower resistance at zero, thus practically without resistance
If the coefficient of the quadratic term of the exponent is positive then the probable cases are:
- 3) Increase of the prices very fast (faster than the simple exponential growth) without upper resistance
- 4) Decrease of the prices with lower asymptotic resistance that becomes a reversal pattern

Thus the qualitative dynamics of the stock at each time are described by the above four dynamic states

In the next chart we see the general index of the Athens Stockmarket between the months February 1998 and end of August 1998. The devaluation of drachmas was in the middle of March 1998. We can observe the dramatic explosion in the prices during the next months.

The results of the least squares estimation of this linear model with time variable coefficients are given below:

The estimated model between the dates 10/03/1998 (n=1) and 05/06/1998 (n=60), that is 60 Stockmarket days is

$$(8) x_n = \exp (((-0,00025) n + 0,023223) n + 7,317873 + \varepsilon_n)$$

The maximum of the normal curve occurs in the day n=47 that is in 19/05/98.

In this date the model gives a clear selling signal. Of course we cannot trade with the general index. But it would give one if we had applied it for a particular stock. The author scored code in visual basic on Excell in order to analyse the buying and selling signals during the year. The results were quite positive for forecasting. For further analysis of optimal trading see bibliography below from Breiman L. 1961 to Gencay R. 1998.

The variance of the residual and the goodness of fit are given below:

$$(9) \sigma_\varepsilon = 8409,733584$$

$$(10) R = 92,62713729$$

In the figure we have a superimposed form the general index and the estimated normal curve for the seasonal horizon of 60 days.

In table 1 they are given the numerical data of the chart. As soon as we have estimated the model by continuing it in a reasonable forward horizon we have an effective forecasting. The forecasting is corrected at best every day so that the buying or selling signals are with minimum time delay.

We have used data of closing daily prices and not intra-day data.

The Bayes nested estimation can be extended for shorter horizons and the exponent becomes a polynomial of order higher than the quadratic.

Figure

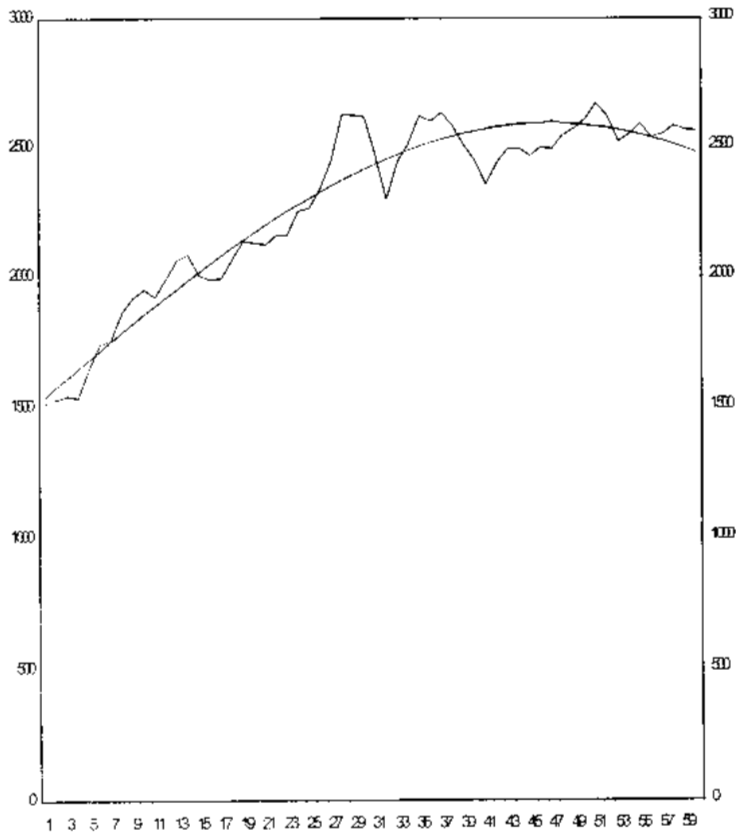

Table 1

Date	General Index	Normal Smoothing	Date	General Index	Normal Smoothing
10.03.1998	1542,017	1517,54	24.04.1998	2437,958	2473,98
11.03.1998	1577,069	1531,26	27.04.1998	2456,469	2300,71
12.03.1998	1612,116	1543,62	28.04.1998	2473,89	2445,80
13.03.1998	1647,124	1537,37	29.04.1998	2490,196	2511,56
16.03.1998	1682,055	1649,69	30.04.1998	2505,364	2621,44
17.03.1998	1716,873	1737,37	04.05.1998	2519,372	2602,82
18.03.1998	1751,541	1754,93	05.05.1998	2532,2	2634,54
19.03.1998	1786,021	1861,73	06.05.1998	2543,827	2582,62
20.03.1998	1820,275	1919,91	07.05.1998	2554,239	2509,78
23.03.1998	1854,263	1950,75	08.05.1998	2563,418	2450,16
24.03.1998	1887,948	1922,86	11.05.1998	2571,351	2358,15
26.03.1998	1921,289	1992,81	12.05.1998	2578,028	2438,39
27.03.1998	1954,248	2063,32	13.05.1998	2583,437	2494,66
30.03.1998	1986,784	2083,89	14.05.1998	2587,571	2494,70
31.03.1998	2018,857	2005,80	15.05.1998	2590,423	2469,84
01.04.1998	2050,429	1988,78	18.05.1998	2591,99	2500,44
02.04.1998	2081,46	1995,00	19.05.1998	2592,269	2493,70
03.04.1998	2111,91	2063,50	20.05.1998	2591,259	2547,01
06.04.1998	2141,741	2135,31	21.05.1998	2588,963	2573,98
07.04.1998	2170,914	2129,08	22.05.1998	2585,383	2606,48
08.04.1998	2199,391	2124,76	25.05.1998	2580,525	2669,76
09.04.1998	2227,134	2157,39	26.05.1998	2574,396	2621,33
10.04.1998	2254,106	2158,12	27.05.1998	2567,005	2523,03
13.04.1998	2280,27	2255,81	28.05.1998	2558,364	2549,07
14.04.1998	2305,593	2266,35	29.05.1998	2548,484	2591,03
15.04.1998	2330,037	2339,28	01.06.1998	2537,381	2536,09
16.04.1998	2353,571	2448,55	02.06.1998	2525,071	2551,47
21.04.1998	2376,161	2627,90	03.06.1998	2511,571	2581,24
22.04.1998	2397,776	2623,39	04.06.1998	2496,903	2567,21
23.04.1998	2418,384	2618,65	05.06.1998	2481,086	2562,82

Abstract

COSTAS KYRITSIS : *The impact of the convergence of the Greek Economy to emi in the Stockmarket : Bayes, nested estimation of the stock trends*

In this short paper we discuss the impact of the convergence of the Greek Economy to the European Monetary Integration on the Athens Stockmarket. We analyze how magnitudes of macroeconomics influence the decisions of the investors. We propose a quantitative model of demand and supply in the Stockmarket inspired from Valtera's work in Ecology and the equations of populations in competition. We also propose a new statistical method in estimation based on Bayes estimators and the idea of Maldendrot on selfsimilar fractals. We test the method at the impact on price changes, immediately after the devaluation during March of 1998.

REFERENCES

- Azariadis C. (1993), *Intertemporal Macroeconomics* Blacwell.
- Black F. Scholes M., «The pricing of Options and Corporate Liabilities»
Journal of Economic Theory 10 pp 239-257.
- Hair-Anderson-Tatham-Black (1998), «*Multivariate Analysis*» 5th edition
Prentice Hall.
- Hamilton J.D. (1994), *Time Series Analysis*, Princeton University Press.
- Kloeden E.P.-Platen E.-Schurtz H. (1997), *Numerical Solutions of SDE
Through Computer Experiments* Springer.
- Karlin S-taylor H.M. (1975), «*A first course in stochastic processes.*
Academic press».
- Kiochos P. (1994), «The evolution of the population in agriculture in
Greece during 1920-1981», *Achives of Economic History*, II
1-2.
- Lambert H.Koopmans (1195), «*The Spectral Analysis of time series*
Academic Press». *Probability and mathematical Statistics*
Vol. 22.
- Lutkepohl H.(1993) *Introduction to Multiple Time Series Analysis*
Springer .
- Magee J. (1992), *Technical Analysis of Stock Trends* New York Institute
of Finance.
- Mallaris A.G.-Brock W.A. (1982), *Stochastic Methods in Economics and
Finance* Amsterdam North-Holland.
- Maynard S.J. (1979), *Models in Ecology*. Cambridge University Press.
- Mertzanis Ch. (1998), *Limit of prices and variance of the general index in
the Athens Stockmarket. Proceedings of the Confe- rence of
the Institute of Statistics.*
- Millionis A.E..-Moschos D. (1998), *Information Efficiency and
application in the Athens Stockmarket. Proceedings of the
Conference of the Institute of Statistics*8.
- Mood A.-Graybaill A.F.-Boes D.C. (1974), *Introduction to the theory of
Statistics*. McGraw-Hill 1974.

-
- Murphy J.J., «Technical Analysis of the Futures Markets». New York Institute of Finance.
- Nicholis D.F.-Quinn B.G., «Random coefficients autoregressive models:an introduction» .Lecture Notes in Statistics No 11 Springer NY.
- Oksendal B. (1995), «Stochastic Differential equations Springer».
- Papadamou S.-Papanastasiou D.-Tsopoglou (1996), Research on the predictability of the stocks in the Athens Stockmarket. [ScarthM.W.] Macroeconomics Hancourt Brace &Company Canada.
- Spanoudaki I.-Kampaneloy A.-Antonogiorkakis P. (1998), «Volume indices in the technical analysis of stocks.Monte-Carlo empirical results». *Proceedings of the Conference of the Institute of Statistics*.
- Thanos G., 1999, «The Greek Process Towards Euro Zone Faces Two Frictions: The Wage Rigidities And the Budget Deficit», European Research Studies, (Forthcoming).
- Tong H. (1990), «Non-Linear Time series : A dynamic System Approach» Clarendon Press Oxford.

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

ΠΕΤΡΟΣ ΚΙΟΧΟΣ

Πανεπιστήμιο Πειραιώς

ΚΩΝ/ΝΟΣ ΡΟΝΤΟΣ

Ε.Σ.Υ.Ε. - ΤΕΙ Αθηνών

1. Εισαγωγή

Η αστικοποίηση είναι ένα σύνθετο και καθολικό φαινόμενο, απόλυτα συνυφασμένο με την δομή της καπιταλιστικής κοινωνίας των δύο τελευταίων αιώνων.

Η έντονη αλληλεπίδραση που ασκείται μεταξύ της δημιουργίας αστικών συγκεντρώσεων και των λοιπών κοινωνικο-οικονομικών δράσεων, είχε ως αποτέλεσμα το θέμα αυτό να έχει μελετηθεί επαρκώς και να παρακολουθείται στενά από την επιστήμη, τόσο σε θεωρητικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο εμπειρικών εφαρμογών.

Επίσης, διεθνείς οργανισμοί (ΟΗΕ, κλπ.) παρακολουθούν το φαινόμενο σε παγκόσμιο επίπεδο και εξάγουν συγκριτικά συμπεράσματα για την εξέλιξη του στις διάφορες περιοχές της γης, ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες.

Πρόσφατα, το ενδιαφέρον για την εξέλιξη της αστικοποίησης και των πόλεων, αναθερμάνθηκε επειδή νέοι προσδιοριστικοί παράγοντες αυτής διαφαίνονται ότι επηρεάζουν την πορεία της.

Η παρούσα εργασία αποβλέπει στην διερεύνηση του προτύπου αστικοποίησης, στην εξέλιξη των μεγάλων πόλεων στην περιοχή της Μεσογείου και στις μεθόδους μέτρησης των επιμέρους χαρακτηριστικών της αστικοποίησης.

Επίσης στην εργασία αυτή αναλύεται η ιεράρχηση των μεγάλων

αστικών συγκεντρώσεων στον κόσμο και στη Μεσόγειο και δίνεται το πρότυπο αστικής διαρθρωσης στην περιοχή της Μεσογείου.

2. Θεωρητική επισκόπηση του φαινομένου της αστικοποίησης

Η αστικοποίηση, δηλαδή η συγκέντρωση πληθυσμού και οικονομικών δραστηριοτήτων στις πόλεις και σε μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις αποτέλεσε συνακόλουθο της Βιομηχανικής Ανάπτυξης και της επέκτασης του εμπορίου, του 19ου και 20ου αιώνα¹.

Τη συσσώρευση πληθυσμού στα αστικά κέντρα και την μετακίνηση από τις αγροτικές περιοχές βοήθησε, αρχής γενομένης από τον προηγούμενο αιώνα, η αύξηση της παραγωγικότητας στον γεωργικό τομέα, λόγω της εισαγωγής νέας τεχνολογίας σ' αυτόν, η ανάπτυξη υποδομών στον τομέα των μεταφορών, η ανάπτυξη συστήματος αγορών αγαθών και τέλος, η ραγδαία βελτίωση των συνθηκών υγιεινής στις πόλεις.

Οι αστικές συσσωρεύσεις θεωρήθηκαν ιδιαίτερα σημαντικές για την βιομηχανική ανάπτυξη, λόγω των οικονομικών κλίμακων που επιτυγχάνονταν σ' αυτές, της εγγύτητας της παραγωγής και της δυνατότητας της ανταλλαγής αγαθών και υπηρεσιών².

Οι κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις, θεώρησαν ευνοϊκές ή τουλάχιστον απαραίτητες τις μεγάλες αστικές συγκεντρώσεις με αποτέλεσμα να μην εφαρμοστούν ισχυρές πολιτικές ούτε τουλάχιστον για τον έλεγχο του φαινομένου³.

Η νεοκλασική θεωρία, αρχικά, δέχεται ότι μακροχρόνια, με την απρόσκοπτη λειτουργία του μηχανισμού της ελεύθερης αγοράς επιτυγχάνεται, χωρίς άλλη παρέμβαση, η άριστη γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού. Ο άριστος πληθυσμός κατά περιφέρεια επιτυγχάνεται, σύμφωνα με την κλασική σκέψη, με την μετανάστευση του εργατικού δυναμικού, όταν εξασφαλίζονται συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού. Η διατάραξη της ισορροπίας στην εθνική αγορά εργασίας και η διαφοροποίηση των μισθών στις επιμέρους τοπικές αγορές λόγω ανισότητας της προσφοράς και της ζήτησης, οδηγεί σε μετακίνηση του πλεονάζου-

1. Bish B. and Nourse H., 1975, «Urban Economics and Policy Analysis» pp. 9-11.

2. Mills E., 1972, «Urban Economics-a set of approach», σελ.σελ. 7-22.

3. Ανδρικόπουλου - Κανκαλά Ε., 1983 «Η επίδραση της διεθνοποίησης των διαρθρωτικών μεταβολών και της ανάπτυξης, στο φαινόμενο της αστικής πόλωσης στην Ελλάδα».

ντος εργατικού δυναμικού προς περιοχές όπου οι μισθοί είναι αυξημένοι, μέχρι του σημείου που θα αποκατασταθεί ένας ενιαίος μισθός σε όλες τις επιμέρους αγορές ίσος με το οριακό προϊόν της εργασίας. Στο σημείο αυτό επιτυγχάνεται η άριστη κατανομή του πληθυσμού, στην οποία μεγιστοποιείται το κατά κεφαλήν πραγματικό εισόδημα κάθε περιφέρειας και επιτυγχάνεται ισορροπία σε τοπικό και εθνικό επίπεδο⁴. Έτσι, σύμφωνα με την νεοκλασική άποψη οι περιφερειακές ανισότητες αποτελούν προσωρινή κατάσταση, την οποία οι δυνάμεις της αγοράς αποκαθιστούν μακροχρόνια, υπό συνθήκες τέλει ανταγωνισμού. Κατά συνέπεια, καμία άλλη παρέμβαση για την ρύθμιση της περιφερειακής κατανομής του πληθυσμού δεν είναι αναγκαία.

Με τη θεωρία που ανέπτυξε ο Keynes στα 1935, απορρίπτεται η δυνατότητα ύπαρξης τέλει ανταγωνισμού, υπόθεση στην οποία στηρίχτηκαν οι απόψεις των κλασικών για την περιφερειακή κατανομή του πληθυσμού και γενικότερα όλο το κλασικό οικονομικό οικοδόμημα.

Παρ' όλα αυτά, σε ορισμένα μεταγενέστερα κείμενα υποδείγματα, υιοθετείται η άποψη ότι οι μεταναστευτικές ροές είναι πολύ πιθανό να αποτελούν εξισορροπητικό παράγοντα προς τη κατεύθυνση άρσης των περιφερειακών ανισοτήτων⁵.

Οι θεωρίες της ανάπτυξης από την άλλη μεριά, η έννοια και το περιεχόμενο των οποίων αναπτύσσεται στη βάση των διατυπώσεων του F.Perroux⁶, F.Myrdal⁷, Boudeville⁸ και J.Friedman⁹, θεωρούν αναγκαίες τις συσσωρεύσεις πληθυσμού, δραστηριοτήτων και παραγωγικών πόρων στα αστικά κέντρα, τουλάχιστον στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης. Σε επόμενα στάδια οι θεωρίες αυτές προβλέπουν δυνατότητα διάχυσης της ανάπτυξης των αστικών κέντρων προς την περιβάλλουσα περιφέρεια.

Στην διεθνή πρακτική, μέχρι σήμερα, τις οικονομίες κλίμακας και αστικής συγκέντρωσης, ακολούθησαν, σε πολλές περιπτώσεις μεγάλων πόλεων, ισχυρότατες εξωτερικές αρνητικές οικονομίες, όπως ακριβώς συνέβη με το μητροπολιτικό κέντρο της Αθήνας, με τα γνωστά προβλή-

4. Isaac I., 1947 «Economics of migration»; σελ.σελ. 70-102.

5. Χατζημιχάλη Ν & Κ. 1979, «Περιφερειακές Ανισότητες», σελ.σελ. 37-38. Επίσης Θάνος Γ., 1999, «Περιφερειακές εισοδηματικές ανισότητες και προοπτική ομοιογενούς σύγκλισης εντός των χωρών της ευρωζώνης. Η βιώσιμη ανάπτυξη περιοχών με ιαματικές πηγές».

6. Perroux Fr., 1950, «Economic Space : Theory and Applications».

7. Myrdal F., 1957, «Economic Theory and Underdeveloped Regions».

8. Boudeville I., 1972, «Amenagement du territoire et polarisation».

9. Friedman J., 1975, «A generalized theory of polarized development»

ματα υπερσυγκέντρωσης πληθυσμού, κορεσμού των δραστηριοτήτων και αύξησης της ανεργίας, υποβάθμισης και μόλυνσης του περιβάλλοντος, κυκλοφοριακής συμφόρησης, κλπ.¹⁰

Μέχρι σήμερα δε, στην πρακτική των διαφόρων χωρών τα απομυζητικά αποτελέσματα, σε όρους ανάπτυξης και πληθυσμού των πρώτων σταδίων των θεωριών των πόλων ανάπτυξης δεν φαίνεται, να διαδέχθηκαν τα αποτελέσματα διάχυσης προς την περιφέρεια, τουλάχιστον σε βαθμό που να μεταβάλλει το διαμορφωμένο αστικό πρότυπο. Οι τεράστιες συγκεντρώσεις παραμένουν και η αστικοποίηση συνεχίζεται και θα συνεχίζεται έντονα να εξελίσσεται στον 21ο αιώνα.

Φαινόμενα πάντως μικρότερης πληθυσμιακής αύξησης των μητροπολιτικών περιοχών, σε σχέση με την αντίστοιχη ανάπτυξη μεσαίου μεγέθους πόλεων, σημειώνεται σε διάφορες χώρες του κόσμου, εξέλιξη που από τον ΟΗΕ πιθανολογείται ως έναρξη της αποσυγκέντρωσης (Polarization reversal) των αστικών κέντρων¹¹. Τάσεις μετακίνησης πληθυσμού από μεγάλα αστικά κέντρα προς μικρότερες πόλεις και κωμοπόλεις σε ανεπτυγμένες περιοχές του κόσμου, στη δεκαετία του 1960 και 1970 έδειξαν αρκετές μελέτες¹². Οι τάσεις όμως αυτές, υπάρχουν ενδείξεις ότι θα αντιστραφούν και πάλι υπέρ των Μέγαπόλεων όπου η υψηλή τεχνολογία και οι υπηρεσίες που αναπτύσσουν τους δίνουν σημαντικά πλεονεκτήματα στην έλξη πληθυσμού, δεδομένης της επερχόμενης κοινωνίας των Υπηρεσιών και των Πληροφοριών.

Το πρότυπο αστικής διάρθρωσης (pattern of Urban Structure) ή το σύστημα ιεράρχησης των αστικών κέντρων (Urban Hierarchy) είναι ένα δεύτερο σημαντικό θέμα μελέτης των αστικών συγκεντρώσεων μετά το επίπεδο της αστικοποίησης (Urbanization Level) και το ρυθμό αστικοποίησης (The rate of Urbanization). Με τον όρο ιεράρχηση των αστικών κέντρων εννοούμε την ταξινόμηση των πόλεων κατά μέγεθος, σύμφωνα με κάποιο κριτήριο.

Βασική διάκριση των αστικών συστημάτων των διαφόρων χωρών αποτελεί η ύπαρξη μιας κυρίαρχης πόλης (primary city) που συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος, του αστικού πληθυσμού ή η ύπαρξη ενός πιο ισορροπημένου αστικού συστήματος πόλεων, στις οποίες ο αστικός

10. Πετράκος Γ. - Τσουκαλάς Δ., 1993, «Η επίδραση της διεθνοποίησης των διαρθρωτικών μεταβολών και της ανάπτυξης στο φαινόμενο της αστικής πόλωσης στην Ελλάδα».

11. UNITED NATIONS, 1993 A, «population Growth and polices in Mega-cities-Sao Paolo»

12. UNITED NATIONS, 1993 B, «World Urbanization Prospects».

πληθυσμός κατανέμεται σε ένα μεγαλύτερο αριθμό μεγάλων πόλεων.

Η ανάπτυξη μιας μόνο κυρίαρχης-δεσπόζουσας πόλης, σε πολλές, κυρίως αναπτυσσόμενες, χώρες, οφείλεται σε ιστορικούς, τοπογραφικούς, κλιματολογικούς, οικονομικούς λόγους ως και σε λόγους ύπαρξης φυσικών πόρων.

Μεταξύ αυτών, η ίδια η διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης φαίνεται ότι αποτέλεσε τον κυριότερο λόγο συγκέντρωσης πληθυσμού και δραστηριοτήτων σε μία μόνο πόλη. Με τον τρόπο αυτό κατέστη δυνατό να διατεθούν σ' αυτήν επαρκείς από τους σπανίζοντες πόρους για την δημιουργία υποδομής και ικανού μεγέθους βιομηχανία και εμπόριο. Σε περίπτωση διάσπασης των πόρων αυτών, σε περισσότερες περιοχές, δεν θα επιτυγχανόνταν η συσσώρευση κεφαλαίου που ήταν απαραίτητη από την αναπτυξιακή διαδικασία.

Η κρατική παρέμβαση για τη διάρθρωση του αστικού συστήματος και ειδικότερα η άσκηση πολιτικής και η εισαγωγή κινήτρων υπέρ της ανάπτυξης μιας δεσπόζουσας πόλης ή της ενίσχυσης μικρότερων αστικών κέντρων, ποικίλλει στις διάφορες χώρες του κόσμου, με αποτελέσματα και συνέπειες που διαφέρουν κατά περίπτωση.

Η εφαρμογή μη αποτελεσματικής πολιτικής αστικοποίησης, πάντως, είναι συχνή στην πρακτική των διαφόρων χωρών καθώς η ελκτικότητα των πόλεων, μικρών ή μεγάλων, εξαρτάται από τις ευκαιρίες που αυτές προσφέρουν στους κατοίκους τους, γεγονός που δεν μπορεί να εμποδιστεί με την εφαρμογή κρατικής πολιτικής.

3. Μέτρηση και εννοιολογική προσέγγιση της αστικοποίησης

Στο προηγούμενο μέρος δείχθηκε ότι δύο κυρίως θέματα ενδιαφέρουν σχετικά με την εξέλιξη της αστικοποίησης.

Το επίπεδο της αστικοποίησης και ο ρυθμός αστικοποίησης από τη μία μεριά και το πρότυπο αστικής διάρθρωσης από την άλλη¹³.

Το επίπεδο αστικοποίησης μετράται με το ποσοστό του συνολικού πληθυσμού που ζει σε αστικές περιοχές, ανάλογα με το τι ορίζεται κάθε φορά ως αστική περιοχή, θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε αργότερα στο παρόν μέρος της εργασίας.

13. United Nations, 1985, «World population trends 1983».

Δίδεται δηλαδή από τον τύπο :

$$U = \frac{P_u}{P_r} 100$$

όπου P_u = αστικός πληθυσμός

P_r = ο συνολικός πληθυσμός

Ως ρυθμός αστικοποίησης ορίζεται το ετήσιο ποσοστό μεταβολής του επιπέδου αστικοποίησης, δηλαδή δίνεται από τον τύπο

$$\frac{U_t - U_{t-1}}{U_{t-1}} \times 100$$

όπου U_t = το επίπεδο αστικοποίησης κατά το έτος t

και U_{t-1} = το επίπεδο αστικοποίησης κατά το έτος $t-1$.

Για την ιεράρχηση - ταξινόμηση κατά τάξη μεγέθους των αστικών κέντρων μιας χώρας χρησιμοποιείται κυρίως το κριτήριο του πληθυσμού. Για την καλύτερη διερεύνηση του θέματος, εξετάζεται η κατανομή των πόλεων κατά τάξεις μεγέθους του πληθυσμού τους. Στην κατανομή μελετάται ο αριθμός των πόλεων σε κάθε τάξη, το μέσο μέγεθος πόλης και οι μεταβολές αυτών στο χρόνο.

Στα πλαίσια της ιεράρχησης των πόλεων μελετάται επίσης η κατανομή της απασχόλησης καθώς η μεταβλητή αυτή δείχνει τον οικονομικό προσανατολισμό, την εξειδίκευση και γενικότερα την ισχύ και φυσιολογία των διαφόρων πόλεων του συστήματος¹⁴. Συνήθως οι πρωτεύουσες των χωρών διαθέτουν την πολιτική δύναμη, ενώ οι βιομηχανικές πόλεις ή τα χρηματοοικονομικά κέντρα κυριαρχούν οικονομικά. Στις χώρες με μία μόνο κυρίαρχη-δεσπόζουσα πόλη, όλες οι παραπάνω λειτουργίες δυνάμεις συγκεντρώνονται σ' αυτή.

Ο βαθμός συγκέντρωσης πληθυσμού και δραστηριοτήτων σε μία μόνο δεσπόζουσα πόλη μετράται συνήθως με το ποσοστό του αστικού πληθυσμού της χώρας που ζει στην πόλη αυτή, δηλαδή :

$$U_1 = \frac{P_1}{P_u}$$

όπου P_1 = πληθυσμός της δεσπόζουσας πόλης

P_u = ο αστικός πληθυσμός της χώρας.

14. Σιδηρόπουλος Η., Αθήνα 1985, «Οικονομική των Αστικών Κέντρων»

Επειδή η κυρίαρχη πόλη είναι δυνατόν να υφίσταται με χαμηλό, μέτριο ή υψηλό επίπεδο αστικοποίησης της χώρας τα δύο αυτά χαρακτηριστικά μετρώνται συνήθως ταυτόχρονα με τη χρήση ειδικών τεχνικών. Στην παρούσα εργασία το επίπεδο αστικοποίησης και το πρότυπο αστικής διάρθρωσης των χωρών της Μεσογείου, θα μελετηθεί ταυτόχρονα με την εφαρμογή της στατιστικής μεθόδου Cluster Analysis.

Ο βαθμός κυριαρχίας μιας πόλης στο αστικό σύστημα μιας χώρας μετράται και με ειδικό δείκτη (four-city primary index), στον οποίο χρησιμοποιείται ο πληθυσμός των τεσσάρων μεγαλύτερων πόλεων της χώρας, ως εξής :

$$U_2 = \frac{P_1}{P_2 + P_3 + P_4}$$

όπου P_1 = ο πληθυσμός της πολυπληθέστερης πόλης

P_2, P_3, P_4 = ο πληθυσμός των τριών επόμενων

πολυπληθέστερων πόλεων αντίστοιχα.

Αν $U_2 > 1$, τότε η κυριαρχία μιας πόλης χαρακτηρίζει το αστικό σύστημα της χώρας.

Μετά την παρουσίαση των βασικών μεθόδων μέτρησης της αστικοποίησης που θα χρησιμοποιηθούν στην εργασία αυτή, θα αναφερθούμε σε ορισμένους βασικούς ορισμούς σχετικά με αυτή, τις διαφορετικές προσεγγίσεις των διαφόρων χωρών και κυρίως αυτών της Μεσογείου, προκειμένου να αξιολογηθούν καλύτερα και ερμηνευθούν ορθότερα οι διαφορές στο επίπεδο και στη δομή του μεγέθους στην περιοχή αυτή.

Το κριτήριο καθορισμού των αστικών περιοχών ποικίλλει μεταξύ των χωρών. Το βασικότερο κριτήριο είναι ένα κατώτερο μέγεθος πληθυσμού που πρέπει να έχει η πόλη. Σε ορισμένες χώρες το πληθυσμικό κριτήριο συνδέεται και με διάφορα κοινωνικοοικονομικά κριτήρια. Επίσης, στον προσδιορισμό της αστικής περιοχής, ορισμένες χώρες χρησιμοποιούν διοικητικά-γεωγραφικά κριτήρια που δεν συνδέονται άμεσα με τον πληθυσμό.

Στη συνέχεια καταγράφονται τα κριτήρια ορισμού της αστικής περιοχής, στις χώρες της Μεσογείου που προσδιορίστηκαν στην μελέτη¹⁵.

Σύμφωνα με το πληθυσμικό κριτήριο καθορίζουν τις αστικές περιοχές η Αλβανία (400 κατοίκους), η Μάλτα (1500 κατοίκους), το Ισραήλ (2000 κατοίκους, εκτός των οικισμών, στους οποίους τουλάχιστον το

15. United Nations, 1993, B, «World Urbanization prospects».

1/3 των νοικοκυριών ζουν από τη γεωργία), ο Λίβανος (5000 κατοίκους) και οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Ιταλία, Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα (10000 κατοίκους). Για την Ελλάδα, ο ορισμός διαφοροποιείται ελαφρώς καθώς αναφέρεται στους Δήμους και στις Κοινότητες στις οποίες ο μεγαλύτερος αυτοτελής οικισμός (και όχι όλη η Κοινότητα) έχει τουλάχιστον 10000 κατοίκους. Έτσι, ένας Δήμος είναι δυνατόν να έχει πληθυσμό μεγαλύτερο από 10000 άτομα αλλά να μην χαρακτηρίζεται ως αστικός, αν όλοι οι οικισμοί του έχουν πληθυσμό μικρότερο από το όριο αυτό.

Αυτοτελής δε οικισμός, σύμφωνα με την ΕΣΥΕ (1990) ορίζεται : “ένα σύνολο οικοδομών, οι οποίες γειτονεύουν και τα κτίρια των οποίων δεν απέχουν μεταξύ τους περισσότερο από 200 μέτρα και περιλαμβάνουν 10 τουλάχιστον κατοικίες νοικοκυριών ή μια συλλογική κατοικία ή κατοικίες νοικοκυριών και συλλογικές κατοικίες στις οποίες μπορούν να κατοικήσουν κανονικά 50 τουλάχιστον άτομα, ανεξάρτητα αν αυτά κατοικούν όλο το έτος ή μόνο μια ορισμένη περιοχή”.

Στον αστικό πληθυσμό της Ελλάδας προστίθεται και αυτός των 13 πολεοδομικών συγκροτημάτων.

Στη Γαλλία ως αστικές περιοχές ορίζονται αυτές στις οποίες ζουν περισσότεροι από 2000 κάτοικοι και των οποίων τα κτίρια δεν απέχουν πάνω από 200 μέτρα μεταξύ τους, όπως επίσης και οι κοινότητες, η μεγαλύτερη αναλογία του πληθυσμού των οποίων αποτελούν μέρος ενός πολεοδομικού συγκροτήματος (multicommunal agglomeration). Οι άλλες χώρες της Μεσογείου και κυρίως οι Ασιατικές και Αφρικανικές (Αίγυπτος, Λιβύη, Μαρόκο, Τυνησία, Τουρκία) χρησιμοποιούν διοικητικά κριτήρια, χωρίς σαφή ένδειξη της πληθυσμικής κατάστασης των περιοχών αυτών. Τέλος, η Κύπρος, ορίζει ως αστικές περιοχές 6 πόλεις και τα προάστια της Λευκωσίας.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές στα κριτήρια μεταξύ των χωρών, ως προς τον ορισμό των αστικών περιοχών, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στην συγκριτική ανάλυση του επιπέδου αστικοποίησης, καθώς αυτό δεν έχει, όπως φαίνεται, το ίδιο περιεχόμενο σε όλη την εξεταζόμενη περιοχή της Μεσογείου.

Για την ολοκλήρωση των εννοιολογικών προσεγγίσεων σχετικά με την αστικοποίηση, θα πρέπει να αναφερθούμε στις βασικές διακρίσεις και το περιεχόμενο των αστικών συγκεντρώσεων, όπως αυτές ορίζεται από τον ΟΗΕ¹⁶ :

16. United Nations, 1994, B, *Document Stat 321/5-4-1994*.

ΠΟΛΗ (CITY PROPER) : Αποτελεί διοικητική ενότητα που ορίζεται σύμφωνα με νομικά-διοικητικά όρια σε κάθε χώρα.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

(METROPOLITAN AREA): Αστική περιοχή που ορίζεται για λόγους πολιτικής και συγκεκριμένα για διοικητικούς λόγους ή αντίστοιχους προγραμματισμού και αποτελεί ένα συνδυασμό πόλεων και κοινοτήτων.

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

(URBAN AGGLOMERATION): Αναφέρεται σε μια ενιαία περιοχή χωρίς να λαμβάνει υπόψη της διοικητικά όρια και περιλαμβάνει μία πόλη και τα περιβάλλοντα προάστεια που βρίσκονται εκτός της πόλης, αλλά γειτνιάζουν με αυτή.

Οι παραπάνω διακρίσεις έχουν σημασία στην ανάλυση της εξέλιξης των πόλεων της Μεσογείου καθώς στα στατιστικά δεδομένα των διαφόρων χωρών, στην ανάλυση που θα ακολουθήσει, οι αστικές συγκεντρώσεις, αναφέρονται σε πόλεις, Μητροπολιτικές περιοχές ή σε Πολεοδομικά Συγκροτήματα.

Πιο συγκεκριμένα, για τα Τίρανα, τη Λευκωσία, την Αλεξάνδρεια, το Μιλάνο, τη Νάπολη, τη Ρώμη, το Τορίνο (για το 1981) τα δεδομένα αναφέρονται στην πόλη, για την Μπαρτσελόνα και τη Μαδρίτη, στην Μητροπολιτική Περιοχή και των υπόλοιπων αστικών συγκεντρώσεων στο Πολεοδομικό Συγκρότημα.

Οι αστικές περιοχές της Ιταλίας για τα λοιπά πλην του 1981 έτη αναφέρονται επίσης στα Πολεοδομικά Συγκροτήματα.

Το τελευταίο θέμα που απασχόλησε από πλευράς μεθοδολογίας την παρούσα εργασία, ήταν ο ορισμός της μεσογειακής χώρας και της μεσογειακής πόλης.

Ως μεσογειακή χώρα χαρακτηρίστηκε αυτή που έχει πρόσβαση στη Μεσόγειο Θάλασσα. Εξαιρέση αποτέλεσε η Πορτογαλία, η οποία όμως θεωρείται παραδοσιακά μεσογειακή χώρα. Δεν περιλήφθηκαν επίσης, μικρές χώρες οι οποίες, δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον από πλευράς αστικοποίησης (Gibraltar, Holy-see, κλπ.)

Περισσότερες δυσκολίες παρουσιάζει ο προσδιορισμός της μεσογειακής πόλης. Στη μελέτη το πρόβλημα αυτό αντιμετωπίστηκε με τη λύση να μελετηθούν οι πόλεις που βρίσκονται στη Μεσόγειο Θάλασσα ή πλησίον αυτής, ως και οι πόλεις που βρίσκονται σε μεσογειακή χώρα παρότι δεν έχουν το παραπάνω χαρακτηριστικό (Παρίσι, Τορίνο, κλπ).

Με βάση την παραπάνω εννοιολογική προσέγγιση και μεθοδολογική αντιμετώπιση και στα όρια των δυσκολιών που παρατηρούνται : 1) στη συγκρότηση του χώρου μελέτης και 2) στη μελέτη των θεμάτων αστικοποίησης, θα γίνει, στη συνέχεια, προσπάθεια διερεύνησης της εξέλιξης του φαινομένου στις χώρες της Μεσογείου.

4. Η εξέλιξη του επιπέδου αστικοποίησης σε παγκόσμιο και μεσογειακό επίπεδο

Η εξέλιξη του αστικού πληθυσμού σε παγκόσμιο επίπεδο εξετάζεται στη συνέχεια (Πίνακας 1). Ο πληθυσμός παγκοσμίως που ζει σε αστικά κέντρα, σχεδόν διπλασιάζεται στην περίοδο 1970-90, αφού από 1.352 εκατομμύρια το 1970 ανέρχεται σε 2.285 εκατομμύρια το 1990. Οι σχετικές προβλέψεις δείχνουν ότι μέχρι το 2025 ο αστικός πληθυσμός θα ανέλθει σε 5.187 εκατομμύρια, δηλαδή θα υπερδιπλασιαστεί σε σχέση με το 1990 και θα τετραπλασιαστεί σχεδόν, σε σχέση με το 1970.

Η διάρθρωση του αστικού πληθυσμού μεταξύ του 1970 και 1990 μεταβάλλεται και προβλέπεται να μεταβληθεί ακόμη περισσότερο μέχρι το 2025. Πράγματι το 1970 ο αστικός πληθυσμός μοιράζεται μεταξύ των αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών (λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες). Το 1990 η σχέση του αστικού πληθυσμού των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών προς τον αντίστοιχο των αναπτυγμένων είναι 1,5 :1 (1.401 εκατ. έναντι 881 εκατ. κάτοικοι). Το 2025 το άνοιγμα του αστικού πληθυσμού μεταξύ των δύο αυτών ομάδων χωρών διευρύνεται κατά πολύ (Πίνακας 1).

Το μεγαλύτερο μέρος του αστικού πληθυσμού των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών συγκεντρώνεται στις αναπτυσσόμενες χώρες (άλλες χώρες του Πίνακα 1) και λιγότερο στις ελάχιστες αναπτυγμένες, συμβαδίζοντας με τους ρυθμούς ανάπτυξής τους και σε συμφωνία με όσα αναλύθηκαν στο 2ο μέρος της εργασίας.

Παρά την αναδιάρθρωση του παγκόσμιου αστικού πληθυσμού υπέρ των αναπτυσσόμενων χωρών, το επίπεδο αστικοποίησης αυτών (urbanization level), υπολείπεται κατά πολύ των ανεπτυγμένων χωρών (73% έναντι 34% το 1990) και θα εξακολουθεί να είναι μικρότερο και το 2025 (84% έναντι 57% Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αστικός πληθυσμός και % ποσοστό του παγκόσμιου πληθυσμού που ζει σε αστικές περιοχές, κατά ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες περιοχές, 1970, 1990 και 2025

Περιοχή	Αστικός πληθυσμός (σε εκατ.)			Αστικός/συνολικό πληθυσμό (%)		
	1970	1990	2025	1970	1990	2025
Παγκόσμιος πληθυσμός	1.352	2.285	5.187	37	43	61
Λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές	654	1.401	4.011	25	34	57
Ελάχιστα αναπτυγμένες περιοχές	38	103	532	13	20	44
Άλλες χώρες	615	1.268	3.479	26	36	59
Περισσότερο αναπτυγμένες χώρες	698	881	1.177	67	73	84

Πηγή : Εκτιμήσεις United Nations

Οι ρυθμοί αύξησης του αστικού πληθυσμού (rate of urbanization) είναι σαφώς μικρότεροι στην περίοδο 1965-2025 στις έντονα αστικοποιημένες αναπτυγμένες περιοχές του κόσμου, ενώ στις αναπτυσσόμενες οι ρυθμοί συσσώρευσης πληθυσμού και δραστηριοτήτων στα αστικά κέντρα είναι ταχύτεροι και προσεγγίζουν το 3,6% ετησίως την περίοδο 1965-70 και 3,8% στην πρόσφατη περίοδο 1985-90. Οι ρυθμοί αύξησης του παγκόσμιου αστικού πληθυσμού προβλέπονται επιβραδυνόμενοι στον 21ο αιώνα, αλλά διατηρούμενοι σε υψηλά ακόμη επίπεδα (Πίνακας 2).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής (%) παγκόσμιου αστικού πληθυσμού
1965-70, 1985-90 και 2020-25

Περιοχή	1965-70	1985-90	2020-25
Παγκόσμιος πληθυσμός	2,64	2,66	1,95
Λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές	3,60	3,79	2,37
Περισσότερο αναπτυγμένες χώρες	1,78	1,00	0,58

Πηγή : Εκτιμήσεις United Nations

Στο μεσογειακό χώρο, ο αστικός πληθυσμός, από 91 εκατομμύρια περίπου το 1950, ανέρχεται σε 239 εκατομμύρια το 1990 και προβλέπεται να ανέλθει στα 437 εκατομμύρια το 2025, δηλαδή προβλέπεται να πενταπλασιαστεί σε σχέση με τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια (Πίνακας 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Αστικός πληθυσμός και % των χωρών της Μεσογείου που ζει
σε αστικές περιοχές, 1950, 1970, 1990 και 2025

Χώρα	Αστικός πληθυσμός (σε χιλ.)				Αστικός/Συνολικό πληθυσμό (%)			
	1950	1970	1990	2025	1950	1970	1990	2025
Αλβανία	250	679	1.162	2.541	20,3	31,8	35,7	57,0
Ελλάδα	2.281	4.617	6.323	7.978	37,3	52,5	62,5	77,0
Ιταλία	25.584	34.593	39.750	46.086	54,3	64,3	58,9	82,0
Μάλτα	191	235	309	402	61,2	77,6	87,3	92,5
Πορτογαλία	1.612	2.344	3.315	5.897	19,2	25,9	33,6	58,2
Ισπανία	14.526	22.307	30.545	36.047	51,9	66,0	78,4	88,8
Γιουγκοσλαβία	3.589	7.081	13.353	20.195	22,0	34,8	56,1	77,4
Γαλλία	23.494	36.061	41.218	49.678	56,2	71,0	72,7	81,7
Αλγερία	1.948	5.430	12.912	38.381	22,3	39,5	51,7	74,1
Αίγυπτος	6.491	13.951	23.035	58.178	31,9	42,2	43,9	62,2
Λιβύη	191	900	3.743	11.940	18,6	45,3	82,4	92,7
Μαρόκο	2.345	6.520	11.552	31.437	26,2	34,5	46,1	66,2
Τυνησία	1.102	2.229	4.511	10.100	31,2	43,5	22,5	75,2
Κύπρος	147	251	371	666	29,8	82,1	93,6	96,6
Ισραήλ	813	2.504	4.169	7.779	64,6	84,2	91,6	95,7
Λίβανος	327	1.466	2.296	4.202	22,7	66,8	83,8	93,9
Συρία	1.071	2.713	6.202	24.525	60,6	43,3	50,2	63,9
Τουρκία	4.442	13.571	34.114	80.793	21,3	38,4	80,2	87,0
Σύνολο	90.944	157.452	238.980	436.825				

Πηγή : Εκτιμήσεις United Nations

Μεγάλη συμμετοχή στον παραπάνω αστικό πληθυσμό της Μεσογείου διαθέτουν οι μεγαλύτερες ευρωπαϊκές χώρες όπως η Ιταλία (40 εκατ) η Ισπανία (30 εκατ), η Γαλλία (41 εκατ), αλλά και η Αίγυπτος (23 εκατ) και η Τουρκία (34 εκατ). Εδώ θα πρέπει να θυμηθούμε τις διαφοροποιήσεις στον ορισμό των αστικών περιοχών που χαρακτηρίζει τις δύο τελευταίες χώρες σε σχέση με τις ευρωπαϊκές. Εντονα αστικοποιημένες χώρες το 1990 είναι η Κύπρος (94%), το Ισραήλ (92%), η Μάλτα (87,3%), η Λιβύη (82,4%) και ο Λίβανος (83,8%). Ακολουθούν οι μεγαλύτερες ευρωπαϊκές χώρες Ισπανία, Ιταλία, Γαλλία, Ελλάδα με επίπεδο αστικοποίησης από 62% (Ελλάδα) μέχρι 78% (Ισπανία). Για λόγους συγκρισιμότητας υπενθυμίζουμε χαρακτηριστικά ότι π.χ. στο Ισραήλ, αστική περιοχή χαρακτηρίζεται αυτή που έχει πληθυσμό τουλάχιστον 2000 άτομα έναντι των ευρωπαϊκών (Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα που το ελάχιστο όριο είναι 10000 κάτοικοι). Το χαμηλότερο επίπεδο αστικοποίησης παρουσιάζει η Τυνησία (22%), η Πορτογαλία (33,6%) και η Αλβανία (36%).

Το 2025 όλες οι χώρες της Μεσογείου θα είναι εντονότερα αστικοποιημένες. Προβλέπεται να ζει σε αστικά κέντρα το έτος αυτό από το 57% (Αλβανία) μέχρι το 97% (Κύπρος) του πληθυσμού των χωρών αυτής (Πίνακας 3). Το επίπεδο αστικοποίησης των χωρών της Μεσογείου φαίνεται σχηματικά στο Χάρτη 1.

Ακολουθώντας τις διεθνείς πρακτικές, υψηλοί ρυθμοί αύξησης του αστικού πληθυσμού (Urbanization rate) στην περίοδο 1950-90, επιτυγχάνονται στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Μεσογείου (Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Αλγερία, Αίγυπτο, Λιβύη, Λίβανο, κλπ), ενώ σημαντικά χαμηλότεροι ρυθμοί χαρακτηρίζουν τις πιο αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1980.

Το χαρακτηριστικό αυτό, προβλέπεται να συνεχιστεί και στον 21ο αιώνα όπου στις ευρωπαϊκές αυτές χώρες ελαχιστοποιούνται οι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης της αναλογίας του πληθυσμού που ζει σε αστικές περιοχές (Πίνακας 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής (%) του αστικού πληθυσμού
των χωρών της Μεσογείου που ζει σε αστικές περιοχές,
1950-55, 1965-70, 1985-90 & 2020-25

Χώρα	1950-55	1965-70	1985-90	2020-25
Αλβανία	6,66	3,01	2,41	1,96
Ελλάδα	2,47	2,55	1,19	0,29
Ιταλία	1,55	1,42	0,57	0,06
Μάλτα	1,52	0,82	0,93	0,42
Πορτογαλία	1,90	1,41	1,35	1,20
Ισπανία	1,72	2,54	0,93	0,15
Γιουγκοσλαβία	3,83	3,08	2,53	0,63
Γαλλία	1,84	1,93	0,43	0,46
Αλγερία	5,30	3,82	4,41	2,03
Αίγυπτος	4,20	3,09	2,42	2,19
Λιβύη	3,84	14,12	4,98	2,50
Μαρόκο	3,61	4,38	3,58	2,17
Τυνησία	2,83	3,96	3,15	1,68
Κύπρος	3,23	2,40	2,39	1,15
Ισραήλ	8,51	3,77	2,22	0,91
Λίβανος	8,14	6,41	1,70	1,18
Συρία	4,40	4,83	4,26	2,99
Τουρκία	6,46	4,89	5,12	1,32

Πηγή : Εκτιμήσεις United Nations

5. Ιεράρχηση μεγάλων αστικών συγκεντρώσεων στον κόσμο και στην Μεσόγειο.

Στον πίνακα 5 παρουσιάζεται το σύστημα των Μέγα-πόλεων του κόσμου το 1950, το 1990 ως και η πρόβλεψη για το 2010.

Σαν γενική παρατήρηση αναφέρεται η υψηλή θέση των πόλεων των ανεπτυγμένων περιφερειών του κόσμου (ΗΠΑ, Ευρώπη), στην ιεράρχηση των πόλεων στις αρχές της μεταπολεμικής περιόδου. Η Ν.Υόρκη με 12,3 εκατομμύρια πληθυσμό καταλαμβάνει την πρώτη θέση, το Λονδίνο τη δεύτερη με 8,7 εκατομμύρια, το Παρίσι την τέταρτη με 5,4 εκατομμύρια πληθυσμό, κλπ.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στις 30 πολυπληθέστερες πόλεις του κόσμου, το 1950, οι 6 βρίσκονται στις ΗΠΑ και οι 12 στην Ευρώπη.

Πρόσφατα (1990), οι Μέγα-πόλεις της Ευρώπης και των ΗΠΑ εκτοπίζονται από τις πρώτες θέσεις από τις πόλεις της αναπτυσσόμενης Λατινικής και Κεντρικής Αμερικής (Sao Paolo, Μεξικό, Μπουένος Αϊρες, Rio de Janeiro, κλπ.), της Ασίας (Τόκιο, Σαγκάη, Βομβάη, Σεούλ, Καλκούτα, Οσάκα, κλπ.). Εντεκα πόλεις των περιοχών αυτών του κόσμου, έχουν ξεπεράσει τα 10 εκατομμύρια πληθυσμό, ενώ στην ιεράρχηση των 30 πολυπληθέστερων πόλεων, μόλις 7 ανήκουν στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη και επιπλέον βρίσκονται σε πολύ χαμηλότερη θέση σε σχέση με το 1950.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Οι 30 μεγαλύτερες αστικές συγκεντρώσεις του κόσμου κατά φθίνουσα τάξη μεγέθους και πληθυσμός αυτών 1950, 1990 και 2010

Σει- ρά	Αστικές συγκε- ντρώσεις	Πληθυσμός 1950 (σε εκατ.)	Σει- ρά	Αστικές συγκε- ντρώσεις	Πληθυσμός 1990 (σε εκατ.)	Σει- ρά	Αστικές συγκε- ντρώσεις	Πληθυσμός 2010 (σε εκατ.)
1	N. Υόρκη	12,3	1	Τόκιο	25,0	1	Τόκιο	28,9
2	Λονδίνο	8,7	2	Σάο Πάολο	18,1	2	Σάο Πάολο	25,0
3	Τόκιο	6,9	3	N. Υόρκη	16,1	3	Βομβάη	24,4
4	Παρίσι*	5,4	4	Μεξικό	15,1	4	Σαγκάη	21,7
5	Μόσχα	5,4	5	Σαγκάη	13,4	5	Lagos	21,1
6	Σαγκάη	5,3	6	Βομβάη	12,2	6	Μεξικό	18,0
7	Έσεν	5,3	7	Λ. Αντζελες	11,5	7	Beijing	18,0
8	Μπ. Άιρες	5,0	8	Μπ. Άιρες	11,4	8	Dacca	17,6
9	Σιιάγιο	4,9	9	Σεούλ	11,0	9	N. Υόρκη	17,2
10	Καλκούτα	4,4	10	Rio de Janeiro	10,9	10	Jakarta	17,2
11	Οσάκα	4,1	11	Beijing	10,9	11	Καράτσι	17,0
12	Λ. Αντζελες	4,0	12	Καλκούτα	10,7	12	Metro Manila	16,1
13	Beijing	3,9	13	Οσάκα	10,5	13	Tianjin	15,7
14	Μιλάνο*	3,6	14	Παρίσι*	9,3	14	Καλκούτα	15,7
15	Βερολίνο	3,3	15	Tianjin	9,2	15	Δελχί	15,6
16	Μεξικό	3,1	16	Jakarta	9,2	16	Λ. Αντζελες	13,9
17	Φιλαδέλφεια	2,9	17	Μόσχα	9,0	17	Σεούλ	13,8
18	Αγ. Πετρούπολη	2,9	18	Metro Manila	8,9	18	Μπ. Άιρες	13,7
19	Βομβάη	2,9	19	Κάιρο*	8,6	19	Κάιρο*	13,4
20	Rio de Janeiro	2,9	20	Δελχί	8,2	20	Rio de Janeiro	13,3
21	Ντινρόιτ	2,8	21	Καράτσι	7,9	21	Bangkok	12,7
22	Νάπολη**	2,8	22	Lagos	7,7	22	Τεχεράνη	11,9
23	Μάντσεστερ	2,5	23	Λονδίνο	7,3	23	Κων/πολη*	11,8
24	Σάο Πάολο	2,4	24	Bangkok	7,1	24	Οσάκα	10,6
25	Κάιρο*	2,4	25	Σιιάγιο	6,8	25	Μόσχα	10,4
26	Tianjin	2,4	26	Τεχεράνη	6,7	26	Λίμα	10,1
27	Μπέριμχαμ	2,3	27	Dacca	6,6	27	Παρίσι*	9,6
28	Φρανκφούρτη	2,3	28	Κων/πολη*	6,5	28	Hyderabad	9,4
29	Βοστώνη	2,2	29	Λίμα	6,5	29	Lahore	8,8
30	Αμβούργο	2,2	30	Έσεν	6,4	30	Madras	8,4

* Αστική συγκέντρωση σε Μεσογειακή χώρα

** Μεσογειακή αστική συγκέντρωση

Πηγή : Εκτιμήσεις United Nations

Το 2010, 5 πόλεις (Τόκιο, Sao Paolo, Βομβάη, Σαγκάη και Lagos), της Ασίας, Αφρικής και της Κεντρικής και Νότιας Αμερικής, προβλέπεται να ξεπεράσουν τα 21 εκατομμύρια πληθυσμό, ενώ μόλις 4 πόλεις της Ευρώπης και των ΗΠΑ θα περιλαμβάνονται πλέον στις 30 Μέγα-πόλεις του κόσμου. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η Ν.Υόρκη θα καταλαμβάνει πλέον την ένατη θέση στην κατάταξη, με 17,2 εκατομμύρια κατοίκους.

Στο διεθνές αυτό σύστημα ιεράρχησης των 30 μεγαλύτερων πόλεων, η Μεσόγειος συμμετέχει από το 1950 μόνο με τη Νάπολη, με πληθυσμό 2,8 εκατομμύρια κατοίκους. Το ίδιο έτος, τρεις ακόμη πόλεις (Παρίσι, Μιλάνο και Κάϊρο) Μεσογειακών χωρών, περιλαμβάνονται στις Μέγα-πόλεις.

Το 1990, η Νάπολη και το Μιλάνο, δεν περιλαμβάνονται πλέον στο παραπάνω σύστημα των 30 πόλεων, το Παρίσι εκτοπίζεται από την τέταρτη στην 14η θέση, ενώ το Κάϊρο ανέρχεται από την 25η θέση στην 19η και εμφανίζεται στην 28η θέση η Κωνσταντινούπολη.

Η συμμετοχή των πόλεων μεσογειακών χωρών προβλέπεται επίσης φτωχή κατά το έτος 2010, όπου το Κάϊρο θα διατηρήσει την 19η θέση με 13,4 εκατομμύρια πληθυσμό, η Κωνσταντινούπολη θα ανέλθει στην 23η θέση με 11,8 εκατομμύρια και το Παρίσι περιορίζεται στην 27η θέση με 9,6 εκατομμύρια.

Φαίνεται λοιπόν ότι η Μεσόγειος και οι μεσογειακές χώρες δεν χαρακτηρίζονται, πλην εξαιρέσεων, από την ύπαρξη Μέγα-πόλεων, όπως άλλες περιοχές του κόσμου και κυρίως η Απω Ανατολή, όπου παράλληλα επιτυγχάνουν ταχύτατους ρυθμούς ανάπτυξης ως και οι αναπτυσσόμενες περιοχές της Κεντρικής και Νοτίου Αμερικής.

Από την κατανομή των μεσογειακών πόλεων κατά τάξεις μεγέθους ανάλογα με τον πληθυσμό τους, γίνεται περισσότερο εμφανές το παραπάνω εύρημα (Πίνακας 6).

Στο σύστημα ιεράρχησης των μεσογειακών πόλεων, με διάκριση σε Αφρική και Ευρώπη, φαίνεται ότι : Στην πρώτη περιοχή ακόμη και σήμερα (1990), μία μόνο πόλη (Κάϊρο) έχει πληθυσμό 5-10 εκατομμύρια, επτά πόλεις από 1-5 εκατομμύρια και έξι από 0,5-1 εκατομμύριο κατοίκους.

Στην Μεσογειακή Ευρώπη η κατανομή έχει ανάλογα χαρακτηριστικά (Πίνακας 6).

Το 2010 μια μόνο πόλη της Μεσογείου (Κάϊρο) προβλέπεται να έχει

πληθυσμό πάνω από 10 εκατομμύρια, έξι ακόμη πόλεις πληθυσμό 5-10 εκατομμύρια, ενώ ο βασικός κορμός του συστήματος θα αποτελείται από πόλεις μεσαίου μεγέθους (17 πόλεις με πληθυσμό 1-5 εκατομμύρια και τριάντα με πληθυσμό 0,5-1 εκατομμύριο κατοίκους).

Η καταγραφή των μεσογειακών πόλεων ως και των πόλεων μεσογειακών χωρών, με πληθυσμό, κατά το 1990, μεγαλύτερο από ένα εκατομμύριο κατοίκους, γίνεται στον Πίνακα 7.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αριθμός αστικών συγκεντρώσεων κατά περιοχή και τάξεις μεγέθους αυτών 1950, 1990 και 2010

Περιοχή και τάξεις μεγέθους αστικών συγκεντρώσεων σε εκατ.	1950	1990	2010
Βόρειος Αφρική*			
10 >	-	-	1
5 - 10	-	1	4
1 - 5	2	7	8
0,5 - 1	1	6	16
Νότιος Ευρώπη**			
10 >	-	-	-
5 - 10	-	2	2
1 - 5	6	8	9
0,5 - 1	6	13	14

* Η Βόρειος Αφρική περιλαμβάνει την Αλγερία, Αίγυπτο, Λιβύη, Μαρόκο, Σουδάν, Τυνησία και Δυτ. Σαχάρα

** Η Νότιος Ευρώπη περιλαμβάνει την Αλβανία, Ανδόρα, Γιβραλτάρ, Ελλάδα, HollySea, Ιταλία, Μάλτα, Πορτογαλία, Άγιο Μαρίνο, Ισπανία και Γιουγκοσλαβία.

Πηγή : Εκτιμήσεις United Nations

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Πληθυσμός σε χιλ. των αστικών συγκεντρώσεων με πάνω από 1 εκατ. κατοίκους το 1900 των χωρών της Μεσογείου 1950, 1970, 1990 και 2010

Χώρα	Αστικές συγκεντρώσεις	1950	1970	1990	2010
Ελλάδα	Αθήνα	1.783	2.521	3.461	3.861
Ιταλία	Γένοβα	908	1.104	1.019	1.079
	Μιλάνο	3.633	5.528	5.279	5.307
	Νάπολη	2.750	3.593	3.560	3.623
	Ρώμη	1.566	2.907	3.044	3.125
	Τορίνο	880	1.620	1.535	1.604
Πορτογαλία	Λισσαβόνα	778	1.043	1.580	2.115
Ισπανία	Βαρκελώνη	1.557	2.663	3.419	3.592
	Μαδρίτη	1.550	3.370	5.234	5.635
Γιουγκοσλ.	Βελιγράδι	396	759	1.575	2.150
Γαλλία	Λυών	572	1.111	1.266	1.386
	Μασσαλία	660	1.099	1.230	1.270
	Παρίσι	5.441	8.498	9.334	9.556
Αλγερία	Αλγέρι	437	1.323	3.033	6.150
Αίγυπτος	Αλεξάνδρεια	1.038	1.987	3.188	5.087
	Κάιρο	2.410	5.333	8.633	13.419
Λιβύη	Τρίπολη	106	399	2595	5.346
Μαρόκο	Καζαμπλάνκα	626	1.492	2.815	5.017
	Ραμπάτ	145	494	1.258	2.69
Τυνησία	Τύνιδα	472	739	1.755	2.939
Ισραήλ	Τελ-Αβίβ	418	1.029	1.902	2.725
Λίβανος	Βηρυτός	-	-	1.563	-
Συρία	Aleppo	320	721	1.543	3.294
	Δαμασκός	367	914	1.790	3.488
Τουρκία	Άγκυρα	542	1.351	2.533	3.887
	Κων/πολη	1.077	2.788	6.507	11.804
	Σμύρνη	480	893	1.731	3.022
ΣΥΝΟΛΟ		30.912	55.279	82.382	113.182

6. Το πρότυπο αστικής διάρθρωσης στην περιοχή της Μεσογείου

Στο μέρος αυτό θα διερευνήσουμε το πρότυπο αστικής διάρθρωσης των χωρών της Μεσογείου και ειδικότερα σε ποιες χώρες υφίσταται το πρότυπο κυριαρχίας μιας πόλης ή μιας πιο ισορροπημένης κατανομής του πληθυσμού σε μεγάλα αστικά κέντρα. Για τη διερεύνηση αυτή θα χρησιμοποιηθεί η μέθοδος Cluster Analysis με βάση δύο μεταβλητές. Το επίπεδο αστικοποίησης και το % ποσοστό του αστικού πληθυσμού που ζει στην πολυπληθέστερη πόλη.

Τα αποτελέσματα της εφαρμογής εμφανίζονται στο Διάγραμμα 1. Σύμφωνα με την τοποθέτηση των χωρών στο διάγραμμα αυτό, είναι δυνατόν να διακρίνουμε ότι το πρότυπο της κυρίαρχης πόλης κατά το 1990, υφίσταται στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες (τοποθέτηση προς το άνω τμήμα του διαγράμματος), που πρόσφατα παρουσίασαν υψηλούς ρυθμούς αστικοποίησης.

Το πρότυπο αυτό, όπως είναι γνωστό, χαρακτηρίζει και το αστικό σύστημα της Ελλάδας, όπου δεσπόζει η μητροπολιτική περιοχή της πρωτεύουσας. Για το λόγο αυτό η Ελλάδα (G) τοποθετείται προς το άνω μέρος του διαγράμματος μετά τη Λιβύη και το Λίβανο.

Αντίθετα, οι ανεπτυγμένες μεσογειακές χώρες της Ευρώπης τοποθετούνται στο κάτω μέρος του διαγράμματος, δείχνοντας ακριβώς την μη ύπαρξη κυριαρχίας μιας πόλης, αλλά την κατανομή του αστικού πληθυσμού σε περισσότερες πόλεις.

Πράγματι, όπως είδαμε και στον Πίνακα 7, η Ιταλία μετά την πολυπληθέστερη πόλη, το Μιλάνο, διαθέτει, το 1990, τέσσερις ακόμη πόλεις με πληθυσμό πάνω από 1 εκατομμύριο κατοίκους εκ των οποίων η Νάπολη και η Ρώμη υπερβαίνουν τα 3,5 και 3 εκατομμύρια πληθυσμό αντίστοιχα.

Η ισορροπη ανάπτυξη των μεγάλων πόλεων της Ιταλίας διακρίνεται και ως προς την κατανομή της οικονομικής δραστηριότητας καθώς η Ρώμη αποτελεί, ως πρωτεύουσα, το διοικητικό κέντρο, το Τορίνο και Μιλάνο αποτελούν τα βιομηχανικά κέντρα και η Νάπολη και η Γένοβα αποτελούν τα μεγάλα λιμάνια της χώρας.

Τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά με την Ιταλία ως προς το πρότυπο της αστικής διάρθρωσης, παρουσιάζουν η Ισπανία και η Γαλλία.

Αν λάβουμε υπόψη και τα δύο χαρακτηριστικά του διαγράμματος 1

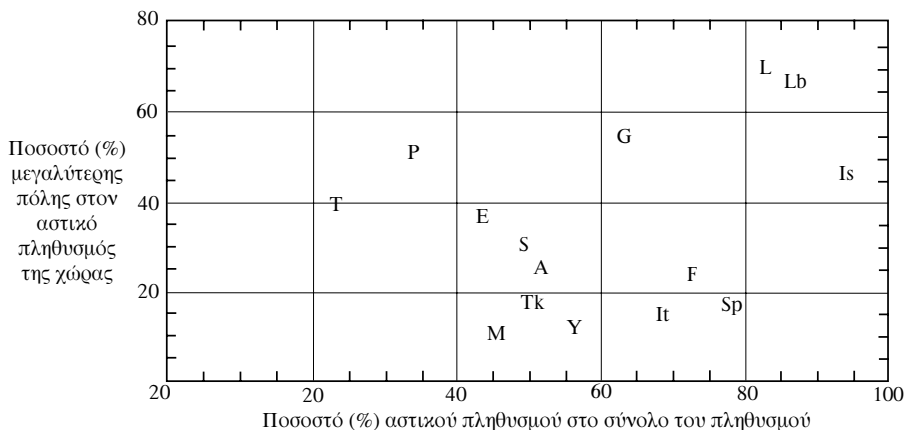
(επίπεδο αστικοποίησης και αστική διάθρωση) είναι δυνατόν να διακρίνουμε 4 ομάδες χωρών (clusters):

Αρχικά, αυτές που τοποθετούνται στο άνω δεξιό τμήμα του διαγράμματος και χαρακτηρίζονται από μεγάλο επίπεδο αστικοποίησης και κυριαρχία μιας πόλης στο αστικό τους σύστημα. Οι χώρες της ομάδας αυτής είναι η Λιβύη, ο Λίβανος, το Ισραήλ και η Ελλάδα. Εδώ παραμένουν βέβαια, οι επιφυλάξεις από τα προβλήματα συγκρισιμότητας λόγω των διαφορετικών ορισμών της αστικής περιοχής μεταξύ των διαφόρων χωρών.

Στο κάτω δεξιό τμήμα του διαγράμματος με μεγάλο επίπεδο αστικοποίησης και μη ύπαρξη κυρίαρχης πόλης, ομαδοποιούνται οι Ευρωπαϊκές χώρες : Γαλλία, Ισπανία, Ιταλία και Γιουγκοσλαβία.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Σχέση μεταξύ βαθμού αστικοποίησης και κυρίαρχης πόλης στις χώρες της Μεσογείου 1990

G = Ελλάδα	Y = Γιουγκοσλαβία	L = Λιβύη	Lb = Λίβανος
It = Ιταλία	F = Γαλλία	M = Μαρόκο	S = Συρία
P = Πορτογαλία	A = Αλγερία	T = Τυνησία	Tk = Τουρκία
Sp = Ισπανία	E = Αίγυπτος	Is = Ισραήλ	

Προς το άνω αριστερό τμήμα του διαγράμματος με μικρό επίπεδο αστικοποίησης και ύπαρξης κυρίαρχιας μιας πόλης τοποθετούνται η Πορτογαλία και Τυνησία.

Μια τελευταία ομάδα τοποθετείται σχεδόν στο κέντρο του διαγράμματος, παρουσιάζει δηλαδή μέτριο επίπεδο αστικοποίησης και ασαφές πρότυπο αστικής διάρθρωσης. Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνεται η Αίγυπτος, η Συρία και η Αλγερία.

Η Τουρκία και το Μαρόκο βρίσκονται μεταξύ της παραπάνω ομάδας και αυτής των αναπτυγμένων χωρών.

Αν χρησιμοποιήσουμε το δείκτη των τεσσάρων πόλεων, φαίνεται ότι αρκετές χώρες της Μεσογείου χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη μιας κυρίαρχης-δεσπόζουσας πόλης σύμφωνα με στοιχεία που αναφέρονται κυρίως στο έτος 1991 (Πίνακας 8).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Δείκτης των τεσσάρων πόλεων των χωρών Μεσογείου 1991

Χώρα	Αστικές	Δείκτης
Ελλάδα*	Αθήνα Θεσ/νίκη, Πάτρα Ηράκλειο	2,937
Ιταλία**	Ρώμη Μιλάνο, Νάπολι, Τορίνο	0,816
Πορτογαλία	Λισσαβόνα Πόρτο, Αμαντόρα Σετιμπάλ	2,000
Ισπανία	Μαδρίτη Βαρκελώνη, Βαλέντσια, Σεβίλη	0,957
Γαλλία	Παρίσι Λυών, Μασσαλία, Λίλ	2,699
Αλγερία	Αλγέρι Oran, Constantine, Annaba	1,031
Αίγυπτος	Κάιρο Giza, Shubla	1,051
Λιβύη	Τρίπολη Βεγγάζη, Misurata, Zawia	1,121
Μαρόκο	Καζαμπλάνκα Ραμιάτ, Fez, Μαρακές	1,520
Τυνησία	Τύνις Sfax, Arranah, Bizerta	1,403
Ισραήλ	Ιερουσαλήμ Τελ-Αβίβ, Χάιφα Ραμάτ	0,761
Λίβανος	Βηρυττός Τρίπολη, Zahle, Sidon	6,172
Συρία	Δαμασκό Aleppo, Homs, Lattakia	0,644
Τουρκία	Κωνσταντινούπολη Άγκυρα, Σμύρνη Άδανα	0,900

* Πολεοδομικά Συγκροτήματα

** Πόλεις.

Πηγή : Επεξεργασμένα στοιχεία από τη Statement's Year book 1994-95

Με βάση τη τιμή του δείκτη για τις διάφορες πόλεις, προέκυψε όπως ακριβώς και με την Cluster Analysis, ότι στις ανεπτυγμένες χώρες Ιταλία και Ισπανία με δείκτη 0,816 και 0,957 αντίστοιχα, δεν δεσπόζει μία μόνο πόλη στο αστικό τους σύστημα. Η άλλη ανεπτυγμένη χώρα της Ευρώπης, η Γαλλία, αντιθέτως παρουσιάζει δείκτη πολύ μεγαλύτερο από τη μονάδα (2,699) γεγονός που αναδεικνύει τη μητροπολιτική περιοχή του Παρισιού ως άκρως δεσπίζουσα πόλη της χώρας αυτής, με πληθυσμό 9,3 εκατ. κατοίκους έναντι περίπου 1,3 εκατ. της Λυών, 1,2 εκατ. της Μασσαλίας και 1 εκατ. της Λίλ. Η ύπαρξη δεσπίζουσας πόλης στη Γαλλία δεν ήταν ευδιάκριτη με τη χρήση του δείκτη που χρησιμοποιήθηκε στην μέθοδο Cluster Analysis (ποσοστό πληθυσμού του Παρισιού στο σύνολο του αστικού πληθυσμού της χώρας), επειδή η Γαλλία έχει μεγάλο αριθμό αστικών περιοχών.

Οι υπόλοιπες χώρες της Μεσογείου εκτός της Τουρκίας, της Συρίας και του Ισραήλ, παρουσιάζουν δείκτη των τεσσάρων πόλεων πάνω από τη μονάδα, που αποδεικνύει την ύπαρξη δεσπίζουσας πόλης, κάτι που σε γενικές γραμμές επιβεβαιώθηκε και με την Cluster Analysis.

7. Συμπεράσματα

Σύμφωνα με την παρούσα εργασία, η αστικοποίηση αποτελεί καθολικό φαινόμενο, άμεσα συνδεδεμένο με τις διαδικασίες βιομηχανικής ανάπτυξης των διαφόρων χωρών.

Σήμερα στα πλαίσια της κοινωνίας των υπηρεσιών που διανύουμε, των τάσεων διεθνοποίησης της οικονομίας, της καταλυτικής επίδρασης των τεχνολογικών εξελίξεων, η εξέλιξη της αστικοποίησης και το πρότυπο αστικής διάρθρωσης των διαφόρων χωρών, προβλέπεται να πάρει νέες διαστάσεις. Η αστικοποίηση είναι συνδεδεμένη με την οικονομική ανάπτυξη της κοινωνίας. η σύγκλιση π.χ. της ελληνικής Οικονομίας στην ΟΝΕ είναι ένα παράδειγμα δυναμικής εξέλιξης.¹⁷

Πιθανή εξέλιξη προς την κατεύθυνση αυτή είναι η περαιτέρω διάγκωση των Μεγαπόλεων και γενικά των μεγάλων αστικών συγκεντρώσεων οι οποίες ευνοούνται στην πρόσφατα διαμορφωμένη κοινωνία.

Στο διεθνές επίπεδο, η αστικοποίηση συνεχίζεται, με έντονους ρυθ-

17. Κυρίτης: *op. cit.*

μούς στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές του κόσμου και με επιβραδυνόμενους ρυθμούς στις κορεσμένες ανεπτυγμένες περιοχές κυρίως της Ευρώπης και της Βορείου Αμερικής. Οι Μεγαπόλεις των παραπάνω ανεπτυγμένων περιοχών υποχωρούν στο παγκόσμιο αστικό σύστημα και στη θέση τους, παρουσιάζονται τεράστιες αστικές συγκεντρώσεις στην Ασία και στη Νότιο-Κεντρική Αμερική. Σήμερα το Τόκιο αριθμεί 25 εκατ. κατοίκους ενώ το 2010, τέσσερις ακόμη πόλεις της Ασίας και της Νοτίου Αμερικής (Sao Paulo, Βομβάη, Σαγκάη, Lagos) θα έχουν πληθυσμό πάνω από 21 εκατομμύρια κατοίκους.

Στην περιοχή της Μεσογείου, οι αναπτυσσόμενες χώρες της Ασίας και της Αφρικής παρουσιάζουν εντονότερους ρυθμούς αστικοποίησης έναντι των ήδη αστικοποιημένων Ευρωπαϊκών χωρών.

Γενικά η περιοχή δεν χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό Μεγαπόλεων, σύμφωνα με τα συμβαίνοντα διεθνώς, καθώς μόνο το Παρίσι, το Κάιρο και η Κωνσταντινούπολη αριθμούν 6-10 εκατομμύρια κατοίκους.

Το πρότυπο αστικής διάρθρωσης των περισσότερων χωρών της Μεσογείου χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μιας δεσπόζουσας πόλης, αναγκαίας για την οικονομική τους ανάπτυξη. Το πρότυπο αυτό χαρακτηρίζει κυρίως τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης ως και τις χώρες της Αφρικής και της Ασίας.

Οι εξελίξεις αυτές, θα πρέπει να μελετηθούν σε βάθος τόσο σε Εθνικό, όσο και σε Μεσογειακό επίπεδο, προκειμένου να προβλεφθούν και αντιμετωπιστούν έγκαιρα ανισοροπίες και προβλήματα που επιφέρει η έντονη και χωρίς ορθολογισμό αστικοποίηση που έχει ήδη βιώσει η παγκόσμια Κοινωνία.

Abstract

P. KIOHOS - K. RONTOS : *The evolution of urbanization and of the big cities in the Mediterranean countries after the Second World War.*

In this paper we try to construct a model to describe the urbanization across the Mediterranean region. The bibliographies propose two models: the metropolitan city model and the uniform distribution model for the population. We use Cluster Analysis method based to urbanization level and the urban population ratio. The demographically analysis for the population data give us the feeling that Greece follows the metropolitan city model.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρικοπούλου-Καυκαλά Ε., (1983), Η επίδραση της διεθνοποίησης των διαρθρωτικών μεταβολών και της ανάπτυξης στο φαινόμενο της αστικής πόλωσης στην Ελλάδα : Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Bish B. and Nourse H., (1975), «Urban Economics and Policy Analysis», Mc Graw-Hill Book Company, USA.
- Boudeville I., 1972 “Amenagement du territoire et polarisation”, Genin, Paris.
- ΕΣΥΕ, (1990), Γενική Απογραφή Πληθυσμού-Εγκύκλιος 1, Αθήνα.
- Friedmann J., (1975), «A generalized theory of polarized development in: Growth Centers in Regional Economic Development», N.Hansen ed., The Free Press, N.Y.
- Θάνος Γ., «Περιφερειακές εισοδηματικές ανισότητες και προοπτική ομοιογενούς σύγκλισης εντός των χωρών της ευρωζώνης. Η βιώσιμη ανάπτυξη περιοχών με ιαματικές πηγές», αναφορά στο διεθνές συνέδριο *Βιώσιμη ανάπτυξη των ιαματικών πηγών*, Λουτρά Αιδηψού, 10-12 Σεπτ. 1999, που διοργάνωσε το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, η Ελληνική Επισημονική Εταιρεία Ιαματικών Θερμολουτρών και Ιατρικής Βιοκλιματοθεραπείας (Ε.Ε.Ι.Θ.Ι.Β.) και η Διεθνής Εταιρεία Ιατρικής Υδρολογίας και Κλιματολογίας (Ι.Σ.Μ.Η.), (υπό δημοσίευση).
- Hart D., (1983), «Urban Economic Development Measures in West Germany and the United States, in Urban Economic Development - New Roles and relationships, Edited by Young K. and Mason C., The Macmillan Press Ltd, London.
- Hunder B., (1994), «The Statement's year book», Mcmillan, Great Britain.

- Isaac I., (1947), «Economics of Migration»;
- Keynes J., (1955), Η γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος, μετάφραση Δ.Δελιβάνη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Κιόχος Π., (1991), Δημογραφία εκδ.
- Κυρίτσης Κ., (1999), «The impact of the convergence of the Greek Economic to EMI in the stockmarket», *Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας* VIII 1-2.
- Lewis J.P., «Urban Economics - a set of approach», Edward Arnold Ltd., London.
- Mills E., (1972), «Urban Economics», Scott, Foresman and Company, Illinois
- Myrdal G., (1957), «Economic Theory and Underdeveloped Regions» Duckworth, London.
- Πετράκος Γ. και Τσουνκαλάς Δ., (1993), Η επίδραση της διεθνοποίησης των διαρθρωτικών μεταβολών και της ανάπτυξης στο φαινόμενο της αστικής πόλωσης στην Ελλάδα, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Perroux G., (1950), Economic space: Theory and Applications, Quarterly Journal of Economics.
- Ρόντος Κ., (1987), «Η Περιφερειακή Διερεύνηση των Πληθυσμιακών Μεγεθών στην Ελλάδα», Διδακτορική Διατριβή
- Σιδηρόπουλος Η., (1985), «Οικονομική των Αστικών Κέντρων, Πανεπιστημιακές παραδόσεις Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου».
- Σιδηρόπουλος Η., (1995), «Ο ρόλος των αστικών κέντρων στη διαμόρφωση των τάσεων της περιφερειακής επιστήμης», Εισήγηση στην Ημερίδα, *Σύγχρονες τάσεις στην Περιφερειακή Ανάπτυξη*, Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου Πανεπιστημίου.
- Χατζημιχάλη Ντ.& Κ., (1979), «Περιφερειακές ανισότητες», *Οικονομία και Κοινωνία* 3.
- Χουμανίδη Α., (1990), «Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος», τόμος Β', Παπαζήσης.
- UNITED NATIONS, (1993) A, Population Growth and policies in Megacities - Sao Paolo, New York.

UNITED NATIONS, (1993)B, World Urbanization Prospects, The 1992
Revision, New York.

UNITED NATIONS, (1994), Document stat 321/5-4-1994, New York.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΑΠΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙ- ΚΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

ΛΑΖΑΡΟΣ Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗΣ

Πανεπιστήμιον Πειραιώς

Νόμισμα και πίστις επί εποχής πρώτων πολιτισμών της Εγγύς Ανατο- λής

1. Είναι γνωστόν, εκ της Οικονομικής Ιστορίας ότι οι άνθρωποι προέβησαν εις την πράξιν της ανταλλαγής, αφ' ης εποχής υπήρξεν περιόσσευμα εκ θηράματος ή προϊόντος, εν συνεχεία δε υπεισηλθεν εις την ανταλλαγήν ως μέσον αυτής ο βους, τα κογχύλια, τα όστρακα κ.λπ. και είτα τεμάχια στυλπνού σιδήρου ή πολύτιμων μετάλλων. Και τελικώς εκόπη το νόμισμα.

Περί μεσου συναλλαγών πληροφορούμεθα ότι μέχρι του Τουθμώσεως Γ' (1479-1449 π.Χ.) η Αίγυπτος δεν εγνώριζε ειμή τον αντιπραγματισμόν, από της εποχής του Φαραώ τούτου χρησιμοποιείται ως μεσον συναλλαγών ο χρυσός εις σβώλους ή δακτυλίους (15 γραμ.) ζυγιζόμενους ανά πάσαν συναλλαγήν⁽¹⁾. Δεν γνωρίζομεν περί Τραπεζών δια την εποχήν εκείνην, παρείχοντο όμως δάνεια και μάλιστα δι' εγγράφων ενώ το επίπεδον του τόκου ανήρχετο εις 30%⁽²⁾, έπαυεν δε η αντιπαροχή τό-

1. W. Durant : Histoire de la Civilisation (γαλ. μετ.) Paris 1941 Vol. I σελ. 209. F. Melis : Storia della Ragioneria, Bologna 1950 σελ. 89. Ηροδότου : Ιστοριών I, 150.Λ.Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία και εξέλιξις των Οικονομικών Θεωριών, Αθήναι 1980, Τομ. Α' Βιβλίον Α' σελ. 89.

2. G. Le Bon: Les Premières Civilisations, Paris 1896 σελ. 324.

κου, όταν το σύνολον των τόκων εξισούτο με το ποσόν του δανείου. Όταν όμως ο δανειζόμενος δεν ηδύνατο να επιστρέψη το δάνειον καθίστατο δούλος του δανειστού του.

2. Περί Τραπεζών εν τη αρχαία Αραβία δεν έχομεν πληροφορίας ειμή μόνον περί μέσου συναλλαγών και πληρωμής φόρων που ήτο, η κάμηλος⁽³⁾, είτε το νόμισμα παραληφθέν από τους Έλληνας⁽⁴⁾.

Όσον αφορά εις του Φοίνικας επίσης δεν έχομεν πληροφορίας περί Τραπεζών δάνεια όμως παρείχοντο υπό ιδιωτών, καθώς επίσης γνωρίζομεν ότι ούτοι, κατ' αρχήν, εχρησιμοποιούν εις τας συναλλαγάς των τον αντιπραγματισμόν⁽⁵⁾ και με την πάροδον του χρόνου, το βάρος των εις σβώλους πολυτίμων μετάλλων χρυσού και αργύρου⁽⁶⁾. Βραδύτερον όμως επηρεασμένοι από τον βασιλέα της Λυδίας Γύγην, ο οποίος πρωτος έκοψε νόμισμα, και τον οποίον εμιμήθη έτερος βασιλεύς της Λυδίας, ο Κροίσος, ο οποίος έκοψε νομίσματα εξ ηλέκτρου (73% χρυσού και 27% αργύρου δίκην τροχίσκων, βάρους 14 γραμ.)⁽⁷⁾ έκοψαν και ούτοι νόμισμα (6ος π.Χ. αιών). Έκαστον φοινικικόν νόμισμα έφερεν επί της μιας πλευράς παράστασιν σχετικώς με την θάλασσαν επί δε της άλλης θεότητα ή βασιλέαν, μετά δε την υποδούλωσιν της Φοινίκης υπό Μ. Αλεξάνδρου, τα νομίσματα των Φοινίκων εσφραγίζοντο με διαφόρους παραστάσεις (θεότητας, ελάφου, μελίσσης, φοίνικος)⁽⁸⁾.

Η Καρχηδών, η οποία ήτο κατ' αρχάς αποικία της Τύρου, εμιμήθη τους Φοινικας και κατά τον 4ον αιώνα π.Χ. έκοψε νομίσματα εκ χρυσού και χαλκού, με την δε κατάληψιν της Ισπανίας υπό του Αμιλκα Βάρκα και αργυρούν νόμισμα⁽⁹⁾.

3. Εις τους Εβραίους απηγορεύετο η τοκοληψία δια τούτο και δεν ενε-

3,4. P. Hitti : *Precis d' Histoire des Arabes*, Paris 1950 σελ. 17. G. Bremond: *Berbéres et Arabes*, Paris 1950 σελ. 40. S. Moscati: *Histoire et civilisations des peuples sémitiques*, Paris 1955 σελ.σελ. 186-189.

5. D. Harden: *The Phoeniciens*, London 1971 σελ. 157.

6. G. Conteneau: *La Phénicie*, Paris 1949, σελ. 176.

7. S. Moscati: *op. cit.* σελ. 120. P. Bonfante: *Lezioni di Storia del Commercio (Parte Prima)*, Roma 1938 σελ. 79. Ο Κροίσος βραδύτερον έκοψε και χρυσούν νόμισμα τον στατήραν.

8. G. Conteneau : *Αυτόθι*.

9. B.H. Warmington: *Histoire et Civilisation du Carthage*, Paris 1961, σελ. 73. Τα νομισματοκοπεία όμως χαλκού ήσαν εις Σαρδηνίαν (J. Toutain: *L' Économie Antique*, Paris 1924 σελ. 256.)

φρανίσθησαν κατ' αυτούς τους χρόνους αι τραπεζικαί επιχειρήσεις, ειμή μόνον με την πάροdon των αιώνων ισχύοντος του «...το αργύριόν σου ου δώσεις αυτώ [αδελφόν σου] επί τόκω».⁽¹⁰⁾ Οι Εβραίοι εχρησιμοποιοῦν εις τας συναλλαγάς των κατ' αρχάς σβώλους χρυσού και αργύρου και τον σίκλον. Οι Roman A. Ohrenstein - Barry Gordon «Quantitative dimensions of Human Capital analysis in the Talmudic Tradition» *Μελέτες προς Τιμήν Λαζάρου Θ. Χουμανιδη Οικονομική Ιστορία και Οικονομική Θεωρία* εκδ. Πανεπιστήμιον Πειραιώς 1991, σελ. 275, 287 ιδ. σελ. 278), εκ της Βίβλου και του Ταλμουδ αρούντες πηγάς επί τη βάσει του μέσου συναλλαγών, του σίκλου παρά Εβραίοις, θα μας προσδιορίσουν την επ' ανθρωπών αγοραστικήν του δύναμιν. Συμφώνως προς το φύλον και την ηλικίαν ως εξής: 1 Άρρεν (1-5 ετών): 5 σίκλοι, 1 θήλυ (1-5 ετών) = 3 σίκλοι. 1 άρρεν (5-20 ετών) = 20 σίκλοι, 1 θήλυ (5-20 ετών) = 10 σίκλοι. 1 άρρεν (20-60 ετών) = 50 σίκλοι, 1 θήλυ (20-60 ετών) = 30 σίκλοι. 1 άρρεν (60 και άνω ετών) = 15 σίκλοι, 1 θήλυ (60 και άνω ετών) = 10 σίκλοι. Βραδύτερον επί βασιλείας Νεχεμία (5ος αιών) έκοψαν, αργυρά νομίσματα βάρους 3,88 γραμ.⁽¹¹⁾

4. Εις τους Χετταίους μέσον συναλλαγών ήτο κατά τα πρώτα στάδια της ιστορίας των ωρισμένον βάρος κριθής και βραδύτερον σβώλοι ή δακτύλιοι εξ αργύρου ζυγίζόμενοι ανά πάσαν συναλλαγήν και βραδύτερον έκοψαν και νόμισμα⁽¹²⁾. Όσον αφορά όμως εις την πίστιν εκ των εις Κιρκούκ ανευρεθέντων μνημείων πληροφορούμεθα περί δανειοδοτήσεων υπό Τραπεζών σπουδαιότερα των οποίων η του Pusukin, Ταμειυτηρίων και Εταιρειών χρηματοδοτήσεως, του επιτοκίου ανερχομένου από 12-100%.⁽¹³⁾ Εκ των ευρεθέντων τιμοκαταλόγων πληροφορούμεθα ότι το μέσον συναλλαγών των Χετταίων ήτο αργυρούν, ο σίκλος (8,4 γραμ.), και εν τη σχέσει προς την μναν 1:40. Εκ των τιμοκαταλόγων τούτων έχομεν την τιμήν ωρι-

10. Βίβλος: Λευϊτικόν Κεφ. ΚΕ, 35. Παρά ταύτα εντός του Ναού εις Ιεροσόλημα διεξήγοντο και τραπεζικαί εργασίαι.

11. A. Chouraqui: *La Vie Quotidienne des Hebreux aux Temps de la Bible*, Paris 1971 σελ.σελ. 134, 135, 136. Η Βίβλος αναφέρει ότι ο Δαυϊδ επλήρωσε εις τον Ορνάι 600 σίκλους (1 σίκλος = 11.424 γραμ.) χρυσού δια σταθμίσεως:

A. Chouraqui: *Αυτόθι, Χρονικών ή Παραλειπομένων Α' 21, 25*. Εις Εβραίοις ηγεμών εξελληνισθείς με το ελληνικόν όνομα Φίλιππος αναφέρεται υπό του Guignebert (*Le Monde Juifs*, Paris 1950 σελ. 8) ότι έκοψε νομίσματα εικονίζοντα το πρόσωπόν του.

12. O.R. Gurney : *The Hittites*, London 1954 σελ. 84, 86. L. Delaporte : σελ. 237.

13. L. Delaporte: *Les Hittites*, Paris 1936 σελ. 237. O.R. Gurney: *op. cit.* σελ. 103. A. Dauthin-Maunier: *Histoire de la Banque*, Paris 1950 σελ. 12. Maria Raffaella Caroselli: *op. cit.* σελ.σελ. 130, 131.

σμένων ζώων ως λ.χ. 1 πρόβατον = 1 σίκλος, 1 ίππος ζευγνυόμενος = 20-30 σίκλοι 1 βούβαλος = 10 σίκλοι, 1 αι = 2/3 σίκλου, 1 αγελάς = 7 σίκλοι, 1 βους αρόσεως = 15 σίκλοι, 1 ημίονος = 1 μνα, 1 ίππος = 14 σίκλοι ή και ει-δών λ.χ. εν εξαιρετικής λεπτότητας ένδυμα = 30 σίκλοι, εν ένδυμα εξ ερίου = 20 σίκλοι, 1 τουρμπάνι = 1 σίκλος, εν εξαιρέτου υφάνσεως υποκάμισον = 3 σίκλοι, εν μεγάλου μεγέθους λινού σκέπασμα = 5 σίκλοι.

Δι' όσον αφορά εις τας αμοιβάς των εργαζομένων εις χειροτέχνας, η αμοιβή τούτων διεφορίζετο αναλόγως του φύλου και της θέσεώς των εν τη κοινωνία δηλ. ελευθέρου ή δούλου. Η αμοιβή των γυναικών ανήρχετο εις τα 2/5 της των ανδρών (Delaporte : op. cit. σελ. 24), των ελευθέρων εις 10 σίκλους και των δούλων εις 6 σίκλους, της αγοραστικής δυνάμεως του σίκλου αντιστοιχούσης εις 5 εκατόλιτρα κριθής, εις εποχήν όμως μεγάλης εσοδείας (E. Cavaignac: Le problème Hittite, Paris 1936 σελ. σελ. 104-116).

5. Εις Μεσοποταμίαν ανευρέθησαν πλίνθοι με λογαριασμούς και πληροφορίας περί τραπεζικών εργασιών και θα είχωμεν ασφαλώς περισοτέρας, κυρίως από βασιλέως των Γκουτίων Γκουντέα (2.600 π.Χ.) πληροφορίας, εάν οι Σουμέριοι και Ακκάδες, όπου ήνθουν αι πόλεις Ούρ, Ουρούκ, Νιππούρ, Σιλπάρ, Λαγκάς, Αγκάντ, Κις, Μπαρσίππη διέθετον λίθους όπως το Ελάμ. Εκ των ανασκαφών όμως γνωρίζομεν ότι αι οικονομικαί συναλλαγαί διεξήγοντο εις Μεσοποταμίαν και δη εις Σουμεριαν προ 5.000 ετών εντός Ναού προϊσταμένου του βασιλέως (ισάγκ) και πρώτου ιερέως τούτου (λουγκάλ).

Ο Ναός διέθετεν υπαλλήλους με επικεφαλής τον εκ των επιθεωρη-τών του (ντουμπάντα) υπεύθυνον του θησαυροφυλακείου και εισπρα-κτορος των φόρων και των εκ δανείων τόκων.⁽¹⁴⁾ Την λογιστικήν δε ετήρουν ειδικοί προς τούτο υπάλληλοι του αρμοδίου Τμήματος του Να-ού (Ε-Κισσίμπα)⁽¹⁵⁾ δάνεια αφορώντα εις είδος, χρυσόν ή άργυρον με αντιπαροχήν τόκου 15-33%.⁽¹⁶⁾ Ο Ναός παρείχεν τα δάνεια ώστε να διαξάγονται και τραπεζικαί εργασίαι.⁽¹⁷⁾

14,15. J. Pirenne : Les Premières Civilisations, Paris σελ. 39. F. Melis : op. cit. σελ. 120.

Αι εταιρείαι μεταξύ εμπόρων και κατόχων κεφαλαίων εστηρίζοντο επί της συμμε-τοχής των δευτέρων εις τα κέρδη όχι όμως και εις τας ζημίας. Επίσης συνωμολογο-ύντο και συμβόλαια, συμφώνως προς τα οποία ο κεφαλαιούχος ανελάμβανεν ολό-κληρον την ζημίαν ή μέρος αυτής (Pirenne : op. cit. σελ. 69).

16. P. Carleton: The Burried Empires, London 1939 σελ. 197.

17. B. Bromberg: "The Temple Banking in Rome" *Economic History Review*. vol. X (1940), sel. 128. A. Dauphin - Maunier: Histoire de la Banque, Paris 1950 σελ. σελ. 10-11, 13.

Με την παρέλευσιν των αιώνων ενεφανίσθησαν και Τράπεζαι όπως ήτο ονομαστή δια τας εργασίας της η Τράπεζα Εαναζίρ, της οποίας οι πράκτορες ηγόραζον εις τον Περσικόν Κόλπον χαλκόν, χρυσόν, ελεφαντόδοντα, διορίτην και αλάβαστρον. Εις την πόλιν Σιππάρ ονομαστή ήτο η Τράπεζα Ετζιλί ασχολουμένη με το εμπόριον οίνων, δούλων και πωλήσεις ακινήτων, εις δε την πόλιν Νιππούρ η Τράπεζα Μουρασού, η πλέον ονομαστή των Τραπεζών. Βραδύτερον, εις Βαβυλώνα ανεδείχθη η Τράπεζα Νεομποαχιδίν ασχολουμένη ειδικώς με πράξεις επί πολυτίμων μετάλλων⁽¹⁸⁾. Αι Τράπεζαι αύται ελάμβανον κεφάλαια επί τίτλω, εδέχοντο καταθέσεις, εισέπραττον φύλακτρα δι' εμπορεύματα και πολύτιμα αντικείμενα, του τρέχοντος τόκου ανερχόμενον εις 33% και δια τα μέταλλα εις 20%⁽¹⁹⁾.

Όλαι αι δανειοδοτήσεις εγίνοντο υπό Ναών, ή εμπορικών εταιρειών ή πλουσίων εμπόρων λειτουργούντων ως Τραπεζιτών εντός πλήθους εμπορικών συναλλαγών, ώστε ήδη επί Σουμερίων να ιδρυθή εις ειδικήν τοποθεσίαν και είδος Επιμελητηρίου (Καρούμ), εις το οποίον εγίνοντο δεκτοί μόνον οι έχοντες υψηλόν επίπεδον πλούτου, ενώ εντός του ιδρύματος, διεξήγοντο συναλλαγαί μεταξύ αυτοχθόνων και ξένων εμπόρων, οι οποίοι ηδύναντο να συμμετάσχουν εις το Καρούμ. Επειδή δε ο νόμος απηγόρευεν εις ξένους την εμπορίαν, ούτοι ηδύναντο να την διεξαγάγουν εγκατεστημένοι πλησίον του εν λόγω ιδρύματος. Δεν πρέπει δε να μας διαφεύγη το γεγονός ότι, προ του Θείου Δικαίου εκφραζόμενου δι' αυτού ως θετικού Δικαίου (εγγυήσεων υπέρ του δανειοδότου) υπό του Μωϋσέως, υπήρξεν ο Κώδιξ του Χαμμου-Ραμπί (2113-2081) βασιλέως των Αμοριτών. Ούτος συνήνωσε υπό το σκήπτρον του τους λαούς των Σουμερίων και Ακκάδων με πρωτεύουσαν την Βαβυλώνα και εθέσπισε τον εν λόγω Κώδικά του περιλαμβάνοντα, συν τοις άλλοις, Εμπράγατον Δίκαιον, Εμπορικόν Δίκαιον (ρυθμισις τόκων επι δανείων, εξασφαλίσεως κ.λπ.). Ο Κώδιξ ούτος εγράφη επί πλακός εκ διορίτου ύψους 2,50μ. ανακαλυφθείς εις Σούσαν υπό του Morgagn (1924) και εις τον οποίον το Θετικόν Δίκαιον έχει προέλευσιν εκ του Θείου Δικαίου, του Χαμμου-Ραμπί λαμβάνοντος τους νόμους από του θεού του φωτός Σαμάς καθημένου επί θρόνου επί του όρους.

18. Dauphin - Maunier: ενθ' ανωτ. A. Bizagnet: "Les Banques et le developement économique avant 1789" Revue Internationale d' Histoire de la Banque" Vol I, No 1, 1968 σελ. 163

19. Η Ιστορική εξέλιξις των Τραπεζικών Εργασιών «...Ινστιτούτον Οικονομικής και Τραπεζικής Μορφώσεως», Αθήνα 1969 σελ. 7. M.R. Caroselli: op. cit. σελ. 136.

6. Εις Ασσυρίαν επίσης εγίνοντο χορηγήσεις δανείων επί τόκω υψίστου επιπέδου μέχρι 40%, και συνήθως τόκου 25-30%. Τα δάνεια ταύτα παρείχοντο, είτε κατά μήνα, είτε κατ' έτος, δια προκαταβολάς όμως επί δημητριακών το ύψος του τόκου ανήρχετο εις 30-50%.

Οι Βαβυλώνιοι όμως ήσαν οι περισσότερον ανεπτυγμένοι εις τας δανειοδοτήσεις. Ούτοι είχαν ανεπτυγμένον εμπόριον, οι δε έμποροι υπεχρεούντο να τηρούν εμπορικήν αλληλογραφίαν και να προβαίνουν εις λογιστικάς καταχωρήσεις.⁽²⁰⁾ Οι Βαβυλώνιοι ε γνώρισαν το νόμισμα υπό την περσικήν κυριαρχίαν, από του 538 π.Χ. μέχρι της κατακτήσεως των υπό των Ελλήνων ηγουμένων τούτων του Μ. Αλεξάνδρου. Πρότερον όμως εχρησιμοποιούντο ως μεσον των συναλλαγών και αξιών σβώλοι εκ χρυσού και αργύρου εις σχέσιν των δύο πολυτίμων μετάλλων 1:13,5 ζυγίζόμενοι ανά πάσαν συναλλαγήν⁽²¹⁾. Την πίστιν όμως διεξήγουν οικογένειαι εκ παραδόσεως ασχολούμεναι με την δανειοδότησιν ως Τραπεζίται⁽²²⁾.

7. Όσον αφορά εις τους Πέρσας ούτοι εχρησιμοποιούν το υπό του Δαρείου Α' (521-485 π.Χ.), υιού του Υστάσπου, κοπέν νόμισμα (δαρικός) βάρους 8,41 γραμ. και εις σχέσιν χρυσού προς άργυρον 1:13,5, το οποίον αντικατέστησε τα ζώα και τους σπόρους δια των οποίων άλλοτε εγίνοντο αι πληρωμαί, ενώ αι παροχαί δανείων εγίνοντο με αντιπαροχήν τόκου επιπέδου 12%, ο οποίος όμως ένεκα του συσσωρευθέντος πλούτου επί Δαρείου εξέπεσεν⁽²³⁾.

Τοιαύτη υπήρξεν η πίστις και η οργάνωσις αυτής εις τους λαούς της εποχής της συμπίπτουσης με την ανάδειξιν των πρώτων πολιτισμών, των οποίων κυριώτερος ήτο ο ελληνικός. Περί του χρήματος και της οργανώσεως της πίστεως όμως υπό των αρχαίων Ελλήνων θα ομιλήσωμεν αμέσως κατωτέρω.

20. F. Melis : op. cit. σελ. 192-193. J. Vlaemminek : Histoire et Doctrine de la comptabilité, Paris 1956 σελ. 22.

21, 22. N. Durant : op. cit. σελ. 287. A. Dauphin - Munier. Αυτόθι.

23. W. Durant: op. cit. σελ. 75. Pirenne: op. cit. σελ. 143. Αι πηγαί όμως δεν αναφέρουν περί Τραπεζών παρά τοις Πέρσαις, ίσως, διότι αι τραπεζικαί εργασίαι διεξήγοντο υπό των Βαβυλωνίων, αφού οι Πέρσαι είχαν κατακτήση και ολόκληρον την Χαλδαίαν, μη ασχολούμενοι με το εμπόριον και ιδιαίτερος το θαλάσσιον, αφήσαντες την διεξαγωγήν του εις τους Βαβυλωνίους και Φοίνικας, δεδομένου ότι οι Πέρσαι ησχολούντο με την γεωργίαν, την κτηνοτροφίαν, και με τα πολεμικά έργα.

Νόμισμα και πίστις, από των Μινωϊκών Χρόνων μέχρι και των Ελληνιστικών Χρόνων

1. Κατά την εποχήν των πρώτων Μινωϊκών Χρόνων (3315 π.Χ.) συναντώμεν, όπως και εις του Σουμερίους, λογαριασμούς, οι οποίοι εμφανίζουν την πρόοδον των συναλλαγών. Επί δε μεσομινωϊκών χρόνων (2110-1200 π.Χ.), ως επίσης και κατά τους μετέπειτα χρόνους, παρατηρείται έτι μεγαλύτερα πρόοδος.

Η πρώτη πλάκα η οποία ευρέθη εκ των ανασκαφών του Pernier (1901) εις Φαιστόν είναι λίαν απλοϊκής λογιστικής μορφής, εις δε την Αγίαν Τριάδα συναντώμεν επίσης τοιαύτην λογιστικήν επί οίνων με το περιεργον σύμβολον $\equiv I \equiv$ ⁽¹⁾. Εννοείται ότι η Κρητική γραφή κατέστη βάσανος δια τους αρχαιολόγους ίνα την ερμηνεύσουν, διακρίνεται δε αύτη κατά Evans και Charoutier, εις: 1) ιερογλυφικήν αιγυπτιακού τύπου 2) εις την απλουστευμένην γραμμικήν γραφήν κλειθείσαν τύπου Α και 3) εις την απλουστέραν της προηγουμένης τύπου Β. Και η μεν πρώτη συναντάται εις πλίνθους αργίλου χρόνων 1900-1750 π.Χ., η δευτέρα επί λιθίνων αντικειμένων και τοιούτων εξ ορειχάλκου (1750-1450 π.Χ.), η δε τρίτη εις πλακίδια αργίλλου (1450 -1200 π.Χ.) ευρεθέντα εις Κνωσσόν αλλά και εις Πύλον⁽²⁾.

Η Λογιστική των Κρητών⁽³⁾ ήτο καταχώρησις διαφόρων ημερησίων πράξεων (τύπου απλογραφικού ημερολογίου) εις βιβλίον μετά των σχετικών ποσών, των οποίων αριθμοί έχουν ως εξής⁽⁴⁾:

1. F. Melis: La Ragioneria della civiltà Minoica, Roma 1948 σελ. 29.

2,3. J. Pirenne: Histoire de l' Antiquité, des Origines au VII siècle, Paris 1951, σελ. σελ. 165 κ.επ. Λ.Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος Αθήνα 1990, Τομ. Α' σελ. 14. Αι μονάδες III αφορούν και εις το αιγυπτιακού τύπου μετρικόν σύστημα (G. Rawlinson: History of Ancient Egypt, New York 1882 Vol. I σελ. 158). Η πρόοδος του εμπορίου έστρεψε την επέκτασιν τούτου και προς Βορράν.

4. F. Melis: Αυτόθι.

Γραφή Τύπου Β	Γραφή Τύπου Α
) ή = 1	= 1
• = 10	• ή — = 10
\ ή / = 100	ο = 1000
◊ = 1000	< = ;
∨ = 1/4	> = ;

Η τήρησης βεβαίως των λογαριασμών, ως ήδη ελέχθη, υπήρξεν παλαιότερα, εφ' όσον ο άνθρωπος υπεχρεούτο με την πύκνωσιν των συναλλαγών να εξευρη μέτρον συγκρίσεως τούτων και να μετρή ταύτας. Γνωρίζομεν πάντως εκ της σκαπάνης των αρχαιολόγων ότι, από το 1700 π.Χ. ο πολιτισμός των Μινωϊκών Κρητών ήτο λίαν προκεχωρημένος.

Εις την αρχαίαν Κρήτην, κατά την εποχήν της κλειστής οικονομίας της, δεν είχομεν νόμισμα και πίστιν, με την μετάβασιν όμως από της Οικονομίας του Οίκου εις την Οικονομίαν της Πόλεως, αι συναλλαγαι διευρύνονται, ήδη δε από του 1800 π.Χ. ιδρύθη και αποικία εις Κύθηρα δια να στραφή η πρόοδος του εμπορίου έτι προς Βορράν⁽⁵⁾. Με την Οικονομίαν της Πόλεως εμφανίζεται το νόμισμα και η πίστις και η θήρα δια το κέρδος, η οποία διευρύνει τας συναλλαγάς και την Οικονομίαν. Ο βασιλεύς Μίνως μάλιστα διέθετεν και ειδικούς υπαλλήλους δια την τήρησιν των λογαριασμών⁽⁶⁾. Και ενώ κατ' αρχήν μέσον των συναλλαγών ήτο ο βούς, ούτος αντικατεστάθη με το νόμισμα (κίτ) βάρους 8,812 - 10,108 γραμ. με δωδεκαδικόν σύστημα υποδιαίρέσεων, φέροντος επ' αυτού παράστασιν οκτάποδος, ώστε εκ των πλοκαμίων του να αναγνωρίζεται η φθορά του και συνεπώς το ελλίπές του βάρους του⁽⁷⁾. Αι πηγαί δεν αναφέρουν περί Τραπεζών, αλλά ούτε και περί του επιπέδου του τόκου. Δια τας πρώτας συνεπάγεται ότι οικογένεια πλούσια και δη εκμεταλλεζόμενα ελαιοτριβεία θα προέβαινον εις πράξεις δανεισμού, του τόκου διακυμαινόμενου εκ της φερεγγυότητος του δανειζομένου και των επιχειρήσεών του.

2. Κατά την εποχήν των Ομηρικών Χρόνων (περίοδον μεταξύ 13ου -

5. N.G.L. Hammond: A History of Greece to 332 B.C. Oxford 1971, σελ. 25.

6. F. Melis: op. cit. σελ. σελ. 33 κ. επ. J. Pirenne: op. cit. σελ. 191.

7. C. Glotz: La civilisation Egéén, Paris 1937 σελ. σελ. 206, 223, 224, 226. F. Mélis: Storia op. cit. σελ. σελ. 91, 276.

7ου π.Χ. αιώνας) δεν γίνεται ουδεμία μνεία περί Τραπεζών, αφού ούτε και μνεία περί νομίσματος γίνεται, πλην χρυσών ταλάντων εις τινας σπανίας περιπτώσεις⁽⁸⁾, ως μέσου συναλλαγών ισχύοντος του ταύρου⁽⁹⁾ και του βοός⁽¹⁰⁾. Κατά τους μεθωμηνικούς όμως χρόνους και με την πρόοδο της Οικονομίας της Πόλεως αναδεικνύεται το νόμισμα και η πίστις δια να διευρυνθούν έτι περισσότερον αι συναλλαγαι. Μέχρι των Μέσων όμως του 7ου π.Χ. αιώνας ως μέτρον των συναλλαγών ίσχυεν ο οβελίσκος (μικρή σύβλα) και όχι το κομμένον νόμισμα.⁽¹¹⁾

Όσον αφορά εις το κανονικώς κομμένον νόμισμα, τούτο κατέστη γνωστόν εις τους Έλληνας εκ Μ. Ασίας εισαχθέν, μετά την έναρξιν των Ολυμπιάδων⁽¹²⁾. Κατά μίαν παράδοσιν όμως το πρώτον ελληνικόν νόμισμα εκόπη υπό του Θησέως⁽¹³⁾ μετά τύπου βοός, εκδοχήν την οποίαν απέρριψεν ο Head ως στερουμένην των αναγκαιουσών μαρτυριών⁽¹⁴⁾. Λέγεται δε ότι το πρώτον νόμισμα, κατά την περίοδον την οποίαν ανεφέραμεν, εκόπη υπό του Φείδωνος βασιλέως του Άργους κατέχοντος επίσης τα Μέγαρα και την Αίγιναν, άποψις η οποία -κατ' εμέ- αμφίβολος, δεδομένου ότι υπήρχον ήδη μινωϊκά και μηκυναϊκά νομίσματα. Ο Φείδων πάντως έκοψε το νόμισμά του μεταξύ 670-660 π.Χ. με κανόνα μονομεταλλισμόν αργύρου και νομισματικήν μονάδα την δραχμήν. Αύτη ήτο ίση προς 6 οβολούς, 1 οβολός ήτο ίσος προς 8 χαλκία και 1 χαλκίον ίσον προς 7 λεπτά⁽¹⁵⁾. Επίσης 100 δραχμαί ισούντο προς 1 μναν και 60 μναι προς 1 τάλαντον (αξίας £1200 λιρών και αγοραστικής δυνάμεως της λίρας προ του Α' Παγκοσμίου Πολέμου). Το νόμισμα τούτο

8. Ιλιάς I, 202. Επίσης αναφέρεται εις την Οδύσσεια (ν 796) και η υποδιαίρεσις ημιτάλαντον, (Α. Fanfani: *Poemi Omeriri ed Economia Antica*, Milano 1960 σελ. 41).

9. Ιλιάς Ζ' 235-236.

10. Ιλιάς Φ και Ψ, 702-705 885, Οδύσσεια Α, 430.

11. P. Courbin: «Valeur comparée du fer et de l' argent de l' introduction du ^Λ Age du introduction du momayage, *Annales*, 1959 No 2 σελ. 209 αναφ. υπό Α.. Fanfani : op. cit. σελ. 40.

12. G. Nenci: «La Monetazione della Rivolta Ionica nei sui aspetti economici e politici» *Studi in Onore di Amintore Fanfani* Vol. I σελ. 71 κ. επ. Εν Μ. Ασία αι ανθούσαι συνεργαζόμεναι ελληνικαί πόλεις της Ιωνίας έκοπτον τα εξ ηλέκτρον νομίσματά των εις εν και το αυτό νομισματοκοπείον (Λαμφάκου, Κλαζομενών, Χίου, Σάμου) (E. Babelon: *Traité des Monnaies Grecques et Romains*, Paris 1907 Vol. I.)

13. Πλουτάρχου Θησεύς 25. Αριστοφάνους: Όρνιθες 1106.

14. B.V. Head: *Ιστορία των Νομισμάτων* (έλλ. μετ. I.N. Σβορώνου Τομ. Α', εν Αθήναις 1898 σελ. ξ' σελ. 15).

15, 16. A. Boeckh: *Public Economy of Athens*, London 1828.

υιοθέτησαν επίσης αι Αθήναι, η Εύβοια, η Σάμος και η Κόρινθος. Με τας μεταρρυθμίσεις όμως του Σόλωνος (594 π.Χ.), η υπ' αυτού κοπείσα αργυρά δραχμή, βάρους 4,38 γραμ. και τίτλου 0,985 αξίας ίσης προς 72 33/69 της παλαιάς (9 1/2 d) ήτο ελαφροτέρα (λεπτή) εκείνης της Αιγίνης (παχεία) ίσουμένης προς 10 οβολούς της πρώτης και το τάλαντόν της ίσουμένου προς πλέον των 10.000 αττικών δραχμών⁽¹⁶⁾. Επίσης εκόπησαν δίδραγμα, τετράδραγμα⁽¹⁷⁾ και υποδιαίρέσεις της δραχμής πλὴν του οβολου, το τετράβολον, το δίχαλκον και το ημιόβολον, καθώς και έτερα νομίσματα ως το διόβολον, το τριόβολον, το τετράβολον⁽¹⁸⁾.

Επί Τυραννίας Πεισιστράτου η αξία του αττικού νομίσματος υπερετιμήθη κατά 4% προς τον σκοπόν όπως η αξία του προσαρμοσθή προς την άνοδον των τιμών, πιθανόν όμως και δια να πληρωθούν οι μισθοφόροι με βαρύν νόμισμα, ίσως δε και δια να ανταγωνισθή ο Πεισιστράτος τους Πέρσας εις την αγοράν της Ανατολής⁽¹⁹⁾. Και την τοιαύτην υπερετίμησιν του αθηναϊκού νομίσματος ηκολούθησαν η Εύβοια και η Κόρινθος⁽²⁰⁾. Επίσης το έτος 480 π.Χ. η Χίος έκοψε ιδιόν της νόμισμα και περί το 400 π.Χ. η Ρόδος διέδωσε τούτο εις ολόκληρον την περιοχὴν της δραστηριότητός της, από των παραλίων της Μ. Ασίας μέχρι του Βυζαντίου, ενώ το ευβοϊκόν και το αιγινητικόν εξηκολούθουν να υφίστανται⁽²¹⁾.

17. H. Michell: *The Economics of Ancient Greece*, Cambridge 1957 σελ. 312. J. Milne: *The First Stages in the Development of Greek Coinage*, Oxford σελ. 12. P. Gardiner: *History of Ancient Coinage*, Oxford 1918 και «The coinage of the Ionian Revolt» *Journal of Hellenic Studies* XXX σελ. σελ. 151-160.

18. P. Gardiner: *History of the Ancient Coinage*, σελ. σελ. 157-158. Εν Ζακύνθω επίσης εκόπησαν αργυρά και χάλκινα νομίσματα Δ. Ιθακησίου: Η οικονομική εξέλιξη της Ζακύνθου, από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα (διατριβή επί διδακτορία), Αθήναι 1988 σελ. σελ. 43-44.

19. H. Michell: *op. cit.* σελ. 318.

20. H. Michell: *op. cit.* σελ. 321.

21. Α.Θ. Χουμανίδης: *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος* τομ. Α' Αθήναι 1990 σελ. 47. H. Michell: *Αυτόθι*. Τα αρχαιότερα εξ ήλεκτρον νομίσματα εκόπησαν εις σχέσιν χρυσού και αργύρου 10:1 Βραδύτερον εκόπησαν και τα εξ αργύρου νομίσματα Περί των διακυμάνσεων χρυσού και αργύρου εις Ε. Σταμίρη: «Η αξία του χρυσού και του αργύρου εις την Αρχαίαν Ελλάδα» *«Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών»* Αθήναι 1939, σελ. 171 κ.επ. Κατά τον 4ον π.Χ. αιώνα πάντως η σχέσις χρυσού και αργύρου ήτο πλέον 1:10 (O. Noël: *Histoire du Commerce du monde depuis les temps les plus reculés, temps Anciens - Moyen, Âge*, Paris 1891 Vol. I σελ. 100).

Όσον αφορά εις τη σχέσιν χρυσοῦ πρὸς ἀργυρον δια τα ἀρχαιότερα ἐξ ἠλέκτρον νομίσματα, ταῦτα ἐκόπησαν εις σχέσιν 1:10, βραδύτερον δε με τα ἐξ ἀργύρου νομίσματα η σχέσις ἦτο 1:13 1/2⁽²²⁾.

Κατὰ τον Πελοποννησιακὸν Πόλεμον, ἐξ αιτίας της ἀποστερήσεως των ἐκ των ἀργυρωρυχείων του Λαυρίου, αἱ Αθήναι ἐκοψαν και χρυσούν νόμισμα, ἐκ των εις τον Ναόν της Αθηνάς χρυσῶν ἀφιερωμάτων και λαφύρων⁽²³⁾.

Τούτο δε μη ἐξαρκούν ἐκοψαν και χάλκινα νομίσματα ἀναμειγμένα με ἀργυρον⁽²⁴⁾.

Το ἔτος 393 π.Χ. εις Αθήνας υφίστατο μόνο το ἀργυρῶν νόμισμα⁽²⁵⁾, με την κατὰπτωσιν δε των Αθηνῶν, εις το Αἰγαίον κυριαρχεῖ ο χρυσοῦς δαρεικός, το μακεδονικὸν νόμισμα του Φιλίππου και το νόμισμα της Κυζίκου. Υπὸ τας συνθήκας αὐτάς αἱ Αθήναι ἐχρησιμοποιοῦν τα νομίσματα των πόλων Κυζίκου, Φώκαιας και Μυτιλήνης, τα οποία υπεισήλθον εις την περιοχὴν εις την οποίαν ἄλλοτε υπερείχεν ἀδιαφιλονικήτως το νόμισμά των⁽²⁶⁾.

Αναφερόμεθα εις τας ἀρχαίας Αθήνας, δεδομένου ὅτι η περίοδος του θριάμβου των ἐπεσφράγισεν την ἀκμὴν του ἀρχαίου κλασσικοῦ κόσμου. Εἰς την ἀντίζηλον ὅμως των Αθηνῶν, την Σπάρτην, ἰσχυεν το ὑπὸ του Λυκούργου εἰσαχθέν σιδηρῶν νόμισμα (πέλανον), ογκώδες και ζυγίζον 1 1/4 της λίβρας και εις σχέσιν σιδήρου πρὸς ἀργυρον 1200:1 Ὁ Πλούταρχος μάλιστα γράφει ὅτι ο Λυκούργος κατήργησε τα πρὸ αὐτοῦ ἰσχύοντα χρυσά και ἀργυρά νομίσματα θεσπίσας το σιδηρῶν

22. Ε. Σταμίρη: «Η ἀξία του χρυσοῦ ... », ὁρ. cit., σελ. 171 κ.επ..

23. Θουκυδίδου: Ιστορία VI, 91. Η. Michell: ὁρ. cit. σελ. 326.

24. Αριστοφάνους, Βάτραχοι 720-725.

25. Αριστοφάνους Ἐκκλησιάζουσαι, 815-822.

26. Ε. Babelon: *Traité des monnaies grecques et romaines*, Paris 1907 σελ. 475. Η. Michell: σελ. 327. N.G.L. Hammond: ὁρ. cit. σελ. 46. Εἶναι γνωστὸν πάντως ὅτι πλην της υπερτιμήσεως του νομίσματος ἐγένετο και υποτίμησις τούτου. Και τούτο ἐπράξεν η Τράπεζα της Σινώπης (Δημοσία ὑπὸ την Διοίκησιν του Ἰεσοῦ και του Διογένη (Ιστορικὴ Ἐξέλιξις ... ἐκδ. Ἰνστιτούτο Οικονομικῆς και Τραπεζικῆς Μορφώσεως σελ. 11).

νόμισμα προς τον σκοπόν της αποφυγής της φιλοχρηματίας.⁽²⁷⁾ Το νόμισμα όμως τούτο, ήτο δυσχερέστατον εις την χρήση του, δεδομένου ότι δια πληρωμήν 10 μων απητείτο εν ζεύγος ίππων προς μεταφοράν του,⁽²⁸⁾ ενώ ουδείς των Ελλήνων το εδέχετο εις τας συναλλαγάς. Δεν πρέπει εξ άλλου να μας διαφεύγη το γεγονός ότι ενώ εις Αθήνας η μορφή της Οικονομίας ήτο οιονεί ελευθέρα εις την Σπάρτην ήτο ημιδεδεσμευμένη. Ένεκα ακριβώς του λόγου τούτου εν Σπάρτη ήτο δυνατή η κυκλοφορία του σιδηρού νομίσματος και δεν υπήρχον Τράπεζαι, ενώ εις Αθήνας, ως θα αναφέρωμεν κατωτέρω, υπήρχον τοιαύται. Προσέτι δέον να σημειωθή ότι οι Σπαρτιάται είχαν αρχέγονον δημοσιονομικόν σύστημα και ελαχίστας μετά των γειτόνων των εμπορικής σχέσεις.⁽²⁹⁾

Με την έκτασιν του εμπορίου, την πληθύν των συναλλαγών και την αναπτυξιν του κεφαλαίου, ως παράγοντος της οικονομικής ζωής, ήτο φυσικόν να εμφανισθή και η πίστις, ώστε από του 4 π.Χ. αιώνας να ιδρυσθούν και Τραπεζικαί επιχειρήσεις. Αύται εξυπηρετούν ιδιώτας, επιχειρηματίας, ναυτιλιακάς επιχειρήσεις. Τα δάνεια των σχετικών συμβολαίων (συγγραφών) ένεκα των κινδύνων της θαλάσσης ανήρχοντο εις τόκον 30% και πλέον⁽³⁰⁾, των γεωργικών δανείων ο τόκος ήτο 18%, των δε εμπορικών δανείων ο τόκος διεκυμαίνετο περί το 16%⁽³¹⁾ προσέτι τόκος κατεβάλλετο εκ φόβου παρακρατήσεως της προικός υπό του υποψηφίου συζύγου⁽³²⁾ ύψους 18%⁽³³⁾. Τα δάνεια δε δεν αφείρουν μόνον εις άτομα αλλά και εις εταιρίας -αι οποίαι εμφανίζονται από του 418 π.Χ.- αλλά και εις την Πολιτείαν⁽³⁴⁾. Αι επιταγαί όμως και αι συ-

27, 28, 29. Πλουτάρχου : Λυκούργος 9 και Ξενοφώντος : Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 7, 5.

30. Ο Brants (Les so sociétés commerciales d' Athènes, Paris 1882), αναφέρει ότι υπήρχον και εταιρείαι προβαίνονται εις πράξεις δανεισμού όχι όμως ασχολούμενας με κανονικάς τραπεζικάς εργασίας.

31. E. Cavaignac : L' Économie Grecque, Paris 1951 σελ. 91. C.M. Calhoun : «Risk in Sea loans in Ancient Athens», *Journal of Economic and Business History*, August 1931.

32, 33. Ξενοφώντος : Οικονομικός III, 12, 14. M.Caroselli : «Miseria e grandezza della vita bancaria nell' Antichità». *Studi in Memoria di Federigo Melis* Vol I σελ. 137. Π. Δημάκης : Ο θεσμός της προικός κατά το Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον, Θεσσαλονίκη 1959 σελ. σελ. 248-249.

34. Η. Michell: op.cit. σελ. 141. Κατ' αρχάς πιστωταί ήσαν οι ναοί ως λ.χ. ο ναός της Ήρας εις Σάμον, της Αρτέμιδος εις Έφεσον, ο ναός του Απόλλωνος εις Δήλον, ο οποίος παρείχεν δάνεια με επιτόκιον 10% και ο ναός της Αθηνάς εις Αθήνας, ο οποίος μεταξύ 433 π.Χ. και 427 π.Χ. εχορήγει δάνεια εις την πόλιν με 6% επιτό-

ναλλαγματικά ήσαν άγνωστοι, αν και υπήρχεν είδος επιταγών, ως τούτο αναφέρει ο Ισοκράτης (435-538 π.Χ.) εις τον "Τραπεζικόν", και δη ως το πλέον ασφαλές μέσον εις περίπτωσιν κινδύνου εκ ταξιδίου.

Ο Brants αναφέρει ότι υπήρχον επίσης εταιρείαι προβαίνουσαι εις δανεισμόν όχι όμως ασχολούμεναι με κανονικάς Τραπεζικάς εργασίας⁽³⁵⁾. Βεβαίως ο ισχυρισμός του είναι ορθός, αλλά και η Τράπεζα και αι λειτουργίαι της εξειλίχθησαν εν χρόνω. Και προβαίνομεν εις την ιστορικήν ταύτην εξέλιξιν της τραπεζικής ακριβώς δια να συλλάβωμεν την πηγήν της και την εν χρόνω διαμόρφωσίν της. Διότι το παλαιόν εισέρχεται εντός του νέου, και ακριβώς αυτή είναι και η επικαιρότης της Ιστορίας και της Οικονομικής Ιστορίας ειδικώτερον ούτως ώστε να καθίστανται αναγκαία η μελέτη των γεγονότων και των φαινομένων της εντός του χρόνου.

3. Αι χρηματοδοτήσεις, προκειμένου περί ναυτικών επιχειρήσεων, αφεώρουν, είτε εις μίαν διαδρομήν πλεύσεως, από λιμένας εις τελικόν λιμένα, κατά την μετάβασιν, ή και μόνην την επιστροφήν, ενώ ο τόκος μεταβάσεως μετ' επιστροφής ήτο υψηλότερος ένεκα του ηυξημένου κινδύνου. Ήτο δε ασφαλέστερον δια τον δανειστήν η εκ του σύνεγγυς παρακολούθησις των συμφερόντων του, ώστε ούτος να συνταξειδεύη συχνάκις ίνα εισπράξη αμέσως και τα οφειλόμενα.

Τας τραπεζικάς εργασίας εις Αθήνας, ως συνβάνειν και με το εμπόριον, εξήσκουν μέτοικοι ή απελευθερωθέντες δούλοι, κατ' αρχήν εις ειδικήν τοποθεσίαν επί της αγοράς, έχοντες τραπεζαν προ αυτών εξ ου και εκλήθησαν Τραπεζίται, βραδύτερον δε από ειδικούς προς τον σκοπόν τούτον Οίκους. Μεταξύ τούτων ονομασταί ήσαν αι Τράπεζαι του Φιλοστεφάνου αγνώστου προελεύσεως και εγκατασταθέντος τον 5ον π.Χ. αιώνα εις Κόρινθον, η των αδελφών Αντισθένους και Αρχιστράτου εγκατεστημένων εις Αθήνας⁽³⁶⁾ και η του Πασίωνος, τον οποίον, μετά τον θάνατόν του, διεδέχθη, ο απελευθερωθής υπ' αυτού δούλος του

κίον, το οποίον κατήλθεν εις 1 1/2%, δεδομένου ότι η πόλις ήτο εκείνη η οποία με την σειράν της ενεπιστευθη κατόπιν το ποσόν τούτο εις τον ναόν (W.L. Westerman: «Warehousing and Banking in Antiquity» *Journal of Economic and Business History*, November 1930. H. Mitchell: op. cit. σελ. 334. A. Boeckh: op. cit. σελ. 10).

35. V. Brants : *Les Sociétés commerciales d' Athènes*, Paris 1882.

36. R. Caroselli: «Miseria e grandezza della vita bancaria nell' Antichità» *Studi in Memoria di Federico Melis* Napoli 1978 Vol. I σελ.σελ. 138-139.

Φορμίων νυμφευθείς την χήραν, ο οποίος αποθανών κατέλιπεν περιουσίαν 70 ταλάντων⁽³⁷⁾, βεβαίως και πλούσιοι έμποροι ως ο Παρμενίων, ο Νικόβουλος προέβαινον εις δανειοδοτήσεις κεφαλαίων αποκερδουμένων εκ των επιχειρήσεων των ως λ.χ. ο Πασίων εκ του ασπιδουργείου του, ο Φορμίων εκ τού εξ Ευξείνου εισαγομένου υπ' αυτού σίτου κ.ά.

Πλην όμως των Αθηνών και της Κορίνθου υπήρχον και Τράπεζαι έχουσαι το μονοπώλιον κοπής και ανταλλαγής των νομισμάτων εις Τήνον, Δήλον, Κύζικον και Βυζάντιον διεθνόμεναι υπό υπαλλήλων του Δημοσίου, ενώ αι Τράπεζαι της Περγάμου και Μηλίτου διηυθύνοντο υπό ενοικιαστών⁽³⁸⁾.

Και τους μεν λογαριασμούς του Δημοσίου ετήρουν οι επί τούτου 10 λογισταί ελεγχόμενοι υπό 10 ελεγκτών επί κεφαλής των οποίων ήσαν 2 Πάρεδροι εκλεγόμενοι δια κλήρου εκ του σώματος των βουλευτών⁽³⁹⁾, εις δε τας ιδιωτικές επιχειρήσεις επαγγελματίαι λογισταί, καθώς και εις τας Τραπεζάς εις τας οποίας και εγένετο μεταφορά από λογαριασμού εις λογαριασμόν⁽⁴⁰⁾. Περί λογαριασμών, πλην του Δημοσίου, τηρουμένων υπό ιδιωτών πληροφορούμεθα από του συγγραφέως Λυσίαν (Κατά Φιλοκράτους), Δημοσθένους (Προς Νικόστρατον και κατ' Αφόβου 418, Προς Τιμόθεον 32, Προς Κάλλιπον 5, Κατά Διονυσιοδώρου, 1)⁽⁴¹⁾.

Ενταύθα δέον να αναφέρωμεν ότι οι Δημόσιοι λογισταί ήσαν ορκωτοί λογισταί ορκιζόμενοι ενώπιον του βωμού του όρκου εις την Αγοράν και είτα εις την Ακρόπολιν έμπροσθεν του αγάλματος της Αθηνάς. Και εις την πράξιν αυτήν προέβαινον εις Φθιώτιδα, Βοιωτίαν και Θάσον⁽⁴²⁾, προΐστατο δε τούτων ο αντιγραφεύς, ειδικώς εκλεγόμενος, ο

37. Δημοσθένους: Φορμίων, 43, 48. G. Garanni: «Una grande banca nell' Antica Atene» *Rivista Italiana di Scienze Commerciali*, Milano XVIII No1.

38. Α.Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, Τομ. Α' σελ. σελ. 48-49.

39. Ο Αριστοτέλης σχετικώς λέγει: "Κληροῦσι δέ καί λογιστάς ἐξ αὐτῶν οἱ βουλευταὶ δέκα τοὺς λογιζομένους καὶ ταῖς ἀρχαῖς κατὰ τὴν πρυτανεῖαν ἐκάστην" (Αριστοτέλους: Αθηναίων Πολιτεία XLVIII) - (Δημοσθένους: Περί Στεφάνου 266, 117). Α.Θ. Χουμανίδην: *op. cit.* σελ. σελ. 56.

40. Εἰς τὸν "Πρὸς Τιμόθεον" λόγον τοῦ Δημοσθένους αναγιγνώσκωμεν: "Προσαγαγὼν πρὸς τὴν Τράπεζαν ἐκέλευσεν ἀποδοῦναι Φιλίππῳ χιλίας δραχμάς εἰς τὸν Φορμίωνα, τὸν ἐπικαθήμενον ἐπὶ τῆς Τραπεζῆς καὶ γράψαι ὀφείλοντα Τιμόθεον..." (Δημοσθένους: Πρὸς Τιμόθεον, 32).

41. Σ.Α. Μπάλλα : Η Λογιστική εις την Αρχαίαν Ελλάδα, Αθήναι 1962. Α.Θ. Χουμανίδη : Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, *op. cit.* σελ. σελ. 58-59.

οποίος εξέθετεν καθ' ἕκαστον μήνα τα ποσά των δαπανών, καθώς και τα ποσά των εισπραχθέντων ἔθετεν υπό την ἐγκρισιν της Εκκλησίας του Δήμου⁽⁴³⁾.

4. Επί Ελληνιστικῶν Χρόνων ιδρύθη εν Αλεξανδρεία (3ος αἰών π.Χ.) Τράπεζα (Βασιλική 4ος αἰών π.Χ.) δια να ακολουθήσουν και ἕτεροι, χαρακτηρισζόμενοι αναλόγως του χρόνου, της δημοσίας ἢ της ιδιωτικῆς νομικῆς υποστάσεως των, ἢ του εἶδους των εργασιῶν των, του τύπου των κ.λπ. εις δημοσίαν (42 π.Χ.) ιδιωτικῆν (73 π.Χ., 43 π.Χ.), επιτηρουμένην (2ος αἰων), μισθωτικῆν (3ος αἰων), αμοιβικῆν, κολλυβιστικῆν, (2ος π.Χ. αἰων), χρηματιστικῆν (3ος αἰων)⁽⁴⁴⁾. Και ἦτο φυσικόν να ιδρυθῶναι αι Τράπεζαι αὐται εν Αλεξανδρεία ἕνεκα του πλούτου του βασιλείου των Λαγιδῶν και την ἔκτασιν του ἐμπορίου, κατά τους χρόνους εκείνους, με το πλήθος των συναλλαγῶν, της πυκνώσεως των και της ἐπεκτάσεως των.

Αι Τράπεζαι συνέτεινον εις την ευόδωσιν των εργασιῶν, ὥστε το βασίλειον των Λαγιδῶν να γνωρίσῃ -συν τοις ἄλλοις λόγοις- την οικονομικῆν ἄνοδον. Εἶναι επίσης γεγονός ὅτι εις την καρδίαν του βασιλείου, την Αλεξανδρείαν, συνεκεντροῦτο η ἐμπορικῆ δραστηριότης. Καθ' ὅλην δε την Αίγυπτον ἐκυκλοφόρουσαν νομίσματα, των οποίων την ἀνταλλαγὴν ἀνελάμβανεν η Τράπεζα Κολλυβιστικῆ. Βεβαίως πλην του κυκλοφορούντος νομίσματος εις Αίγυπτον ἴσχυεν και ο ἀντιπραγματισμός, τούτο δε διότι μόνον αι πλούσιαι τάξεις διέθετον το χρῆμα, δια τον λόγον τούτον και ο τόκος ἦτο λίαν υψηλός ἀνερχόμενος εις 24%.⁽⁴⁵⁾

42,43. Institution of Public Accountants, Athens σελ. 14. H. Mitchell: op. cit. σελ. 360. Α. Ανδρεάδη: Ιστορία της Ελληνικῆς Δημοσίας Οικονομίας, Αθήναι 1918 [ἀναστ. ἐκδ. 1992] σελ. 324 Πλην του αντιγραφῆως ὅμως εκείνος ο οποίος διεχειρίζετο το Ταμείον της Πόλεως και εις τον οποίον υπήγοντο πάντες οι ταμίαι ἦτο ο ἐπιμελητής των κοινῶν προσόντων ἢ και ταμίας, ἐκλεγμένος και χειροτονηθεὶς υπό των πολιτῶν δια τα δημόσια χρήματα (Δημοσθένους, Κατὰ Κτησιφώντος, 2, 15, 20 Δημοσθένους, Περί Στεφάνου, 117, Πλουτάρχου Αριστείδης, 14 Α. Boeckh: op. cit. σελ. σελ. 64, 165. Περί δε πάντων τούτων εις Β. Ανδριόλαν: «Οι Λογιστικοὶ κανονισμοὶ εις την Αρχαίαν Ελλάδα» *Αρχείον Οικονομικῶν και Κοινωνικῶν Επιστημῶν* 1964, Τεύχος 4. Α.Θ. Χουμανίδην: Αὐτόθι σελ. 60).

44. A. Calderini: «Nomi di banche e di banchieri dell' Egitto Greco-Romano», εις: K. Varravaressos, ed. *Etudes dédiées à la mémoire d' André Andréades*, Athènes 1940, σελ. σελ. 62, 63. F. Melis: Storia della Rogioneria σελ. 314 E. Brescia: Storia della Banca e dei basnchieri nell' età Classica, Padova 1953. Α.Θ. Χουμανίδην: op. cit. σελ. 131.

Δέον να λάβωμεν υπ' όψιν ότι προκειμένου περί χρήματος ο Μ. Αλέξανδρος, κατά την εποχήν του, προς αποφυγήν της εν Ελλάδι υφισταμένης νομισματικής αναρχίας και ίνα αντιπαρέλθη τας εκ της κυκλοφορίας του περσικού νομίσματος και των άλλων κατά τόπους κυκλοφορούντων νομισμάτων δυσχερείας και δεδομένου ότι εις πολλάς επαρχίας της απεράντου αυτοκρατορίας του υφίστατο αντιπραγματισμός ούτος επιθυμών να εισέλθη το χρήμα εις τα συναλλαγάς⁽⁴⁶⁾, υιοθέτησεν ιδικόν του νόμισμα, την αργυράν δραχμίν βάρους 4.250 γραμ. Με την πάροδον του χρόνου η αξία του νομίσματος τούτου πολλάκις διεκυμάνθη, ενώ η σχέσις χρυσού προς άργυρον παρέμεινεν η αυτή ως επί Φιλίππου, δηλ. ήτο 10 : 11 ενώ η σχέσις αργύρου προς χαλκόν ήτο 10 : 100.⁽⁴⁷⁾

Τοιαύτη υπήρξεν η εξέλιξις της Τραπεζίης και επί Ελληνιστικών Χρόνων. Κατωτέρω θα ομιλήσωμεν περί ταύτης επί Ρωμαϊκών Χρόνων.

5. Κατά την περίοδον του θριάμβου του κλασσικού αρχαίου κόσμου, με ηγήτορα εις την σφραγίδα του πολιτισμού του τας Αθήνας, αι Τραπεζαίαι δεν ανεπτύχθησαν εις σημείον τοιούτον, ώστε να παίζουσι σημαντικόν ρόλον εις την Οικονομίαν της Πόλεως. Ήδη, από του 6 π.Χ. αιώνος, είχεν αρχίση η συγκέντρωσις του πλούτου εις ολίγας χείρας, από δε του δε 5ου π.Χ. αιώνος οι μικροί ιδιοκτῆται εξηρωτόντο εκ των πλουσίων γαιοκτημόνων. Υπό τας συνθήκας ταύτας, κατά τα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνος, συνετελέσθη η πλήρης κοινωνική πόλωσις⁽⁴⁸⁾.

Η συγκέντρωσις αύτη του πλούτου δημιούργησε κεφάλαια, τα οποία όμως δεν διωχετεύοντο μέσω Τραπεζών, αλλά μόνον ελάχιστον μέρος τούτων, το περισσότερον παρέμενεν εις χείρας των μεγαλοϊδιοκτητών, οι οποίοι παρείχον δάνεια εις τους μικροϊδιοκτῆτας επί υποθήκει των κτημάτων των, και με δυσβάστακτον τόκον. Ιδιαιτέρως δε τούτο συνέβη κατά τα τελευταία έτη του Πελοποννησιακού Πολέμου,

45. M. Rostovtzeff : The Social and Economic History of the Hellenistic World, Oxford 1953 Vol. (I-II) Vol. I σελ. 404. B. Rackewiltz : La vita nell antico Egitto (ιταλ. μετ.), Firenze 1961 σελ. 225.

46. Α. Ανδρεάδη : Les Finances de Guerre d' Alexandre le Grand, Έργα, Τομ. Ι, Αθήναι 1938, σελ. 277.

47. J. Toutain : op. cit. σελ. 213 κ.επ. 51, 52. E. Cavaignac : op. cit. σελ. 126.

48. C. Barbagallo: Le declin d' une civilisation ou la fin de la Grèce Antique, (γαλ. μετ.) Paris 1927 σελ. σελ. 47, 48.

ότε η Αττική εγέμισεν από υποθηκευτικούς στήλους. Υπό τας συνθήκας αυτές και της ανεξαρτησίας και διαμάχης εντός τους συστήματος των Πόλεων-Κρατών, το εμπόριον ητόνησεν και η ηθική τάξις διεσαλεύθη⁽⁴⁹⁾, ενώ η περσική απειλή εξετρέφετο εκ των παραλίων της Μ. Ασίας. Δεν είναι συνεπώς τυχαίον το γεγονός διότι εισηκούσθησαν αι εισηγήσεις του Αριστοτέλους και εύρον απήχησιν εις ένα φιλοδοξον όσον και ικανόν ηγεμόνα, τον Φίλιππον, ο οποίος εκ της Μακεδονίας ορμώνμενος κατέλαβεν ολόκληρον την Ελλάδα και εκάλεσε άπαντας τους Έλληνας εις "Κοινόν των Ελλήνων" (337 π.Χ.) ίνα εφ' ενός μεν συνενούμενοι οι Έλληνες απαλλαγούν δια παντός εκ της απειλής των Περσών, αφ' ετέρου δε να εξασφαλισθούν εκ της απειλής του συνεχώς αυξανόμενου αριθμού των δούλων, αλλά και υπό ένα ηγεμόνα να πειθαρχήσουν εις κοινόν σκοπόν.

Δολοφονηθέντος του Φιλίππου το έργον του ανέλαβεν ο υίός του Μέγας Αλέξανδρος, ο οποίος επιτυχών να ανανεώση εις Κόρινθον (336 π.Χ.) το "Κοινόν των Ελλήνων" κατετρόπωσε την περσικήν πλημμυρίδα και έφθασε μέχρι των Ινδιών. Μετά τον θάνατον όμως του Μ. Αλεξάνδρου (333 π.Χ.) ο ελληνιστικός κόσμος τον οποίον δημιούργησεν, και αι μεταξύ των διαδόχων συγκρούσεις, και με τας εντός της Αυτοκρατορίας του Μ. Αλεξάνδρου αντινομίας, συσσωρευθείσας συν τη παρόδω του χρόνου, εκαλλιέργησαν την υπονόμευσίν της.

Όθεν, την άνθησιν του Ελληνιστικού κόσμου διεδέχθη η παρακμή του ενώ η ενότης της κοινωνίας διεσπάσθη, η τιμή της γης συνεχώς εξέπιπτεν και οι ιδιοκτησίαι περιήρχοντο εις χείρας του βασιλέως και των πλουσίων. Οι περισσότεροι των στρατιωτικών δια να ζήσουν εξηναγάζοντο να ζητούν δάνεια, είτε εξ ιδιωτών, είτε εκ του Βασιλικού Θησαυροφυλακείου, είτε εκ των Ναών, και η αδυναμία εκληρώσεως των υποχρεώσεών των είχεν ως επακόλουθον την μετάταξιν των εις την τάξιν των δούλων. Μάζαι ανέργων συνεκεντρώντο εις τας πόλεις εις τας οποίας, αι αμοιβαί ήσαν χαμηλαί⁽⁵⁰⁾, η κοινωνική ανισότης διήρσεν τον λαόν, από της μιας πλευράς με την άρχουσαν τάξιν κυριαρχούσαν

49. Αριστοφάνους: Πλούτος, 35, 40, 45, 50. Αριστοφάνους: Βάτραχοι 1455, 1500, 1505, 1510. Η ηθική και έννομος τάξις διεσαλεύθη, η "μαύρη αγορά" ωργιάζεν δια να επωφεληθούν πλειστοι όσοι ως ο Πατροκλής, ο Φίλων κ.ά. ενώ η ατασθαλία προεκάλει αναταραχήν εις τον λαόν.

50. H. Heaton: Economic History of Europe, London 1963 σελ. 36. C. Barbagallo: op. cit. σελ. 250. R. Cohen: La Grèce et l' Hellenisation du monde Antique, Paris 1951 σελ. 546.

εις την γεωργίαν, την βιομηχανίαν και το εμπόριον, και από της άλλης το πλήθος των δούλων και ελευθέρων ανέργων, οι οποίοι είτε κατέφευγον εις τον στρατόν, είτε εις την μετανάστευσιν⁽⁵¹⁾.

Αι Τράπεζαι μη παίζουσαι πλέον τον κοινωνικόν ρόλον ούτως ειπείν ευρίσκοντο εις χείρας των ολίγων πλουσίων και του βασιλέως, κατά συνέπειαν δεν εβοήθουν εις την ανακούφισιν των μικροεπαγγελματιών και μικροιδιοκτητών. Υπό το κλίμα τούτο επωφελήθη, μετά το τέλος των Καρχηδονιακών Πολέμων, (264 π.Χ.-146 π.Χ.) η νικήτρια τούτων, Ρώμη.⁽⁵²⁾

6. Η Μεσόγειος κατέστη λίμνη της Ρώμης και η επικράτεια ταύτης επεξετάθη, από Βρετανικών νήσων μέχρι Μεσοποταμίας.

Εις μίαν τοιαύτην έκτασιν την οποίαν κατελάμβανεν η Pax Romana ήτο φυσικόν και το εμπόριον να αναπτυχθή και το παλαιόν μέσον των συναλλαγών, ως ο βους και το πρόβατον εν σχέσει 1:10, και εν συνεχεία ο ζυγιζόμενος χαλκός⁽⁵³⁾, να αντικατασταθούν με το νόμισμα και την πίστιν.

Από το 451 π.Χ. μέσον συναλλαγών ήτο το νόμισμα ασσάριον εκ χαλκού ή εξ ορειχάλκου βάρους 327 γραμ. και ίσον προς 12 ουγγίας⁽⁵⁴⁾, ενώ έτερον νόμισμα το οποίον εκόπη ήτο το dupendius ίσον προς 2 ασσαρια, το tripendius ή tressis αξίας 3 ασσαρίων και το quintesis αξίας 5 ασσαρίων, ενώ το decussis ισούτο προς 10 ασσάρια⁽⁵⁵⁾.

Κατά τον 3ον π.Χ. αιώνα το ασσάριον υποδιαιρείται εις semis (1/2 ασσάριον βάρους 163,7 γραμ.) το triens (1/3 ασσαρίου και βάρους 109,115 γραμ.) το quadrans (1/4 του ασσαρίου βάρους 81,86 γραμ.), το sextans (1/6 του ασσαρίου και βάρους 54, 58), η δε ουγγία (uncia) -ως ελέχθη- εις 1/12 του ασσαρίου, βάρους 27 γραμ.⁽⁵⁶⁾

Οι Ρωμαίοι έκοψαν και έτερον νόμισμα, τούτο εξ αργύρου και χαλκού, το σηστέριον (sestertius), αξίας 2 1/2 ασσαρίων, και το 269-268 π.Χ. το δη-

51, 52. Α.Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία και η εξέλιξις των Οικονομικών Θεωριών σελ. 238.

53. P. Louis: Ancient Rome at Work, London 1967 σελ. 107.

54. Κατά την διάρκειαν των Καρχηδονιακών Πολέμων το ασσάριον εξέπεσεν εις 6 ουγγίας και είτα εις 4,3 δια να κατέλθη εις 2 ουγγίας (P. Louis: op. cit. σελ. 207).

55. J. Imbert: Histoire Économique des origines à 1789, Paris 1965 σελ. 64. P. Louis : op. cit. σελ. 207.

56, 57, 58. J. Imbert: Αυτόθι, P. Louis: Αυτόθι. Α.Θ. Χουμανίδης: op.cit. σελ. 272. Ο Διοκλητιανός κατά την εποχήν της παρακμής της Ρώμης υποτίμησε το δηνάριον, ο

νάριον (denarium), εξ αργύρου αξίας 11d. και είτα 8,75 βάρους κατ' αρχάς 4,55 γραμ. και είτα 3,548 γραμ. εν αναλογία 1:250 προς τον χαλκόν⁽⁵⁷⁾. Και τούτο μεν, κατ' αρχάς, ισούτο με 10 ασσάρια και κατόπιν προς 16⁽⁵⁸⁾.

Χρυσούν νόμισμα εκόπη το scrupulum αξίας 20 σηστερτίων, καθώς και το διπλούν και τριπλούν scrupulum, από δε του 207 π.Χ. εκόπη το χρυσούν νόμισμα (aureus) δια να κόψη ο ιδρυτής της Κωνσταντινουπόλεως Μ. Κωνσταντίνος τον solidus βάρους 4,55 καθαρότητας χρυσού 24 καρατίων και τίτλου 0,9845.⁽⁵⁹⁾ Το νόμισμα κατ' αρχήν διεκυμάνθη περί το 4,48 γρ. και διετηρήθη μέχρι της εποχής των Κομνηνών.

Εννοείται ότι το ρωμαϊκόν νόμισμα περιέπεσεν εις περιπετείας υποτιμήσεων του δια να πληροφορησώμεν τον αναγνώστην ότι το ασσάριον υπέστη τας εξής υποτιμήσεις: Το 241 π.Χ. εξύγιζεν 12 ουγγίας, το 217 π.Χ. 6 ουγγίας, το 187 π.Χ. 2 ουγγίας και το 89 π.Χ. η αξία του κατήλθεν εις ημισείαν ουγγίαν, το δε 60 μ.Χ. εις 1/4 ουγγίας⁽⁶⁰⁾. Από Καίσαρος μέχρι Νέρωνος, το aureus κατήλθεν από 8,48 γραμ. εις 7,4 γραμ. το δε αργυρούν δηνάριον βάρους 3,78 γραμ. αξίας 8,75 d. επί Δημοκρατίας, κατήλθεν επί Νέρωνος εις βάρους 3,41 γραμ. και αξίας 6,50 d., επί δε Σεπτιμίου Σεβήρου εις 3,75 d. Επί Κομμόδου το χρυσούν νόμισμα υπετιμήθη κατά 40%, επί Σεπτιμίου Σεβήρου κατά 50%-60%, και το αργυρούν νόμισμα απώλεσε βάρος κατά 2 γραμ.⁽⁶¹⁾.

Ο Καρακάλας (198-217 μ.Χ.) αντικατέστησε το aureus με το αντωνιανόν περιέχον τελικώς 0,50 αργύρου, δηλαδή κατέστη ουσιαστικώς ορειχάλκινον με επίστρωσιν μόνον αργύρου⁽⁶²⁾, ενώ τα υπό του Γαλλιανού και Κλαυδίου (253-270 μ.Χ.) κοπέντα αργυρά νομίσματα ήσαν περιεκτικότητος 10% αργύρου. Υπό τας συνθήκας ταύτας το ρωμαϊκόν νόμισμα από υποτιμήσεως εις υποτίμησιν κατελήξεν να καταστή πιστωτικόν νόμισμα, το οποίον ούτε και αυτό το Κράτος το εδέχετο δια

δε Μ. Κωνσταντίνος έπραξεν το ίδιον με το χρυσούν νόμισμα αντί βάρους 5,45 γρ. εις 4,55 (Α. Fanfani: Storia Economica, Torino, Vol. I 1965, σελ. 106).

59. Dela Malle : L' Economia Politica dei Romani σελ. 29.

60, 61, 62. J. Imbert : Αυτόθι. G. Luzzatto: Storia Economica d' Italia: L' Antichità il Medioevo Roma 1949 σελ. 113. Paul Louis: op. cit. σελ. 208 Α.Θ. Χουμανίδη: op. cit. σελ. 273. Επί Τραϊανού ο υπολογισμός του σηστερτίου ήτο 20 σηστέρσια = 4 προ του Α' Παγκοσμίου Πολέμου γαλλικά φράγκα (J. Carcopino: La Vie Quotidienne à Rome à l' apogée l' empire, Paris 1953 σελ. 87. Η σχέσις χρυσού και αργύρου ήτο και αρχάς 1:20 κατόπιν όμως και δη κατά τους τελευταίους χρόνους της Δημοκρατίας 1:13 δια να διατηρηθή περί το 1:11,91, επί Μ. Κωνσταντίνου η ισοτιμία αυτή μεταβλήθη εις 1:14,5 (O. Noël: op. cit. σελ. 101).

τας προς αυτό πληρωμάς⁽⁶³⁾.

Όσον αφορά εις την σχέσιν χρυσού και αργύρου κατ' αρχάς ήτο 1:20 και κατά τους τελευταίους χρόνους της Δημοκρατίας 1:13 δια να διατηρηθή περί το 1:11, 91 και επί Μ. Κωνσταντίνου εις 1:14,5⁽⁶⁴⁾.

Κατά τον De Malle το aureus επί Αυγούστου ήξιζε 26 λίρας και 89 cents επί Τιβερίου 26,56 επί δε Κλαυδίου και Καλλιγούλα 26,38, επί Νέρωνος 25,42 και επί Γάλβα και Αντωνίνων 24,93⁽⁶⁵⁾.

Όσον αφορά εις την πίστιν με την ευρύτητα των συναλλαγών ήτο και αυτή ανεπτυγμένη. Μέχρι των αρχών του 4ου π.Χ. αιώνας ο τόκος ανήρχετο εις 8 1/3%, το 347 π.Χ. εξεπεσεν εις 5% δια να καταργηθή το 342 π.Χ. ο νόμιμος τόκος προς τον σκοπόν να παταχθή η τοκογλυφία. Της πολιτικής ταύτης αποδειχθείσης ανεφαρμόστου, ο τόκος ανήλθεν εις 12%⁽⁶⁶⁾. Επί Αυγούστου με τον συγκενρωθέντα πλούτον εξ Αιγύπτου, ο τόκος κατήλθεν εις επίπεδον 4%, μετά τον θάνατόν του όμως ανήλθεν εις 6%. Ο Τιβέριος (42-47 μ.Χ.) ακολουθήσας αντιπληθωριστικήν πολιτικήν, ηλάττωσεν τας δαπάνας, εχαμήλωσε τας τιμάς και ύψωσε τον τόκον εισπράξας 2700 εκατομ. σηστέροια ανακοπέισης ούτω της οικονομικής δραστηριότητος⁽⁶⁷⁾. Τότε εσημειώθη και το κρραχ της Τραπεζής Βάλβου και Όλιους, της μεγάλης αλεξανδρινής επιχειρήσεως του Σάνθου και υιού, της των Μαξίμου και Βίμπου, των αδελφών Πεττίων, ως επίσης και διαφόρων άλλων Τραπεζών εις Λυών, Καρχηδόνα, Κόρινθον και Βυζάντιον⁽⁶⁸⁾. Εννοείται ότι πλην των ιδιωτικών Τραπεζών υπήρχεν και Δημοσία Τράπεζα προστεθεισών βραδύτερον και ετέρων τριών Δημοσίων Τραπεζών. Προς τον σκοπόν όμως όπως αντεπεξέλθη εις τας δυσμενείς δημιουργηθείσας συνθήκας και σταματήση την κρίσιν, ο Τιβέριος, διένειμεν εις τας Τραπεζάς 100 εκατομ. σηστέροια, δια να δανείσουν αυτά άνευ τόκου επί τρία έτη έναντι ασφαλίσεως εις είδος⁽⁶⁹⁾. Επί Αλεξάνδρου Σεβήρου ο τόκος ήτο 4% και επί Τραϊανού (98-111 μ.Χ.) 5%⁽⁷⁰⁾ δια να ανέλθη επί Μ. Κωνσταντίνου εις 12%⁽⁷¹⁾.

63. W. Durant: op. cit. Vol. VIII σελ. 167. Επί Διοκλητιανού τόσον αι πληρωμαί όσον και οι φόροι κατεβάλοντο εις είδος συνήθως μεταφερομένων δι' αμαξών.

64. O. Noë I: Histoire du Commerce depuis les temps les plus reculés. Temps Anciens-Moyen Âge, Paris 1891 σελ. 101.

65. De la Malle: L' Economia Politica dei Romani, *Biblioteca di Storia Economica*, Milano 1905, Vol. I Parte 2, σελ. 29.

66, 67, 68, 69. W. Durant: Histoire de la Civilisation, Vol. III σελ. σελ. 167-168.

Τα δάνεια εχορηγούντο έναντι υποθήκης επί κτημάτων και εσοδειών δια συμβολαίων, εις δάνεια επίσης προέβαιναν και αυτό τούτο το Κράτος παρέχον δάνειον εκτάκτως, έναντι εμπραγμάτου ασφαλείας, ήτοι γεωργικής συγκομιδής, κτισμάτων και επίπλων⁽⁷²⁾. Αι υπό του Κράτους παροχαί δανείων επί Καρακάλλα ήσαν δύο ειδών: Αι foenus publicum trientarium, αι οποία ετύγχανον αντιπαροχής εις τόκον, και αι παρωχώρησεις δανείων pauperibus, αι οποία ήσαν άτοκοι⁽⁷³⁾.

Η αδυναμία εκπληρώσεως των εκ δανείου υποχρεώσεων συνεπήγετο την δουλείαν του οφειλέτου (πράξεις επι σωμάτων) εξικνουμένην και μέχρι των συγγενών του οφειλέτου. Ο Αύγουστος δια να μετατρέψη την πράξιν επί σωμάτων επέτρεψε την υπό του χρεώστου εξόφλησιν του χρέους δια της υπ' αυτού κατεχομένης περιουσίας. Ο νόμος όμως ύπτος παρ' όλον ότι επεξετάθη και εις τας επαρχίας ήτο τόσον αντίθετος προς την υφισταμένην νοοτροπίαν, ώστε ητόνησεν, εξακολουθησάσης της «πράξεως επί σωμάτων» μέχρι και του 3ου μ.Χ. αιώνο⁽⁷⁴⁾.

Οι δανεισταί χρημάτων (argentari ή mentari) ετήρουν καταλόγους και λογαριασμούς δια λόγους αφορώντας εις την δικαιοσύνην και ετοιμούς εις πρώτην απαίτησιν. Οι δε αργυραμοιβοί (trapezitae) ήσαν εγκατεστημένοι εις ωρισμένην οδόν πλησίον της Αγοράς (Forum). Ούτοι, συν των χρόνω, είχαν και ιδιαίτερα οικήματα εξελίχθησαν δε εις μεγάλας κεφαλαιουχικάς επιχειρήσεις εξασφαλίσεως μεταφοράς χρημάτων και παροχής δανείων επί υποθήκει ή ενεχύρω και επί τόκω. Οι ασχολούμενοι με τας τραπεζικάς επιχειρήσεις ήσαν κυρίως Έλληνες και Σύροι, οι οποίοι και ήσκουν μεγάλην επιρροήν εις την οικονομικήν ζωήν

70. J. Carcopino: op. cit. σελ. 87. E. Gabba: «Progetti di Riforme Economiche e Fiscali in uno Storico dell' Età dei Severi», *Studi in Onore di Amintore Fanfani*, Milano 1962 Vol. I σελ. σελ. 60, 62 κ.επ.

71. W. Durant: op. cit σελ. 167 E. Gabba: op. cit. σελ. 639. Προκειμένου όμως περί ναυτοδανείου ή άλλης επισφαλούς τοποθετήσεως οι χορηγούντες το δάνειον ελάμβανον τόκον πλέον του 20% (L. Cioli : *Histoire Économique* (γαλ. μετ.), Paris 1938 σελ. 59). Περί των ναυτικών δανείων εις Panayotis Perdicas «Le prêt maritime de l' Antiquité Hellenique ses rapport au prêt romain et celui du Moyen Âge», *Επιστημονική Επετηρίς Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, Αθήναι 1978 σελ. 220 επ. Κ. Βούτσην : *Γενικόν Εμπορικόν Δίκαιον*, Αθήναι 1979 σελ. 71.

72, 73. J.Toutain : *L' Économie Antique*, Paris 1927 σελ. 397. E. Gabba: op. cit. σελ. 59. Λ.Θ. Χουμανίδη: op. cit. σελ. 274.

74. M. Rostovtzeff: *Storia Economica e Sociale dell' Impero Romano* (ιταλ. μετ.), Firenze 1941 σελ. 436.

εις Ανατολήν, ώστε Σύρος και Τραπεζίτης να είναι συνώνυμα⁽⁷⁵⁾. Αι σπουδαιότεραι Τράπεζαι ευρίσκοντο εν Μ. Ασία, ένθα και ιδρύθησαν υπό των Τραπεζιτών Κλούβιους και Πουσόλες το 52 π.Χ. πέντε πόλεις, ο δε Πίννιους έκτισεν την Νίσσησαν (Βιθυνίαν). Παραδοσιακώς όμως ήνθον αι Τράπεζαι της Αιγύπτου.⁽⁷⁶⁾ Αι Τράπεζαι αύται εξέδιδον και επιταγάς (praescriptio) και συναλλαγματικές εις ταξιδιώτας, επώλουν και ηγόραζον ακινήτους περιουσίας, προέβαινον εις τοποθετήσεις χρημάτων, εισέπραττον χρέη και εδάνειζον άτομα και εταιρείας⁽⁷⁷⁾.

Τα παρεχόμενα δάνεια περιελάμβανον επίσης και πόλεις, αι οποίαι, όταν δεν ηδύναντο να καταβάλουν φόρον ή εισφοράν εδανείζοντο από Ρωμαίους Τραπεζίτας έναντι υψηλοτάτου τόκου 12%-40%, ενίοτε δε και έως 100%⁽⁷⁸⁾.

Προκειμένου όμως περί ναυτοδανείου ή άλλης επισφαλούς τοποθέτησεως οι παρέχοντες δάνεια ελάμβανον τόκον πλέον του 20%⁽⁷⁹⁾.

Το επάγγελμα του λογιστού (rationati) συναντάται και παρό Ρωμαίους, όπου οι argentari εχρησιμοποιούν τριών ειδών βιβλία:

Το βιβλίον Ταμείου (codex accepti et depentii), το Ημερολόγιον (adversarium), το ενημερωτικόν λήξεως προθεσμιών (Kalendarium) και βιβλία πελατών (codices retionum) δεν εγνώριζον όμως, ως εκ των πηγών συναγεται, τους τρεχουμένους λογαριασμούς⁽⁸⁰⁾.

Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αφ' ης εποχής η Σύγκλητος φοβηθείσα τας επαναστάσεις των δούλων και ένεκα άλλων λόγων, παρέδωσεν την εξουσίαν εις τους στρατιωτικούς, εισήλθεν εις τρίτην φάσιν. Κατ' αυτήν σημειούται το απόγειόν της με τον Οκταβιανόν Αύγουστον⁽⁸¹⁾ και εν συνεχεία η παρακμή της, η οποία ωφείλετο εις εσωγενείς και εξωγενείς λόγους. Ούτοι εν ολίγοις ήσαν οι εξής:⁽⁸²⁾

α) Εσωγενείς: Αι έγγειοι σχέσεις και αι αντιθέσεις μεταξύ πατρι-

75. W. Durant: op. cit. Vol III σελ. 167.

76. J. Imbert : op. cit. σελ. 65.

77. L. Cioli: Histoire Economique (γαλ. μετ.) Paris 1938 σελ. 59. Οι επι κεφαλής των ιδιοκτηται ή διοικηται εκαλούντο με διαφόρους τίτλους argentae, mensore numulariae, tabernae προσφεροντες δάνεια, (mutuus) επί υποσχέσει επιστροφής (stipulatio) και εδέχοντο καταθέσεις προσφέροντες μικράν αμοιβήν εις τον καταθέτην ή εισπράτοντες εκ τούτου φύλακτρα.

78. J. Imbert: op. cit. Αυτόθι.

79. L. Cioli: Αυτόθι. P. Perdikas : Αυτόθι. K. Βούτσην : Αυτόθι.

80. A. Dauphin - Maunier: Histoire de la Banque, Paris 1951 σελ. 29.

81. Α.Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης, Αθήνα 1991 σελ. 24.

82. Α.Θ. Χουμανίδη: op. cit. σελ. 17 κ.επ.

κίων και πληβείων, αι επαναστάσεις των δούλων, η αντίδρασις εις πάσαν μεταρρύθμισιν, αι συνεχείς υποτιμήσεις του νομίσματος, η τοκοληψία και τοκογλυφία επιβαρύνουσαι ιδιαίτερος τον κυριαρχούντα τομέα της Οικονομίας της Ρώμης, τον πρωτογενή, εκπρολεταρίζουσα τους μικροϊδιοκτήτας και τους επιστρέφοντας εκ του πολέμου χωρικούς, ο μέγας αριθμός των δούλων⁽⁸³⁾, ώστε να μη προοδεύση η τεχνολογία αλλά και η εφευρέσεις του υδρομήλου ελάχιστα να εφαρμοσθή⁽⁸⁴⁾. Επίσης δέον να προσθέσωμεν και την διαφθοράν των ηγητόρων του στρατού, επιθυμούντων με την ισχύν του να καταλάβουν, την εξουσίαν δια των στρατιωτών των και τούτων διαφθειρόντων ομού μετά του λαού τους ηγήτοράς των⁽⁸⁵⁾, η διαφθορά και η σπατάλη της διοικήσεως και των συντεχνιών (collegii), η καταπάτησις των νόμων, η τάσις ανεξαρτησίας των επαρχιών και ο χριστιανισμός.

β) Εξωγενείς: Αι από του 1ου μ.Χ. αιώνος εισβολαί των βαρβάρων⁽⁸⁶⁾ ενταθείσαι κατά τον 3ον μ.Χ. αιώνα και κορυφωθείσαι κατά τον 5ον αιώνα, αι επιδημιαί και αι σιτοδείαι.

Με την υπό του Μ. Κωνσταντίνου αναγνώρισιν του χριστιανισμού και την εγκατάστασιν της νέας πρωτεύουσης του Κράτους, εις Κωνσταντινούπολιν, άρχεται και η νέα ιστορική περίοδος, η του Μεσαίω-νος. Και περί του νομίσματος και της πίστεως, κατ' αυτήν την περίο-δον, θα ομιλήσωμεν αμέσως κατωτέρω.

83. Ο Marc Bloch πρώτος απέδωσεν την στασιμότητα της τεχνικής προόδου εις την πληθύν των δούλων, ώστε να μη υφίσταται ανάγκη εφευρέσεως μηχανών παραγωγής πρβλ. Α. Fanfani: op. cit. σελ. 128. Μ.Ι. Finley: «Manpower and the Fall of Rome» εις *The Economic Decline of Empires* (ed. C.M. Cipolla) London 1970 σελ. 84 κ.επ.

84. Συγγραφεύς ισχυρίζονται ότι επί Αυγούστου ήρξατο η χρήσις του υδρομήλου και μάλιστα εις τον Τίβεριν προς άλεσιν σίτου, πλην όμως η ακατάστατος ροή των ποταμίων υδάτων της Ιταλίας περιώρισε την χρήσιν του.

85. Από της εποχή του Σύλλα ο στρατός εθίζεται εις διαρπαγάς και δηλώσεις διαφθειρομένων των στρατιωτών, οι οποιοι με την σειράν των -ως ελέχθη- διέφθειρον τους αρχηγούς των. (Ε. Μοντεσκιέ: Σκέψεις επί των αιτίων της ακμής και της παρακμής των Ρωμαίων (έλλ. μεσ. Σ. Καραβία), Αθήνα 1925 σελ. 98. J. Bury: *History of the Late Roman Empire*, 1923 Κεφ. I, II.

86. L. Halphen: *Les Barbares, des grandes invasions aux conquêtes Turques du XI siècle. Peuples et Civilisations*. Paris 1948. J.K. Bury: *The Invasion of Europe by the Barbarians*, London 1918. F. Lot: *Les invasions germaniques et la penetration mutuelle du monde barbare et du monde romain*, Paris 1995. H. Pirenne: *A History of Europe from the invasions to the XVI century*, London 1958. Α.Θ. Χουμανίδη: *Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, Αθήνα 1991.

Νόμισμα και πίστις επί Ελληνικής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, περίοδον των Αράβων και των Ιταλικών ναυτικών πόλεων

1. Το Βυζάντιον εθριάμβευσεν επί μίαν χιλιετηρίδα και δι' αυτού η Ελλάς, αφού από του 7ου-8ου αιώνος η Βυζαντινή Αυτοκρατορία εξελληνίζεται και η Ελληνική κουλτούρα εισχωρεί εις τα βάθη της εθνικής πνευματικής και πολιτιστικής του δομής. Διότι δεν πρέπει να μας διαφεύγη το γεγονός ότι εάν τεχνικός πολιτισμός είναι ό,τι χρησιμοποιούμεν κουλτούρα-πνευματικός πολιτισμός είναι ό,τι είμεθα.

Ελέχθη ήδη ότι ο Μ. Κωνσταντίνος (324-337) υιοθέτησε ως νομισματικόν σύστημα τον μονομεταλλισμόν χρυσοῦ⁽¹⁾ με νομισματικὴν μονάδα τον σόλιδον (ἴσον προς 1/72 της ρωμαϊκῆς λίβρας). Το νόμισμα τούτο καλεῖτο και απλῶς νόμισμα ἀλλά και χρυσούν ἢ χρύσινον ἢ και ολοκότινον⁽²⁾. Τούτο ἰσοῦτο εις ἀξίαν 15,59 φράγκων της Λατινικῆς Νομισματικῆς Ἐνώσεως (1 χρυσούν εικοσόφραγκον = 5,80 γραμ. χρυσοῦ). Ἀπό της εποχῆς των Κομνηνῶν, και δη ἀπό Ἀλεξίου Α' (1084-1118), το βυζαντινόν νόμισμα καλεῖται υπέρπυρον ἔνεκα των εκ πολλῶν αὐτοῦ πυρακτώσεων⁽³⁾. Πλην του νομίσματος τούτου υπήρχον και αι ἐξῆς υποδιαρέσεις: Το μιλιάρησιον ἴσον προς 1/12 νομίσματος, ἐξ ἀργύρου, ἰσοῦμενον προς 2 κεράτια, 1 κεράτιον ἦτο ἴσον προς 6 φύλλεις (χαλκούν) εἰσαχθέν εις κυκλοφορίαν ἐπί Ἀναστασίου Α' (498) και ἐκάστη φύλλεις ἰσοῦτο προς 2 οβολούς, ἕκαστος δε οβολός ἰσοῦτο προς 2 δεκανοῦμια ἕκαστον των οποιῶν ἰσοῦτο προς 2 πνεντανοῦμια. Ὑπήρχον ἐπίσης και δύο ἔτερα

1. Την διατυπωθεῖσαν ἀποψιν ὅτι ἐπί Μανουήλ Β' Παλαιολόγου (1391-1425) και Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου, το Βυζάντιον υιοθέτησε τον νομισματικόν κανόνα ἀργύρου ο Vasiliev θεωρεῖ ως μη ευσταθοῦσαν Α. Vasiliev : Ἱστορία της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας (ἐλλ. μετ. Σαβράμη), Ἀθήναι 1954 σελ. 784].

2,3,4. N. Veis: «A propos de la monnaie ολοκότινον *Revue Numismatique* 1912. G. Ostrogorsky: *Histoire de l'Etat Byzantin* (γαλ. μετ.) Paris 1956 σελ. σελ. 58, 505. Α. Ἀνδρεάδη: *De la monnaie de l'empire Byzantin* «Ἔργα» Τομ. Ι σελ. 493. G. Bratianu: *L'hyperpère byzantin et la monnaie d'or des republics italiennes au XIII siècle* *Études Byzantines d'Histoire Économique et Sociale* Paris 1938. Α.Θ. Χουμανίδης: *Οικονομική Ἱστορία της Ελλάδος* σελ. 225 κ.ε.τ. Α. Χριστοφιλόπουλου: *Περί το Ἐπαρχικόν Βιβλίον* (ἀνάτυπον εκ του ΚΓ' τό-

χρυσά νομίσματα το *semissis* (1/2 του νομίσματος), το *tremissis* (1/3 του νομίσματος) και επί Νικηφόρου Α' το τεταρτηρόν (1/4 του νομίσματος αλλά με περιεκτικότητα -κατά Χριστοφιλόπουλον κατωτέρα των 2/4 του νομίσματος⁽⁴⁾-. Έτερον νόμισμα ήτο και το *siliquum* βάρους 2/12 γραμ.

Με την πάροδο του χρόνου το βυζαντινόν νόμισμα υπέστη περιπετειάς υποτιμήσεώς του. Και τούτο ωφείλετο κυρίως, αφ' ενός μεν ένεκα της στερήσεως πολλών πολυτίμων μετάλλων συνεπεία των Περσικών εισβολών⁽⁵⁾, αφ' ετέρου δε ένεκα της επεκτάσεως των Αράβων⁽⁶⁾ κ.λπ.

2. Από του 10ου αιώνος με τας διαταραχάς της Οικονομίας, αι οποίαι κατεστησαν συχνότεραι και απεκορυφώθησαν κατά τον 13ον αιώνα, η αξία του βυζαντινού νομίσματος εκπίπτει, επί Βασιλείου Β' (976-1025) και Κωνσταντίνου Ζ' (913-959) το νόμισμα από 4,30 γραμ. κατήλθεν εις 4 γραμ. Αι διακυμάνσεις πάντως του νομίσματος εξηρτώντο, και εκ της αποδόσεως των χρυσορρυχείων και αργυρορρυχείων. Η απώλεια της Ισπανίας, της Β. Αφρικής, και άλλων επαρχιών απεστέρησε την Αυτοκρατοριάν των πηγών νομίσματος⁽⁷⁾ ενώ με την κατιούσαν της τούτο συνεχώς ενωθεύετο⁽⁸⁾.

Επί Νικηφόρου Γ' Βοτανειάτη (1078-1081) και Αλεξίου Α' Κομνηνού τούτο υποκείμενον εις νόθευσιν προεκάλει την προς αυτό δυσπιστιάν εις τας διεθνείς συναλλαγάς. Ο Ιωάννης Βατάτζης ο Δούκας

μου της *Επετηρίδος Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* Αθήνα 1963 σελ. 153). Α. Frolov: «Les noms dans le typicon de Pantocrator» *Byzantinoslavica* Vol 10, 1949 σελ. σελ. 251 κ. επ. Ο Ανδρεάδης όμως αμφισβητεί ορθώς ότι η υποτίμησις αυτή εγένετο επί Νικηφόρου Φωκά (963-969). (Α. Ανδρεάδης: *op. cit.* σελ. 405).

5. Robert Henri Bautier: *The development of Medieval Europe*, London 1971 σελ. 30.
6. Robert Henri Bautier: *op. cit.* σελ. 33. Η υπό του Καρλομάγνου άλλωστε, κοπή του αργυρού δηναγίου δεν ήτο άσχετος με την έλλειψιν χρυσοῦ εις την Δύσιν, ιδίως, μετά την ίδρυσιν του χαλιφάτου των Ομμεΐαδών υπό του Μωάβια (Α. Χουμανίδης: *Οικονομική Ιστορία και η εξέλιξις των Οικονομικών Θεωριών*, *op. cit.* σελ. 227).
7. Α. Ανδρεάδης: *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, Αθήνα 1918 [ανατ. 1992] σελ. 411.
8. Α. Διομήδη «Οικονομικά περιπέτεια του παρακμάζοντος Βυζαντίου. Η τελική πτώσις του βυζαντινού νομίσματος» *Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*, Αθήνα 1939. D. Zakythinos: *Crise monétaire et crise économique à Byzance de XIII au XV siècle Hellenisme Contemporain*, Athènes 1948 σελ. 10.

(1222-1254) εξ άλλου έκοψε δύο ειδών χρυσά νομίσματα: έν δια τας εσωτερικάς συναλλαγάς 16 καρατίων και εν δια τας εξωτερικάς 24 καρατίων. Και ήδυνήθη να πράξη τούτο διότι εκ του επιπεσόντος λιμού εις το Σουλτανάτον του Ρούμ, οι Τούρκοι ηναγκάσθησαν να πωλούν μεταξύ διαφόρων πολυτίμων αντικειμένων χρυσά σκεύη και κοσμήματα, προς τον σκοπόν όπως εφοδιασθούν με είδη πρώτης ανάγκης.

Επί Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282), ότε ανεκατελήφθη η Κωνσταντινούπολις εκ των Λατίνων (1261), ο τίτλος του βυζαντινού νομίσματος κατήλθεν εις 15 καράτια, κατά δε τα πρώτα έτη της βασιλείας του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328) εξέπεσε τούτο εις 9 καράτια και τέλος εις 5 καράτια⁽⁹⁾.

Μεταξύ 1222 και 1259 η αξία του βυζαντινού νομίσματος κατήλθεν εις 10,10 φρ., μεταξύ 1261 και 1282 εις 9,46 φρ., κατά το 1281 εις 8,3 φρ., είτε κατά τας αρχάς του 14ου αιώνος εις 7,57 και περί τό 1335 εις 7,18 φράγκα⁽¹⁰⁾.

Παρά το μέσον συναλλαγών υφίστατο και η πίστις την οποίαν η Εκκλησία κατεδίκασε μη θεωρούσα συμφώνως προς τον Αριστοτέλην, το χρέμα ως παραγωγικόν.

Η Ανατολική Εκκλησία κατεδίκασε τον αποθησαυρισμόν, όχι όμως και τον πλούτον (Μεγ. Βασίλειος Patr. Gr ed. Migne τομ. 31, στ. 31, 272, 281) ηναντιώθη όμως όπως και η Δυτική Εκκλησία εις την τοκοληψίαν (Γρηγόριος ο Νανζιανζινός (Part. Graecae ed. Migne τομ. 39, στ. 957-960), το ίδιον και ο Γρηγόριος ο Νύσσης (αυτόθι)⁽¹¹⁾). Εντός του κλίματος τούτου οι βυζαντινοί Αυτοκράτορες συγκεντρώνοντες εις το πρόσωπόν των την πολιτικήν και θρησκευτικήν εξουσίαν, ήσαν αντιθετοι εις την τοκοληψίαν μολονότι, από Ιουστινιανού (527-565)⁽¹²⁾, καθωρίσθη επίπεδον τόκου 8% προκειμένου περί εμπόρων, 4% δια κοινωνικώς υψηλά ιστάμενα πρόσωπα (illustres), και δι' όλους τους άλλους 6%, δια δε επί θαλασσίων επιχειρήσεων εις 12% λόγω των κινδύνων του ναυαγίου και της πειρατείας. Ένεκα τούτου και ο τόκος ούτος ήτο

9. Α.Θ. Χουμανίδης: Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, Τομ. Α' σελ.σελ. 227-228.

10. D. Zakynthinos: Crise monétaire et crise ... op. cit., σ. 10.

11. G. Ostrogorsky: op. cit. σελ. 390, 306 L. Brehier: La civilisation Byzantine, Paris 1970 σελ. 225.

12. Α.Θ. Χουμανίδης «Περί τόκου επί βυζαντινών χρόνων» *Βυζαντιναί Μελέται* Τομ. ΣΤ', 1995, σελ. 106-107.

ουσιαστικώς απροσδιόριστος, προκειμένου δε δια τους αγρότας καταστρεφόμενους εκ θεομηνιών ο τόκος ανήρχετο εις 4%.

Επί βυζαντινών χρόνων πλην των αργυραμοιβών υπήρχον και Τραπεζίται εγκατεστημένοι επί της μεγαλύτερης οδού, της Μέσης Οδού, ασχολούμενοι και με τας επί χρυσών και αργυρών αντικειμένων συναλλαγάς μετερχόμενοι και την επί του χρήματος εμπορίαν, έχοντες ιδιαίτεράν συντεχνίαν (σύστημα)⁽¹³⁾, ως τούτο πληροφορούμεθα εκ του Επαρχικού Βιβλίου του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (886-912). Δια να γίνη δε κάποιος μέλος της Συντεχνίας ταύτης έπρεπε να πληροί ωρισμένας υποχρεώσεις. Διότι το σύστημα των Τραπεζιτών απήτει όπως τούτο συνίσταται: "Εξ εντίμων και χρησίμων ανδρών μη παραβαινόντων τα Διατάγματα αλλά ούτε και να προβαίνουν εις ξέσιν των νομισμάτων ούτε και εις παραχάραξιν κ.λπ." (Επαρχικόν βιβλίον Γ' παρ.1). Η Εκκλησία όμως καταδικάζουσα την τοκοληψίαν δεν προσέφερον δυνατότητας Τραπεζικής οργανώσεως προς ευόδωσιν καπιταλιστικής αναπτύξεως, μολονότι θα ηδύνατο να πραγματοποιηθή τούτο, ως εκ των συγκεντρωθέντων κεφαλαίων. Ένεκα όμως της αναποτρέπτου ανάγκης του κινδύνου επι παροχής κεφαλαίου οι βυζαντινοί Αυτοκράτορες απεδέχθησαν την αντιπαροχήν εις τόκον διαμορφωθέντος τελικώς εις επίπεδον 12%. Δέον ενταύθα να σημειωθή ότι, μεταξύ 4ου-5ου αιώνας, το σύνηθες επιτόκιον ήτο 4%-6%, το δε μέγιστον (centesima) 12%, όπερ εκαλύπτετο υπό του Νόμου, αν και ιεράρχαι όπως ο Αμβρόσιος και ο Χρυσόστομος ηναντιούντο εις την πράξιν της τοκοληψίας⁽¹⁴⁾. Δια λόγους όμως επί πλέον οικονομικής πολιτικής αυτοκρατορες, ως οι Ίσαυροι (717-797) και Βασίλειος Α' (867-886), απηγόρευσαν την λήψιν τόκου προς τον σκοπόν όπως κατέλθη το επιτόκιον. Τελικώς όμως επι Λέοντος ΣΤ' του Σοφού εγένετο δεκτή (Νεαρά, 83) η λήψις τόκου με επιτόκιον 4,10% ενώ προ του Αυτοκράτορος τούτου, επί Νικηφόρου Α' (802-811), επεβλήθη εις τους μεγαλοεφοπλιστάς της Κωνσταντινουπόλεως τόκος επί κεφαλαίου επιπέδου 16,66%⁽¹⁵⁾ εν είδη αναγκαστικού δανείου. Γενικώς το επιτόκιον εν Βυζαντίω, μεταξύ

13. Codex Just, III, 32, 26. J. Bury: History of the later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of justinian N.Y. 1958 Vol. I σελ. 55. L. Houmanidis : Sulle Corporazioni byzantine *Antiche Corporazioni* (sistemata), ed. Longo Ravenna 1981 σελ.σελ. 63 κ.επ.

14. Α.Θ. Χουμανίδη: Περί τόκου σελ.σελ. 108-109. L. Houmanidis: Sulle corporazioni byzantine (sitemate) σελ. σελ. 63-71. Α.Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος Τομ. Α' σελ. 161.

15. Α.Θ. Χουμανίδη: «Περί του τόκου εις το Βυζάντιον», op. cit., σελ. σελ. 109-110.

9ου-10ου αιώνας, διεκυμαίνεται μεταξύ 8%-8,33% και επί θαλασσιών επιχειρήσεων, κατά τον 10ον αιώνα εις 16,6%.

3. Το επίπεδο του τόκου εις το Βυζάντιον ήτο πολύ χαμηλότερον εκείνου της Δύσεως, εάν λάβωμεν υπ' όψιν τας διακυμάνσεις τούτου, από 7ου αιώνας μέχρι Μακεδονικής Δυναστείας (867-1056), οπότε το Βυζάντιον συνέρχεται εκ των διαφόρων ανόδων και καθόδων του δια να φθάση εις το απόγειον και μετά εις την παρακμήν. Βεβαίως το επιτόκιον θα ήτο έτι μικρότερον εάν οι βυζαντινοί Τραπεζίται είχαν την εμπειρίαν και την οργάνωσιν εκείνων της Πίζης, Βενετίας, Φλωρεντίας και Γενούης. Δια τούτο και τα διάφορα νομικά εμπόδια και η έλλειψις οργανωμένης πίστewς διακρίνουν την του τόκου διαμόρφωσιν εις την Αυτοκρατορίαν⁽¹⁶⁾. Ούτος δε ήτο και λόγος δια τον οποίον οι κάτοχοι κεφαλαίων αντί να τα διαθέτουν προετίμουν τον αποθυσασμομόν ή την επένδυσιν επί ακινήτου πλούτου⁽¹⁷⁾. Οι βυζαντινοί Τραπεζίται όμως -παρά τα αναφερθέντα εμπόδια- διέθετον αρκετά κεφάλαια δια να δανείζουν και αυτό τούτο το Κράτος⁽¹⁸⁾.

Η επί Βυζαντίου θέσις της Εκκλησίας έναντι της τοκοληψίας συνεχίζεται και επί Τουρκοκρατίας και εξασκείται ιδιαίτερα αυστηρότης δια τους δανειοδότας ιερωμένους ισχύον το «Επίσκοπος, ή Πρεσβύτερος, ή Διάκονος, τόκους απαιτείν τούς δανειζομένους, ή παυσάσθω ή καθαιρείσθω» (Κανών Κ.Δ. Αγίων Αποστόλων)⁽¹⁹⁾. Και η θέσις αυτή δικαιολογήτο διότι εφ' όσον εις αλλοθρήσκους, ως οι Εβραίοι, απηγορεύετο η τοκοληψία πόσον μάλλον έπρεπε να ισχύη η απαγόρευσις αυτή και δια τους χριστιανούς⁽²⁰⁾. Έτι δε και Μοναχοί εις περιπτώσιν παροχής υπ' αυτών δανείου επί τόκω «δέον να υπόκεινται εις τιμωρίαν δηλαδή εις αφορισμόν και ακοινωνησίαν»⁽²¹⁾. Εν Λαοδικεία η απόφασις περί τοκοληψίας από μέρους κοσμικών επετρέπετο μετριαζομένη όμως εις επιτόκιον ενός γροσίου⁽²²⁾ μηνιαίως, είτε και εις το ήμισυ του επιπέδου τούτου δηλαδή 6%. Ο Επίσκοπος Καρθαγένης όμως επέτρε-

16, 17. Α. Ανδρεάδη: «Έργα» Τομ. Ι op.cit. σελ. 516.

18. Ch. Diehl-G. Marçais: Histoire du Moyen Âge (*Histoire Générale* G. Glotz). Le monde oriental (395-1081), Paris 1944, σελ. 134.

19, 20, 21. «Πηδάλιον Νοεράς Νηός» Κανόνες Αγίων Αποστόλων Κανών ΚΔ' σελ. 49.

22, 23, 24. Το άσπρον (asksà) προήρχετο εκ της λέξεως asper (G. Finlay: History of the Turkish Rule and Venetians in Greece ελλ. μετ. Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα. Αθήναι 1972 σελ. 59) καλούμενον ούτως εκ του χρώματός του, ήτο δε αργυρούν νόμισμα -έναντι του κιτρίνου χρυσού-, ισούτο δε τούτο προς

πεν την παροχήν δανείου από μέρους ιερωμένου υπό την αυστηράν όμως προϋπόθεσιν ο Κληρικός «... όσα άσπρα⁽²³⁾ δανείζει τόσα να παίρνη και ότι άλλο είδος δώση εκείνον μόνον να λαμβάνη».⁽²⁴⁾

Εκ των ανωτέρω καθίσταται σαφειστάτη η θέσις της Ορθοδόξου Εκκλησίας κατά της τοκοληψίας, ιδιαιτέρως εις ότι αφορά τους Κληρικούς, επιτρέπει όμως εις τούτους την παροχήν δανείου αλλά άνευ τόκου. Και η θέσις της αύτη καλύπτεται εκ της ρήσεως του Προφήτου Ιεζεκιήλ (Κεφ. ιη') καθ' ην «...εκείνος όπου κοντά εις τας άλλας αρετάς του ακόμη και το αργύριον αυτού επί τόκω ου δώσει, και πλεονασμόν ου λήφεται, κρίνεται άξιός να ζη, ενώ εκείνος ο οποίος κοντά εις τας άλλας του κακίας και μετά τόκου δανείζει, άξιός θανάτου κρίνεται». Προσέτι επί τη βάσει του στ' Κεφ. και δ' Βιβλ. των Αποστολικών Διαταγμάτων προστάζονται οι ιερείς να μη δέχονται, ούτε τας προσφοράς και καρποφορίας των λαμβανόντων τόκον, και θεωρεί ότι ο τόκος είναι «όμοιος με γένναν άσπρων διότι προξενεί λύπας και κοιλοπονήματα εις τους χρεωφειλέτας».

4. Είναι γεγονός ότι κατά τον Μεσαίωνα η Εκκλησία -ακολουθούσα τον Αριστοτέλην κατά τον οποίον το χρήμα δεν είναι παραγωγικόν- προέκάλεσε εμπόδια, πλην των λοιπών εμποδίων, τα οποία εκυριάρχησαν κατά την εποχήν εκείνην και περί των οποίων θα αναφερθώμεν κατωτέρω εις την ανάπτυξιν του θέματός μας.⁽²⁵⁾ Η υποχώρησις πάντως της Εκκλησίας εις την τοκοληψίαν ενίσχυσε τον καπιταλισμόν, ήδη από της Συνόδου της Νικαίας (325) απηγορεύθη εις τους ιερείς να δανείζουν επί τόκω, αντίληψις η οποία επεξετάθη και εις τους κοσμικούς με την απαγόρευσιν υπό του βασιλέως Καρόλου Ε' κατά τον 9ον αιώνα.

1:15 του ενετικού zecchino (επί Σουλειύμάν Α' 1520-1566) κοπέν υπό Ορχάν (1324-1359) ισούμενον εν Επτανήσω προς 2.75 λεπτά (Περί τούτων εις Α. Ανδρεάδη: «L' Administration Finaciére de la Gréce sous la Domination Turque» Έργα εκδ. Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (Κ. Βαρβαρέσος, Ι. Πετρόπουλος, Ι. Πίντος), Αθήναι 1938 Τομ. Ι σελ. 678 του ίδιου: Περί Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας εν Αθήναις 1914 [ανατ. 1994] Τομ. Α' σελ. 33. Δ. Νικολετόπουλον: Περί του νομίσματος εν Ελλάδι, από της Αλώσεως μέχρι της αφίξεως του Όθωνος, Αθήναι 1974.

25. Ο Ashley παρουσιάζει την υφισταμένην εν τη Εκκλησία νοοτροπίαν ως υπερασπίζουσαν τον ασθενή ή ηλίθιον προς τον σκοπόν να τους προσφέρει ευτυχίαν και γαλήνην (W.J.Ashley: An Introduction to English Economic History and Theory, London 1893 Κεφ. VI). Ο Cassel θεωρεί την τοιαύτην νοοτροπίαν καταπιεστικήν και σοφιστικήν δηλαδή μέθοδον καλλιεργούσαν την διαφθοράν της ανθρώπινης σκέψεως και την αυθεντιάν να την καταπιέζη (G. Cassel : The nature and necessity of Interest, New York σελ. 3).

Κατά το 1274 ο Πάπας Γρηγόριος Ι΄ εις το Συμβούλιον της Λυώνης δριμύτατος κατεδίκασε τους τοκολήπτας απηγορεύσας εις τους αλλοδαπούς τούτων να ενοικιάζουν οικίας αλλά και να εκδιώκονται εκ της χώρας⁽²⁶⁾. Εναντίον της τοκοληψίας θέσιν έλαβεν η Εκκλησία και με το Συμβούλιον της Βιέννης (1311) επί Κλημεντίου Ε΄. Ο San Antonino di Firenze (1389-1459) πάντως θα προβή εις την παρατήρησιν ότι «Το χρήμα καθ' αυτό δεν είναι καρποφόρον, δεν δύναται να πολλαπλασιασθή, δύναται όμως να αποβή κερδοφόρον μέσω της χρήσεώς του εις το εμπόριον».⁽²⁷⁾ Ο San Bernardino di Siena δεν θα διστάσῃ να διακηρύξῃ ότι το χρήμα έχει ιδιότητα παραγωγικὴν την οποίαν καλούμεν κεφάλαιον.⁽²⁸⁾ Επί ρωμαϊκῶν χρόνων ίσχυεν η *reona conventionatis* δια τον χρεοφειλέτην, εάν ούτος δεν επέστρεφεν εγκαίρως το κεφάλαιον, το οποίον επί Μέσων Χρόνων κατέληξεν εις την *danum emergens* η οποία και διήνοιξε την οδόν προς την *buçrum lessans*. Και εις τούτο συνέβαλεν ο Πάπας Νικόλαος Ε΄ (1452) και Σχολαστικοί συγγραφείς όπως οι της Σαλαμάνκα: Major (1448-1478), Molina (1554-1623) και Navarrus (1492-1586). Ο Πάπας Πιος Ε΄ (1568) δια της Bull *Cum Onus* ανέτρεψε την αντίληψιν ταύτην επαναφέρας την *bonae stabilia* ή *census Realis*,⁽²⁹⁾ καθώς και ηγεμόνες όπως ο Ερρίκος Η΄ (1545) και Αλβέρτος Ε΄ (1553) εν Αγγλία, καθωρισθέντος ως επίπεδον τόκου το 10%. Ο Βενέδικτος 14ος όμως δύο αιώνας βραδύτερον (1745) απηύθυνεν την εγκύκλιον του “*Vix Perverit*” εξακολουθήσας να υποστηρίξῃ την απόφασιν περί τοκοληψίας του Laterano (1516).

26. O Brien : An Essay on Medieval Economic Thought, London 1920, σελ. 175.

27, 28, 29. O Brien : op. cit. σελ. 181. C. Uhr : “Development of Capital Theory and Enterprise Economics, from Medieval Times” *Meldelanden Fran Nationalekonomiska Institutionem vid Handelshögskolan vid Abo Akademi*, Abo 1962.

Νόμισμα και Πίστις εις την Μεσαιωνικήν και Νεωτέραν Ευρώπην

1. Κατά τους Μέσους Χρόνους της Ιστορίας η Οικονομία διήλθεν εκ δύο περιόδων σαφώς καθωρισμένων: α) Το της νεκρώσεως της Οικονομίας (9ος-11ος αιώνας) ένεκα των επιδρομών Δανών, Ουγγρών, Λομβαρδών, Νορμανδών και Αράβων και της νοοτροπίας, η οποία εκυριάρχει εις την Εκκλησίαν, ώστε η Οικονομία να συρρικνωθή με την διάσπασθιν της ενότητος του Μεσογειακού Χώρου. β) Το της αναβιώσεως της Οικονομίας (11ος-15ος αιώνας), οπότε με την υποχώρησιν του μουσουλμανικού κόσμου αναδεικνύονται αι ιταλικαί ναυτικά πόλεις, επέρχεται η γεφύρωσις πόλεως και υπαίθρου, ως και η ενότης της Μεσογείου, δραστηριοποιούνται αι πόλεις, το χερσαίον και θαλάσσιον εμπόριον, και επανεμφανίζονται το χρήμα και η πίστις, επανασυγκεντρομένης της πολιτικής εξουσίας, μετά τον κατακερματισμόν της επί φεουδαλισμού.

Κατά την περίοδον της νεκρώσεως της Οικονομίας⁽¹⁾ κυριαρχεί ο αντιπραγματισμός, ελάχιστα νομίσματα κυκλοφορούν των φεουδαρχών, Επισκοπών και Εξαρχάτων. Προσέτι διασπάται η γέφυρα μεταξύ πόλεως και υπαίθρου, ατονεί το χερσαίον και το θαλάσσιον εμπόριον, εμποροπανηγύρεις γίνονται καθ' ωρισμένας ημέρας του χρόνου και τοπικώς (φεούδων), αι επιδημιαί θερίζουν πληθυσμούς και αι εσοδείαι καθίστανται πτωχαί, ενώ ένεκα των επιδρομών ολόκληρος η οικονομική δραστηριότης συγκεντρώνεται εντός του Πύργου.

Εντός των συνθηκών τούτων ανεπτύχθη ο φεουδαλισμός, ενώ η μετάβασίς του προς τον εμπορικόν καπιταλισμόν ωφείλετο εις εσωγενείς και εξωγενείς αιτίας.

Αι εσωγενείς αιτίαι προήλθον εκ διαφόρων παραγόντων κυρίως δε, κατά τον 15ον αιώνα, με τα νέα ιδανικά, την θρησκευτικήν μεταρρυθμίσιν και τας τεχνολογικάς προόδους.

Εσωγενείς αιτίαι ήσαν αι αναφερθείσαι μεταβολαί, της βασιλικής

1. Α.Θ. Χουμανίδη : Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης σελ. σελ. 151 κ.ετ.

εξουσίας κατακερματισθείσης εις πλήθος μικροηγμένων βασάλων, οι οποίοι ησούντο μόνον δι' όρκου πίστεως (omaggio) προς τον βασιλέα και παραχώρησιν εις αυτόν μέρους των εισπραττομένων τελών και φόρων, όπερ του προσέδιδε την έναντι τούτων πρωτοκαθεδρίαν. Δια την Γαλλίαν μόνον ηριθμούνται 10.000 φέουδα, ουχ ήττον όμως η από του 4ου μ.Χ. αιώνας εμφάνισις της δουλοπαροικίας, δια την συνδέσεως του δουλοπαροίκου με την γην αγοραζομένου και πωλουμένου μετ' αυτής υπήρξεν βασικόν στοιχείον δια την διαμόρφωσιν των φεουδαλικών σχέσεων παραγωγής.

Αι εξωγενείς αιτίαι ωφείλοντο εις την υποχώρησιν του μουσουλμανικού κόσμου, αι Σταυροφορίες, και αι γεωγραφικά ανακαλύψεις, καθώς και οι κατωτέρω εκτιθέμενοι παράγοντες, οι οποίοι εκκινήσιν των είχαν την απελευθέρωσιν των δουλοπαροίκων ένεκα του μαρσμού του φεουδαλικού συστήματος και της επελθούσης αναβιώσεως της Οικονομίας.

Το κυριαρχούν δόγμα, κατά τον Μεσαίωνα, ήτο το της δικαίας τιμής (justum pretium) το οποίον υπηγορεύετο υπό της Εκκλησίας. Και επί τη βάσει των ιδρυμάτων Τραπεζικής μορφής τα μη δεχόμενα τόκον ιδρυμάτων Montis Pietatis. Ταύτα παρείχον δάνεια επί ενεχυρω καταναλωτικά και επισήμως άτοκα. Εν τη πραγματικότητι όμως εισέπραττον είδος τόκου με την δικαιολογίαν της καλύψεως των δαπανών π.χ. δια την πληρωμήν φωτιστικών κηρίων, αμοιβάς υπαλλήλων, και ετερων δαπανών.

Το έτος 1198 ιδρύθη εις Βαυαρίαν⁽²⁾ το πρώτον Monte di Pietà. Επίσης εις την πόλιν Sarlins της Φρανς Κοντέ το έτος 1350 ιδρύθη παρομοιον ίδρυμα με κεφάλαιον 2000 φλωρινίων. Και εις Περούτζαν συναντώμεν Monts -de- piété⁽³⁾. Εκείνος ο οποίος πρωτοστάτησε δια την δημιουργίαν των πιστωτικών τούτων ιδρυμάτων εν Ιταλία ήτο ο Ferdinando da Feltre (1436-1494) ο οποίος απηύθυνε 3600 εκκλησιαστικούς λόγους προς τον σκοπόν τούτον⁽⁴⁾. Ο da Feltre εις το "De republica" θα

2. A. Fanfani: Storia Economica, Torino 1965, Vol. I σελ.σελ. 271, 376.

3. Δ.Δ. Ιθακήσιου: "Η εξέλιξη των πρώτων πιστωτικών ιδρυμάτων Montis Pietatis στη Μεσαιωνική Ευρώπη και η μεταφύτευσή τους στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας κατά τον XVII αιώνα *Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας* (Α.Θ. Χουμανίδη) Vol. I No 1, 1990 σελ. 71. K. Marx: op. cit. vol III p. 601.

4, 5. G. Barbieri: Il Beato Bernardino da Feltre nella Storia Sociale di Rinascimento 1962 σελ. 62.

συνεχίση την παράδοσιν της Εκκλησίας, την σημασίαν της χριστιανικής αδελφότητος αλληλεγγύης, και την υπεροχήν του κοινού αγαθού έναντι του ατομικού. Με τας προτροπάς δε του Da Feltre ανεδύθησαν εις τον ιταλικόν χώρον Montis di Pietatis εις Πάρμα (1494), Μπρέσια, Βερώνα, Βισσέντσα, Μάντοβα, εις την οποίαν εις ράπτης θα προσφέρει 100 χρυσά δουκάτα, εις δε την Μάντοβα εις αρωματοποιός θα προσφέρει έτερα 100, καθώς και έτερα ποσά προσέφερον αι συντεχνίαι και οι καθηγηταί της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου της ίδιας πόλεως με έτερα 100, οι δε καθηγηταί του Αστικού Δικαίου και του Κανονικού Δικαίου 200, ο Επίσκοπος 100 κ.ά.⁽⁵⁾ Τα Montis Pietatis έπειξαν μέγιστον ρόλον όχι μόνον από κοινωνικής πλευράς αλλά και οικονομικής δια να κτυπηθή η τοκογλυφία και να εκπέση και ο τόκος κατά 50% δεδομένου ότι την εποχήν εκείνην χριστιανοί προέβαινον εις δανεισμόν με τόκον 40%⁽⁶⁾. Τοιαύτα ιδρύματα ιδρύθησαν και εν Ισπανία (montes piedades) αλλά, υπήρξαν και εν Ελλάδι κατά τον 17ον αιώνα εν Ζακύνθω (1660).⁽⁷⁾ Την εκκλησιαστικήν ταύτην τάσιν έναντι της Τραπεζικής λειτουργίας ηκολούθησαν και έτεροι εκκλησιαστικοί ως οι: Giovanni Mateo Giberti (1495-1543) επίσκοπος Βερώνης, ο Carlo Borromeo (1538-1584) αρχιεπίσκοπος του Μιλάνου, ο Giovanni Stefano Menocchio (1575-1655) ονομαστός νομικός της Παβία, ο Martino Bonacina (1585-1631) θεολόγος και νομικός του Μιλάνου, ο Paolo Segneri (1624-1694) ονομαστός ιεροκήρυξ κ.ά.⁽⁸⁾

Με την αναβίωσιν της Οικονομίας (11ος-15ος αιών) η Μεσόγειος επανακτά την ενότητά της με την υποχώρησιν των Αράβων εισβολέων, αναδεικνύονται αι πόλεις, ως κέντρα της οικονομικής δραστηριότητος, επανέρχεται η συγκέντρωσις της πολιτικής εξουσίας εις τον βασιλέα, αναδεικνύονται αστικά κέντρα οικονομικής δραστηριότητος, αι συναλλαγαι πυκνούνται, κόπτεται νόμισμα και εμφανίζεται η πίστις. Επίσης

6. G. Barbieri: σελ. σελ. 4 κ.επ.

7. Δ.Δ. Ιθακήσιου op. cit. σελ. 65 κ.επ.

8. G. Barbieri: L' Ordine Economico nei Pensatori Ecclesiastici dall' Epoca Moderna, Bari 1961, σελ. 17 κ.επ., 35 κ.επ., 125 κ.επ., 143 κ.επ. Περί τούτων όλων ιδε Α.Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης, Αθήναι 1991 σελ. 269 και εις Α. Allogati: "Tipiche operazioni del Banco de la Pietà in alcuni atti notarili de secoli XVI-XX" *Annali di Storia Economica e Sociale* Vol. 4 σελ. 275. Υπήρχον όμως και Δημόσια Τράπεζαι ως η Tavola di Palermo (1533), η Tavola della Città di Messina (1587) και η Banco di San Abrogio (1593) ως και η του Μιλάνου (Α. Fanfani: op. cit. Vol. I σελ. 610).

αι εσοδείαι καθίστανται πλουσιώτεροι, γίνονται αναχωματώσεις και αξιοποιήσεις ελωδών εδαφών δι' εκχερσώσεων και αυξάνεται ο πληθυσμός, επέρχεται η επανένωσις πόλεως και υπαίθρου, ώστε κεφάλαια πλουσίων γαιοκτημόνων να επενδύονται επί επιχειρήσεων εις τα αστικά κέντρα και τούτων οι πλουσιοί έμποροι να επενδύουν κεφάλαια εις την γην και εις θαλασσίας επιχειρήσεις με την πίστιν, ενώ με την Θρησκευτικήν Μεταρρύθμισι μεταβάλλεται και το πνεύμα του ασκητικού τρόπου ζωής.

Πλουτίζοντες Ξενοδόχοι συμβολαιογράφοι, δικηγόροι ως ο Bonacorso di Agliate⁽⁹⁾, καθώς και έμποροι, συγκεντρώνουν κεφάλαια και αναδεικνύονται πλούσιοι οικογένεια. Οι έμποροι προβαίνουν εις δανειοδοτήσεις και εξακολουθούν να ιδρύονται πιστωτικά ιδρύματα ως εκείνων της Εκκλησίας τα οποία -ως ελέχθη- είχαν σκοπόν παροχήν δανείου άνευ αντιπαροχής εις τόκον⁽¹⁰⁾. Βεβαίως τα τελευταία ιδρύματα, με την επιστροφήν του δανείου, έλάμβανον έτι πλέον του δανεισθέντος ποσού ουχί υπό μορφήν τοκοληψίας αλλά με την δικαιολόγησιν προς κάλυψιν των αναγκών, των εις ενοίκια, επεκτάσεις ή ανακαινίσεις κτιρίων, αγοράν κτιρίων, χάρτου, μελάνης και πεννών, των οποίων ονομασταί ήσαν αι της Φλωρεντίας.

Κατά την περίοδον ταύτην αναδεικνύεται ο εμπορικός Οίκος Frascesco Datini με έδρα εν Πράτω και του οποίου η δραστηριότης καλύπτει την Ευρώπην, από Ισπανίας μέχρι και του Βυζαντίου. Επίσης η Τράπεζα Donati και Razzi εις Παβίαν, ο Οίκος των Bardi, καθώς και άλλων σπουδαίων επιχειρηματιών της εποχής. Ούτως, υπό τας συνθήκας του εμπορικού καπιταλισμού, ο οποίος αναδύεται συν τω χρόνω, αναδεικνύεται ως οικονομική δύναμις το κεφάλαιον, ενώ η πίστις συνεργεί εις την δραστηριότητα της οικονομίας και την θήραν του πλούτου.

Κατά την εποχήν της αραβικής περιόδου εμφανίζονται μεγάλοι Τράπεζαι και δη επί Χαλιφάτου των Αββασιδών (750-1258) εις διαφόρους πόλεις Χορασάν, Μπάσραν Βαγδάτην, Βασόραν, Ισπαχάν, Τρίπολιν,

9. G. Barbieri: Origini di capitalismo Lombardo, Milano 1961 σελ. σελ. 5.

10. K. Marx: Das Kapital Hamburg 1867 αγγλ. μετ. Public Publishers Moscow 1971 Vol. III σελ. 601. Δ. Ιθακήσιον, «Η εξέλιξη του θεσμού των πρώτων ...», ορ. cit., σελ. 65 κ.ετ. 71, Α.Θ. Χουμανίδης: Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης, Αθήνα 1991 σελ. 209.

Τύρον, Σιδώνα, καθώς και εις το απομεμακρυσμένον Μαρόκον. Η Βαγδάτη όμως διέθετεν τας μεγαλύτερας Τραπεζικάς επιχειρήσεις, παρ' όλην την καταδίκην της τοκοληψίας υπό του Κορανίου, αν και υπό του 9ου αιώνος πλούσιαι αραβικαί οικογένεια προέβαινον εις πράξεις δανεισμού.

Επιταγαί διαφόρου αξίας και πιστωτικά επιστολαί εχρησιμοποιούντο εις το εμπόριον⁽¹¹⁾. Εις τα παζάρια της Μπάσσα η πληρωμή εγένετο κυρίως δι' επιταγών και όχι δια μετρητού χρήματος, τα δε πιστωτικά μέσα ίσχυον, από Βαγδάτης μέχρι Μαρόκου⁽¹²⁾. Τας συναλλαγάς επί τη βάσει πιστωτικών μέσων διείπον ειδικοί προς τούτο θεσπισθέντες νόμοι, οι οποίοι λέγεται ότι ελήφθησαν υπ' όψιν κατά την σύνταξιν του Ναπολεοντίου Κώδικος.

Κατά την διάρκεια των Σταυροφοριών Μοναστήρια προέβαινον εις πράξιν δανεισμού επί κεκαλυμμένω τόκω προσφέροντα οικονομικήν βοήθειαν εις τους Σταυροφόρους ιππότεας.⁽¹³⁾

Τα Μοναστήρια ταύτα διέθετον χρήματα εις τους ιππότεας Σταυροφόρους προς απόκτησιν του εξοπλισμού των και των εφοδίων των και τους συνοδεύοντας τούτους υποτελείς. Η δανειοδότησις εγένετο επί τη βάσει συμβολαίων επί υποθήκει κτήματος, του οποίου μέχρι λήψεως του δανείου απήλαιον τους καρπούς του. Η τοιαύτη όμως κεκαλυμμένη τοκοληψία ητόνησεν, κατόπιν επεμβάσεως του Πάπα Αλεξάνδρου Γ'.

Όσον αφορά εις τας εμπορικές συναλλαγάς, αύται διεξήγοντο με χρυσά και αργυρά νομίσματα, των πρώτων εισαχθέντων εκ Σικελίας και μουσουλμανικής Ισπανίας. Δεδομένου όμως ότι ο χρυσός εν Ευρώπη ήτο περισσότερο σπάνιος του αργύρου, αι συναλλαγαί κυρίως διεξήγοντο με αργυρά νομίσματα. Πλούσια χαλιφάτα πάντως ως τα του

11. E. Ashtor: A Social Economic History of the Near East in the Middle Ages, London 1971 σελ. 144.

12. A. Mazahery: La Vie Quotidienne des Arabes, Paris 1951 σελ. 304, B. Lewis: The Arabs in History, London 1956 σελ. 91.

13. G. Genestal: Rôle des Monastères comme établissements du Credit étudié en Normandie dux à la fin du XIII siècle, Paris 1901 σελ.σελ. 1-20. R. Latouche: Les origines de l'Économie Occidentale, Paris 1956, σ. 147. A. Fanfani: Storia Economica, Torino 1965 Vol. I σελ. 206. K. Marx: Das Kapital, Hamburg 1867 (αγγλ. μετ.) Capital a Critique of Political Economy, Progress Publishers, Moscow 1971 Vol. III σελ.σελ. 612-613. Λ.Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης από της παρακμής του αρχαίου κόσμου μέχρι σήμερον, Αθήναι 1991 σελ. 114.

Καϊρού, της Κύπρου και της Βαγδάτης διετήρησαν τα χρυσά δηναρία των.

Χρυσούν νόμισμα ήτο, με την ίδρυσιν των Σταυροφοριών Κρατών, και το κοπέν υπό του βασιλέως της Ιερουσαλήμ, κατ' απομίμησιν του χρυσού δηναρίου των Φατιμιδών και περιοικτικότητος εις χρυσόν των 2/3 τούτου. Και ο πρίγκιψ όμως της Αντιοχείας και ο κόμης της Τριπόλεως έκοψαν και ούτοι χρυσά νομίσματα, κατ' απομίμησιν των Φατιμιδών, τα οποία χρυσά δηναρία με εκείνα της Ιερουσαλήμ εκαλούντο σαρακηνά υπέρπυρα (εκ της βυζαντινής ονομασίας του πάλαι σόλιδου) τα κληθέντα σούρι.

Ο προς κοπήν νομισμάτων και δι' άλλας χρήσεις χρυσός προήρχετο, είτε εκ λεηλασίας, είτε εκ Σουδάν, είτε εκ Βορειοδυτικής Αφρικής, πιθανόν όμως και εξ άλλων περιοχών.

Οι Ευρωπαίοι άποικοι της *outremer*, εκτός των εμπορικών συναλλαγών, προέβαινον και εις ανταλλαγάς αργύρου έναντι χρυσού, δια να εισρεύση χρυσός εξ Ανατολών, ο οποίος κατά τον 13ον αιώνα ήτο η αιτία να κυκλοφορήση χρυσούν νόμισμα με υψηλόν εις χρυσόν τίτλον⁽¹⁴⁾. Εννοείται ότι το δικαίωμα κοπής νομισμάτων ήτο μονοπώλιον των κυβερνητικών Αρχών, ενώ αι Ιταλικαί παροικίαι και τα Ιπποτικά Τάγματα δεν είχαν το δικαίωμα τούτο, εμμή μόνον το της κοπής χαλκίνων νομισμάτων.

Τα χρυσά νομίσματα⁽¹⁵⁾, τα οποία εχρησιμοποίησαν κυρίως οι Άραβες κατά τας συναλλαγάς των ήσαν το χρυσούν δηναρίον, κοπέν εις Ισπανίαν, βάρους 3,43 γρ. - 4,80 γρ., ενώ το υπό του Ομεΰαδος Χαλίφου Αβδ-Αλ-Μάλικ κοπέν ήτο βάρους 4,25 γρ. Πλην του δηναρίου εκυκλοφόρει και το χρυσούν νόμισμα μιτκάλ (4,46 γρ.) και το αργυρούν διρέμιον κοπέν υπό των Σασσανιδών βάρους 3,90 γρ., καθώς και το υπό Αβδ-Αλ-Μάλικ κοπέν βάρους 2,97 γρ. Με την πάροδον όμως του χρόνου το βάρος του δηναρίου κατέστη ελαφρότερον (4,06-4,3 γραμ.) Πλην των νομισμάτων τούτων εις την Μπάσραν εκκυκλοφόρει και το χάλκινον νόμισμα φελς το οποίον κατά τα μέσα του 8ου αιώνος ήξιζε

14. St. Runciman: A History of the Crusades, London 1971, Vol. 3 σελ. 364.

15. Περί των εν τω Αραβικώ κόσμω κυκλοφορούντων νομισμάτων εις Levi Provençal: Histoire de l' Espagne Musulmane (I-II) Vol III σελ. 254. E. Ashtor: A Social and Economic History of Near East in Middle Ages, London 1971 σελ.σελ. 23 κ. επ. του ίδιου Histoire des Prix et des Salaires dans l' Orient Medieval, Paris 1969 σελ.σελ. 40-42. Α.Θ. Χουμανίδη Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης, Αθήνα 1991, σελ. 115.

το 1/24 του διρεμίου και κατά τα μέσα του 9ου αιώνος το 1/16 τούτου. Ενταύθα θα ηδυνάμεθα να αναφέρωμεν και το νόμισμα ιδράμπ, ισούμενον προς 6 βαϊμπάς, ενώ 1 δηνάριον, κατά τας αρχάς του 9ου αιώνος ισούτο με 1 ιδράμπ και 2 1/2 βαϊμπάς.

Το χρυσούν δηνάριον είχε αξίαν 4,72 χρυσών δολλαρίων και ισодυνάμει προς 1 1/2 του χρυσού νομίσματος του Βυζαντίου. Η ισοτιμία μεταξύ δηναρίου και διρεμίου διεκυμαίνεται αναλόγως των εποχών και των περιστάσεων. Κατά τους πρώτους χρόνους του Ισλάμ, ήτο αυτή 1:10, κατά τα τέλη του 8ου αιώνος, 1:2, κατά τας αρχάς του 9ου, 1:20-22, κατά τα μέσα του αυτού αιώνος 1:25, κατά τον 10ον αιώνα 1:13, κατά τον 11ον αιώνα 1:25 και κατόπιν 1:50 και 1:150.

Οι Αιγύπτιοι και οι Τύροι, κατά τας συναλλαγάς των, εχρησιμοποιούν το ανωτέρω αναφερθέν σουρί⁽¹⁶⁾ υποδιαιρούμενον εις 24 κιράτς⁽¹⁷⁾. Εξ επιστολών αιγυπτίων εμπόρων πληροφορούμεθα ότι, κατά την εποχήν των Φατιμιδών (909-1711), εκυκλοφόρουσαν πλείστα όσα χρυσά ξένα νομίσματα εις τας κυριωτέρας πόλεις του Νείλου και μεταξύ τούτων ήσαν τα βυζαντινά και της Τύρου⁽¹⁸⁾. Το έτος 1136 εις Δαμασκόν εκόπησαν και δηνάρια περιέχοντα 87,5 χρυσού το έτος 1157 δηνάρια καλούμενα «λευκά» και το 1187 δηνάρια καθαρού χρυσού καλούμενα «ερυθρά»⁽¹⁹⁾/ Πάντως -ως μας πληροφορεί ο Ashtor- και κατά την εποχήν των Μαμελούκων (1250-1500) εξηκολούθουν να κυκλοφορούν χρυσά νομίσματα των χριστιανικών κρατών, καθώς και το ήδη μνημονευθέν δηνάριον σουρί⁽²⁰⁾.

Πλουσιώτεροι Τραπεζίται εις τον αραβικόν κόσμον ήσαν οι Εβραίοι, καταστάντες και Τραπεζίται της Αυλής του Χαλίφου, ως οι φέροντες αραβικά ονόματα Γιουσούφ, Φινέας, Ιμπραήμ (Δαμασκός), Νετίρα, Ααρών, Μωύσης (953), Ααρών (953), Αβραάμ (962-990) και οι απόγονοί του Ισααάκ, Ιακώβ, Σάχλ, Γιουσούφ κ.ά.⁽²¹⁾. Ούτοι πάντες συνεκέντρωσαν ως μεγαλέμποροι και τραπεζίται τεράστια κεφάλαια εις χείρας των, ώστε τα μεγάλα ταπητουργεία εις Τούσταφ και Χλουζιστάν να

16. St. Runciman: Αυτόθι E. Ashtor: Histoire des Prix et des Salaires... σελ. 95.

17. E. Ashtor: op. cit. σελ. 105.

18. E. Ashtor: op. cit. σελ. 120.

19. E. Ashtor : op. cit. σελ. 239.

20. E. Ashtor : op. cit. σελ. 388 ένθα αναφέρει ότι οι Μαμελούκοι (1250-1500) έκοπαν και ούτοι δηνάρια καθ' όλην την Επικράτειάν των μέχρι τέλους της δυναστείας των.

21. E. Ashtor : A Social and Economic History σελ. 146.

ελέγχονται υπ' αυτών, ως επίσης και αι επιχειρήσεις αλιείας μαργαριτών της Ερυθράς. Αι συναλλαγαι των Εβραίων τούτων επεξετείνοντο, από της περιοχής του Κασμίρ μέχρι και της Χριστιανικής Ευρώπης. Αι περιουσιαι των ήσαν μιθώδεις εάν λάβωμεν υπ' όψιν ότι εις εξ αυτών εφύτευσεν τριακοσίους φοίνικας επί της ταράσας του παλατίου του εντός ισαρίθμων κιβωτίων εκ καθαρού αργύρου⁽²²⁾. Ο συνήθης εισπραττόμενος υπ' αυτών Τραπεζικός τόκος ήτο 30%, ενώ οι χριστιανοί τραπεζίται εδάνειζον εις χριστιανούς με 20%⁽²³⁾.

Η δανειοδότησις ήτο άγνωστος δια τους τραχείς πολεμιστάς Σταυροφόρους. Με την μετά των Μουσουλμάνων όμως επαφήν εξέμαθον την τέχνην του δανεισμού και ιπποτικά τάγματα, ως των Ναϊτών, διεξήγαγον κανονικάς τραπεζικάς εργασίας. Οι Ναϊται⁽²⁴⁾ εγκατεστημένοι πλησίον του Ναού του Σολομώντος, κληθέντες προς τούτο και Templiers, απεκέρδαινον μεγάλα ποσά εκ καθαρών Τραπεζικών εργασιών, κατά δε τον 13ον αιώνα ήσαν οι προτιμώμενοι Τραπεζίται των διαφόρων ανά την Ευρώπην πριγκίπων. Ήσαν δε τόσοσιν πλούσιοι οι Ναϊται ώστε ο Φίλιππος ο Ωρραίος και ο Πάπας Κλημέντιος Ε' να σκεφθούν και να προγραμματίσουν ολόκληρον σκευωρίαν εις βάρος των προς διαρπαγήν του Ταμείου των. Είναι γεγονός ότι οι Ναϊται είχαν οργάνωσιν μυστικιστικού και μυστηριακού χαρακτήρος στηριζομένην επί αυστηρού και απαροβιάστου Τυπικού, ώστε δια ψευδολογιών και συκοφαντιών να είναι δυνατή η κατ' αυτών κατηγορία ως αιρετικών, απίστων κ.λπ. Δεδομένου δε ότι ελάχιστοι τούτων υπέπιπτον εις μη αγαθάς και νομίμους πράξεις, -ως ήτο παρεπόμενον εκ των αδυναμιών της ανθρωπίνης φύσεως,- οι κατήγοροι τούτων επέτυχον - έστω και με σαθρά επιχειρήματα - δια να εμπλέξουν το Τάγμα των εις δίνην η οποία και τελικώς το διέλυσε. Ενταύθα δέον να αναφέρωμεν ότι οι Ναϊται διέθετον με το Τραπεζικόν ίδρυμά των 9 χιλιάδες οργανισμούς δανειοδοτούντες ηγεμόνας και Ευγενείς. Έκοψαν επίσης ιδιόν των νόμισμα, προέβαινον εις δανειοδότησεις επί υποθήκει και διεμεσολάβουν ως εγγυηται εις εμπορικής δοσοληψίας, εκτός δε των δραστηριοτήτων τούτων εδέχοντο και καταθέσεις και προέβαινον εις επενδύσεις.

Αι Σταυροφοριαί αναμφιβόλως εβοήθησαν την Παπωσύνην δια να

22, 23. A Mazaheri : op. cit. σελ. 301, 303.

24. Περί τούτων ίδι εις Α.Θ. Χουμανίδη: Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης, Αθήναι 1991, σελ.σελ. 96 κ.επ.

καταφέρη καταστρεπτικών πλήγμα κατά της Ελληνικής και Ορθοδόξου Αυτοκρατορίας του Βυζαντίου. Δεν δυναμεθα όμως να παρίδωμεν και το γεγονός ότι οι Ευρωπαίοι εξέμαθον εν τη Ανατολή την θήραν του πλούτου δια κερδοσκοπικάς επιχειρήσεις, έγιναν γνώσται τεχνών, νέων καλλιεργείων, συσσωρεύσεως κεφαλαίων και προσέδωσαν εις την, από του 9ου αιώνος υπαρχουσαν κλειστήν Οικονομίαν του Πύργου, ώθησιν ίνα βοηθήση δια την αναβίωσιν της Οικονομίας (11ος-15ος αίων). Κατά την περιόδον ταύτην, της αναβίωσεως της Οικονομίας, οι Ευρωπαίοι, αφού εξέμαθον τας δανειοδοτήσεις και την περί αυτάς τεχνικήν των συναλλαγών, προώθησαν την Τράπεζαν.

Από του 13ου αιώνος, προδρομού της Αναγεννήσεως, το εμπόριον τονούται περισσότερον και δι' αυτού η ζήτησις αγαθών δια να προοδεύση η βιοτεχνία αλλά και η ζήτησις χρήματος.

5. Κατά τον 13ον αιώνα ο χάρτης επικρατεί επί του παπύρου ο οποίος εχρησιμοποιείτο μόνον δια τα ιδιαίτερα βιβλία του επιχειρηματίου. Ένεκα της ηυξημένης δραστηριότητος του εμπορίου υπήρξεν η ανάγκη τήρησεως λογιστικών βιβλίων, τα οποία όμως μέχρι του 1400 δεν εμφανίζουσι ωριμότητα εις την τήρησίν των. Και η τοιαύτη ωριμότης καθίσταται φανερά, όταν συγκρίνωμεν τα λογιστικά βιβλία των Peruzzi με τα μεταγενέστερα του Francesco Datini.⁽²⁵⁾ Τούτο δε διότι προϋπήρχεν η επιδημία του Μαύρου Θανάτου (1348), η οποία έρριψεν εις κρίσιν την οικονομίαν δε να χρεωκοπήσουν μεγάλοι Τράπεζαι ως η των Peruzzi και Bardi ενώ η εταιρεία του Francesco Datini εχρεωκόπησε το έτος 1410.⁽²⁶⁾

Κατά τον Μεσαίωνα η ανακάλυψις του χάρτου υπό των Αράβων, και η δια μελάνης γραφή ήσαν τα εργαλεία των γραφείων και φυσικά των τηρούτων λογιστικά βιβλία επιχειρηματιών ή των υπαλλήλων των (fattori) ειδικοί προς τούτο (ablachieri, ragioniere).

Δια την γραφήν εχρησιμοποιούσι εξαιρετικάς πέννας, εκ των οποίων ονομασται ήσαν αι της Τοσκάνης, ενώ δια την στέγνωσιν των εκ της μελάνης φύλλων κόνιν, η οποία συναντάται και σήμερον μεταξύ των φύλ-

25, 26. A. Tofani : *Alcune Ricerche Storiche nell' ufficio e la Professione di Ragioniere a Firenze al Tempo della Republica*, Firenze 1910. Προ του 1543 θα εισαχθή και η Διπλογραφική Λογιστική εν Αγγλία παραλλήλως με τας συναλλαγματικάς, τας πιστωτικάς επιστολάς και τα συναλλαγματικάς εις τον κομιστήν (Cambridge Economic History of Europe 1965 vol III σελ. 117).

λων των τότε λογιστικών βιβλίων.

Οι λογαριασμοί ήσαν κεχωρισμένοι εις δύο τμήματα (Χρεώσεως-Πιστώσεως ή Δούναι και Λαβείν), ως τούτο συναντάται το πρώτον εις Φλωρεντινόν τραπεζίτην εργαζόμενον εις Βολωνίαν. Η τήρησις του Καθολικού και η διαίρεσις τούτου υπό των λογιστών εις διαφόρους κεχωρισμένους λογαριασμούς, κινουμένους δια της Χρεώσεως και Πιστώσεως, η ισότης των λογαριασμών και το ισοζύγιον τούτων προεκάλεσαν την εμφάνισιν της διπλογραφίας⁽²⁷⁾, η οποία υπό του Melis εντοπίζεται κατά τον 13ον αιώνα εν Σιέννη.⁽²⁸⁾ Επίσης ο Melis ανεκάλυψε την διπλογραφίαν εις την Εταιρείαν Peguzzi (1293), εις την εν Καμπανία Εταιρείαν Ranieri Fini (1296-1305), εις την Εταιρείαν Giovanni Farolfi (1299-1300), εις την Εταιρείαν Alberti del Giudice (1302-1332), εις την Εταιρείαν Gallerani⁽²⁹⁾ (1305-1308) εις την Σιέννην, εις την Εταιρείαν Bardi (1310-1315), εις βιβλία της Εταιρείας Frescobardi (1311-1313) εν Λονδίνω κ.ά., κυρίως όμως ο συγγραφεύς μας παρέχει στοιχεία εκ της επιχειρήσεως Datini του Πρατο.⁽³⁰⁾ Συν τω χρόνω ενεφανίσθησαν και συγγραφείς, ως ο Lorenzo Chiarini (1418), οι οποίοι εδημοσίευσαν εγχειρίδια σχετικώς με την οργάνωσιν και την λειτουργίαν της επιχειρήσεως και του εμπορίου γενικώτερον, δια να κυκλοφορήση και το "Pratica della Mercatura" (1442) του Giovanni di Antonio da Uzzano.⁽³¹⁾

Τα κυρίως τηρούμενα βιβλία ήσαν τα εξής: το καθολικόν (reale), το ημερολόγιον (giornale) και το βιβλίον των εμπορευμάτων (libro dei merci). Πλην όμως των βιβλίων τούτων υπήρχε και το ιδιαίτερον βιβλίον του επιχειρηματίου (libro segreto), το οποίον εφύλαττεν εις την οικίαν του. Τα βιβλία προέκυπτον εκ χάρτου διαστάσεων 29,5x45 (mezzane)

27, 28, 29, 30. F. Melis : Storia della Ragioneria, Bologna 1950 σελ.σελ. 380 κ.επ. Α. Fanfani : Un mercante del Trecento (Παράρτημα εις κεφ. VII) σελ. 65 κ.επ. Α.Θ. Χουμανίδη : Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης σελ.σελ. 156. Ο De Roover δεν συμφωνεί με την υπό του Melis υποστήριξιν δια την υπό του Gallerani τήρησιν διπλογραφικού συστήματος (De Roover: Business, Banking and Economic Thought, Chicago University Press και Studies in the History of Accounting, London 1956 σελ. 128. Συμφωνεί όμως με τον Melis ως προς την εταιρίαν Farolfi, η οποία περί του έτος 1299-1300 εχρησιμοποίησε κεχωρισμένως βιβλίον εισαγωγής - εξαγωγής, ως συμπληρωματικόν του Καθολικού βιβλίου και το οποίον εχρησιμοποιείτο ως λογαριασμός μετρητών (De Roover: op. cit σελ. 124). Γενικώς περί τούτων ιδ. εις M. Mollet, D. Johansen, M. Postan, A. Saporì, Ch. Verlinden: L' Économie Européenne des deux derniers siècles du Moyen Âge, Firenze 1955 σελ.σελ. 903-904.

31. Cambridge Economic History of Europe Vol. III σελ. 94.

αλλά και διπλασίας διαστάσεως (reale). Κατά της δίπλωσιν του χάρτου προέκυπτον και ανάλογα εις μέγεθος βιβλία (libri mezzani, libri reali). Τα βιβλία ταύτα ηρίθμουν και μέχρι 1000 σελίδας εκαλύπτοντο δε υπό περγαμηνής και δέρματος.⁽³²⁾

Προσέτι η πρόοδος των συναλλαγών προεκάλεσε την ανάγκην εμφανίσεως νέων μέσων συναλλαγών και οργανωμένης πίστεως. Διότι αι διάφοροι εμπορικά συμφωνία, η οργάνωσις των επαγγελματιών και της πίστεως, η πρόοδος του εμπορίου, των πιστωτικών συναλλαγών, είχαν ως συνέπειαν και την εμφάνισιν νομικών κανόνων παρά τα εμπορικά έθιμα, ούτως ώστε να διαμορφωθή ειδικός κλάδος Δικαίου δια τους εμπόρους (jus mercatorum).⁽³³⁾

6. Τόσον το εμπόριον όσον και η βιοτεχνία απήτουν μέσα συναλλαγών. Το αργυρούν δηνάριον, εκόπη υπό του Καρλομάγνου (742-814) και εχρησιμοποιείτο εις τας συναλλαγάς, καταστάν συν τω χρόνω ελαφρότερον εις βάρος και τίτλον.⁽³⁴⁾

Ο Βασιλεύς των Φράγκων Περίνος Βραχύς (741-769) έκοψεν το αργυρούν δηνάριον (755) τίτλου 660/670 και διαμέτρου 20 mm τούτο δε διηρέθη υπό του Καρλομάγνου εις 20 δεκάρας, έκαστον δε τούτων ισοδυνάμει προς 12 δηνάρια. Το εισαχθέν υπό του Καρλομάγνου νόμισμα δε ήτο κομένον εις μεγάλην ποσότητα. Δέον να έχωμεν υπ' όψιν ότι ο φεουδαλισμός δεν εξηράνισεν το νόμισμα το κατέστησεν όμως σπάνιον εις τας συναλλαγάς προς όφελος του αντιπραγματισμού. Ταύτη είναι η

32. Α.Θ. Χουμανίδη : op.cit σελ.σελ. 498 κ.επ. ένθα και βιβλιογραφία. Περί των Τραπεζών και των πιστωτικών μέσων εις J.G. Van Dielen : History of the Principal Banks, Hague 1954 σελ. κ.επ. Α. Saporì : Studi di Storia Economica (secoli XII - XIV - XV), Firenze 1955 Vol. I-II id. σελ. 779 κ.επ. Y.Renouard : Les Hommes d' Affaires Italiens du Moyen Âge, Paris 1968 σελ.σελ. 113-114. Manuel Sanchez Sarto: Les Banques Publiques en Espagne jusqu'à 1515, Paris. G. Luzzatto : Storia Economica (l' Era Moderna), Padova 1955 σελ. 76 Α. Fanfani : Storia Economica, Torino 1978 Vol. I-II id. Vol I σελ. 610 Α.Θ. Χουμανίδη : op. cit. σελ. σελ. 494-496 ένθα και Βιβλιογραφία.

33. R. Latouche : Les Origines de l' Économie Occidentale, Paris 1956, σελ. 193 . Κ. Βούτσην : Γενικόν Εμπορικόν Δίκαιον σελ. 75 κ.επ. Συλλογαί εμπορικών εθίμων και συνθηθειών ως αι cossitudines της Γενούης (1056), το constitutum της Πίζης (1161), το liber consuetudinis του Μιλάνου (1216), της Βερόνας (1318) και δια την Β. Ευρώπην το θαλάσσιον Δίκαιον του Visby (Hogeste materrecht van Visby) έπαίξεν σπουδαίον ρόλον δια την κωδικοποίησιν του Εμπορικού Δικαίου (Κ. Βούτσην : op. cit. σελ. 77).

34. Η.Α. Makimin: «Two Reforms of Charlemagne Weights and Measures in the Middle Ages» *This Economic History Review*, Second Series, Vol. XX, No1, 1967 σελ.σελ. 35 κ.επ.

μορφή της φυσικής και κλειστής οικονομίας.

Ο Καρλομάγνος όμως δια να ανταγωνισθή το Βυζάντιον και τους Άραβας έκοψε το έτος 794 ιδιόν του νόμισμα τό αργυρούν δηνάριον βάρους 1,60 γρ. ενώ το προηγουμενον εξύγιζεν 1,27 γρ. Παρά ταύτα και το νόμισμα τούτο εκόπη εις μικράς ποσότητας. Τούτων εκόπησαν 113 εις Κέντοβον, 14 εις Αμεννην, 39 εις Ρεΐμς, 35 εις Ρουέν, 31 εις Σαιντ-Ντεονί, 27 εις Σαιντ-Κεδέν, 21 εις Παρισίους, 18 εις Λυών, 14 εις Λουσσόν, ένω έτερα άλλα μικροτέρας ποσότητος έκοψαν νομισματοκοπεία ετέρων πολέων. Επί δυναστείας των Καρολιδών το επίσημον νόμισμα ήτο η αργυρά λίρα 491 γραμ. καθαρού αργύρου. Η λίρα ήτο διηρημένη εις 240 δηνάγια έκαστον των οποίων περιείχεν 2 γραμ. καθαρού αργύρου, ενώ μονάδες υπολογισμού ήσαν το σελίνι (μία λίρα ίση προς 20 σελίνια) ίσον προς 12 πέννας, το ήμισυ της οποία εκαλείτο οβολός.⁽³⁵⁾

Μεταξύ 1346-1350 επισυνέβησαν δέκα υποτιμήσεις του νομίσματος. Ήδη ο Φίλιππος ο Ωραίος (1285-1314) είχε προβή εις αλλοίωσιν του τίτλου του υπό Λουδοβίκου Θ΄ του Αγίου (1214-1270) εισαχθέντος εις τας συναλλαγάς νομίσματος (4,13 γραμ. χρυσού εις σχέσιν χρυσού προς άργυρον 1:12,5). Επί Καρόλου Ε΄ (1360) όμως η αξία του νομίσματος εσταθεροποιήθη δια να επακολουθήσουν εν συνεχεία πολλά υποτιμήσεις αι οποίαι εσταμάτησαν με την λήξιν του Εκατονταετούς Πολέμου (1338-1453).

Το δηνάριον της Πίζης, κατά το δεύτερον ήμισυ του 12ου αιώνος, περιείχεν 0,6 γραμμ. καθαρού αργύρου, της Γενούης περίπου 0,5 γραμμ., της Κρεμόνας και της Μπρέσια περίπου 0,4 γραμ., της Βερόνας και της Βενετίας μικρόν χρόνον βραδύτερον περιείχεν ολιγώτερον από 0,15 γραμ. και ήμισυ αιώνα βραδύτερον το της Πίζης και της Λούκκας 0,25 γραμ. και της Γενούης 0,35 γραμ. Δια λόγους σπανιότητος του αργύρου, ένεκα αυξήσεως της ζητήσεως του νομίσματος, είτε ένεκα ανάγκης αυξήσεως των εσόδων των ηγεμόνων, το νόμισμα υπέκειτο εις αλλοίωσιν του τίτλου του. Συν τη παρόδω όμως του χρόνου, λόγω της ανάγκης σταθερού νομίσματος δια τας διεθνείς συναλλαγάς το δηνάριον εσταθεροποιήθη. Κατά τα τέλη του 12ου και τας αρχάς του 13ου αιώνος αι ιταλικαί πόλεις έκοψαν νομίσματα με μέγαν τίτλον και η Βενετία του Ερρίκου Δάνδολο έκοψε νόμισμα βάρους 2,18 γραμμ. και

35. P. Riché: La Vie Quotidienne dans l' Empire Carolingen, Paris 1973, σελ. σελ. 146-149.

περιεκτικότητας 2,103 καθαρού αργύρου έναντι του παλαιού νομίσματος της εις σχέσιν 1:26 1/10 περίπου.

Πρώτη όμως η οποία έκοψε χρυσούν νόμισμα υπήρξε η Φλωρεντία (αρχάς 1252) με το χρυσούν φιορίνιον, βάρους 3,54 γραμμ. και τίτλου καθαρότητας 985/1000. Την Φλωρεντίαν ηκολούθησαν η Γενούη (1252) με το γενουήνσιον (genoino) και η Βενετία (1284) με το χρυσούν της δουκάτον (το οποίον αργότερον εκλήθη τσεκίνο) βάρους 3,559 γραμμ. και του αυτού τίτλου με το φιορίνιον. Επίσης εις Μιλάνον εκόπη τον 14ον αιώνα το χρυσούν αμβροσιανόν, το οποίον όμως εξεδιώχθη συντω χρόνω εκ των συναλλαγών, όπως και το γενουήνσιον, εκ της ανόδου του φιορινίου ή φλωρινίου και του δουκάτου.

Όσον αφορά εις τα κεφάλαια προς δανεισμόν, οι Ενετοί, από του 10ου αιώνας, συγκεντρώσαντες εκ του μετά του Βυζαντίου και των Αράβων διεξαγομένου εμπορίου κινητόν πλούτον, διέθετον τούτον εις επιχειρήσεις. Εις Βενετίαν παρείχοντο δάνεια επί ναυτιλιακών επιχειρήσεων έναντι τόκου 20%, είτε επί συμμετοχή εις ναυτιλιακάς επιχειρήσεις, όπου δανείζων και δανειζόμενος εγίνοντο συνεταιίροι, διανεμόμενοι τα εκ της επιχειρήσεως κέρδη με συμμετοχήν (collegantia) κατά τα 2/3 του δανείζοντος και κατά το 1/3 του δανειζομένου.

Επίσης ένεκα των κινδύνων της θαλάσσης και της αξίας του πλοίου, συνήθως εκτοπίσματος 500 τόννων, εδημιουργούντο μεγάλοι ναυτιλιακαί επιχειρήσεις με πολλούς εταίρους, διαιρούντες την συμμετοχήν των εις τμήματα (loca), τα οποία υπεθηκεύοντο, επωλούντο, εδανείζοντο και ετοποθετούντο και εις άλλας επιχειρήσεις. Τα εκ της συμμετοχής κέρδη εις τας τοιούτου είδους επιχειρήσεις ανήρχοντο και εις 100%.

Την Βενετίαν ηκολούθησαν η Πίζα και η Γενούη, η δε λήψις τόκου όσον αφορά δια δάνειον προς το Δημόσιον ανήρχετο από 15% εις 40%, λόγω της ταραχώδους καταστάσεως της εποχής. Εις την Φλωρεντίαν ο τόκος εκυμαίνετο κατά τον 14ον-15ον αιώνα ολίγον υψηλότερον του 15%. Γενικώς περί τα μέσα του 13ου αιώνας ο τόκος εκυμαίνετο περί τα 7%-15%, ενώ κατά τας αρχάς του 15ου αιώνας το επίπεδον του τόκου κατήλθεν εις 10%.

Αι παροχαί δανείων ηυξήθησαν μεταξύ 13ου και 14ου αιώνας. Τα παρεχόμενα δάνεια διωχετεύοντο εις επενδύσεις επί ναυτιλιακών, εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, της Εκκλησίας κεκαλυμμένως δικαιολογούσης την τοκοληψίαν ως ασφάλειαν του δανειστού λόγω του εμφωλευόντος κινδύνου επί των παρεχομένων υπ' αυτού κεφα-

λαίων (*danum emergens*). Κυρίως δανεισताί ήσαν οι Εβραίοι, όταν όμως δεν υπήρχον Εβραίοι οι χριστιανοί ανελάμβανον να διεξάγουν τας εργασίας του δανεισμού.

Εις Πίζαν υπήρχον Τράπεζαι, ως επίσης και εις Μιλάνον, όπου ενεφανίσθησαν οι ονομαστοί τραπεζίται G. Galeazzo, P. Manizia, A. De Monte, P. Da Osnago, η οικογένεια των Taverna, ο Guglielmo Marliani, αναδειχθείς ως Τραπεζίτης επί εποχής Sforza, έχων την έδραν του εις Γενεύην, οι Panigarola, ο Tomasso Grassi κ.ά. Εις Βενετίαν ανεδείχθησαν οι ονομαστοί Rottole, εις Σιέννην η οικογένεια των Piccolomini, η οποία από του 1226 είχε τραπεζικάς δοσοληψίας με την Έκθεσιν της Καμπανίας και εδάνειζεν Ευγενείς Γάλλους. Αι Τραπεζικαί εργασίαι όμως κυρίως ήνθουν εις Φλωρεντίαν, όπου αι ονομασταί Τράπεζαι των Bardi, Peruzzi, Alberti, Acciaiuoli (1285-1357), Scali, Corsini, Frescobaldi και Medici (1397-1451) οι οποίοι εξήπλωσαν τας πιστώσεις των ανά την Ευρώπην, εις τας Κάτω Χώρας, την Καταλωνίαν και την Καστίλλην, έτι δε και εις Ανατολήν καταστάντες ο ισχυρότερος Τραπεζικός Οίκος της Ιταλίας. Και εις Τουλούζην όμως συναντάται σπουδαίος τραπεζίτης, ο Ιταλός Otto Castellani εκ Φλωρεντίας, ο οποίος λέγεται ότι προξένησε την χρεωκοπίαν της Τραπεζής του Γάλλου μεγαλοτραπεζίτου Jacques Coeur, το ίδιον άλλωστε είχε συμβεί και με την Τράπεζαν Magna Tavola των Buonsignori εν Ιταλία (1928), Τράπεζαι επτώχευον και κατά την περίοδον οικονομικών κρίσεων, ως τούτο συνέβη και με την Τράπεζαν της Γενούης (Renouard; op. cit. σελ.σελ. 113-114) (Sapori: op. cit. II σελ. 779 κ.επ.) κ.ά.

Αλλά δια να ενισχυθούν αι καταθέσεις, να διευκολυνθούν αι δημόσιαι εργασίαι, να αποφευχθούν αι από μέρους των ιδιωτικών Τραπεζών καταχρήσεις ιδρύθησαν και Δημόσιαι Τράπεζαι, ως αι Τράπεζαι της Βαρκελώνης (1401) και της Βαλένθια (1407) εν Ισπανία και του Αγίου Γεωργίου εις Γενούην (1408) των δύο πρώτων Τραπεζών ασχολουμένων επίσης με καταθέσεις και τρεχουμένους λογαριασμούς.⁽³⁶⁾ Κατά τον 17ον αιώνα ιδρύθησαν και έτεραι Τράπεζαι ως ήσαν η του Αμβούργου (1619), η της Στοκχόλμης (1650), και η της Αγγλίας εν Λονδίνω (1694).⁽³⁷⁾

36. Όσον αφορά εις την Τράπεζαν του Αγίου Γεωργίου της Γενούης ενεφανίσθη το πρότον (1405) ως Società delle Compere dei Banchi di San Giorgio, η οποία ως Banca di San Giorgio προέβη πρώτη εις έκδοσιν μετοχών (C. Seignobos: *Essai d' une Histoire Comparée des peuples d' Europe*, Paris 1938 σελ. 208. L. Cioli: op. cit. σελ. 112-113).

37. Γ. Θάνος: «Ιστορική κριτική αναφορά στην οργανωτική εξέλιξη του ελληνικού νομισματοπρωτικού συστήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύχος 96-97, Β-Γ' 1998 σελ. 255.

Οι Τραπεζίται, διακινούντες εμπόριον, ναυτιλίαν, μεγάλην βιοτεχνίαν, δάνεια, ναυτοδάνεια, προκαταβολάς επί αγοραπωλησιών εμπορευμάτων και πρώτων υλών και μεταφοράς χρημάτων από τόπου εις τόπον, εκαλλιέργησαν την εγχρήματον οικονομίαν και τον εμπορικόν κεφαλαιοκρατισμόν.

Όσον αφορά εις τα πιστωτικά μέσα, με την πρόοδον της εγχρημάτου συναλλακτικής οικονομίας υπεισήλθον εις τας συναλλαγάς η χρήσις της συναλλαγματικής (1291) και των επιταγών (1374), η οπισθογραφημένη συναλλαγματική (1410), το τραπεζικόν γραμματίον (δεύτερον ήμισυ 13ου αιώνας), η τήρησις λογαριασμών γύρου και το άνοιγμα πιστώσεως τρεχόντων λογαριασμών προς όφελος τρίτων.

Συν τω χρόνω οι μεγαλέμποροι, επηρεάζοντες τας τιμάς, διήνοιγον αγοράς, οι δε μικρέμποροι τους ηκολούθουν, δια τούτο και αι συντεχνίαι μικροβιοτεχνών και μικρεμπόρων ευρίσκοντο εις χείρας των μεγάλων επιχειρηματιών, οι οποίοι διεκανόνιζον τας αγοράς και τας εμποροπανηγύρεις επηρεάζοντες τα πολιτικά όργανα των πόλεων εις τας οποίας συνεκεντρώτο η οικονομική δραστηριότης. Εντός του κλίματος τούτου ανεπτύχθησαν αι ιταλικαί πόλεις Βενετία, Γενούη, Πίζα, Αμάλφι, Φλωρεντία.

Εν Βενετία ιδρύθησαν τα Τραπεζικά ιδρύματα Banco della Piazza di Rialto (1587) και Banco Giro (1619), καθώς επίσης και ασφαλιστικά επιχειρήσεις. Αι αναφερθείσαι Τράπεζαι διεκανόνιζον λογαριασμούς και μεταφοράν από λογαριασμού εις λογαριασμόν διενήργουν συμπληρισμούς και εδέχοντο καταθέσεις. Πλην όμως των Τραπεζών τούτων ιδρύθησαν και έτεραι Τράπεζαι συγχωνευθείσαι εις την Δημοσίαν Τράπεζαν της Βενετίας ως η Monte Nuovo (1580) και Nuovissimo (1610).

Αναφορικώς με τας Τραπεζάς της Νεαπόλεως δέον όπως συμπεριλάβωμεν και εκείνας, αι οποίαι από το τέλος του 15ου αιώνας και δη από δευτέρου ημίσεως του 16ου αιώνας ανέπτυξαν εξαιρετικήν δραστηριότητα εις αυτήν. Κατ' αρχήν ενεφανίσθη το Monte di Pietà -περί του οποίου ήδη ανεφέρθημεν- και, το οποίον δεν εισέπραττον τόκον, με την πάροδον όμως του χρόνου -ως ήδη ελέχθη- εισέπραττε τόκον με την δικαιολογίαν της καλύψεως των δαπανών των ιδρυμάτων τούτων. Η πρώτη Τράπεζα του είδους αυτού εις Νεάπολιν ήτο η Monte di Pietà (1539), η οποία εξειλίχθη εις την Τράπεζαν της Νεαπόλεως και η οποία ησχολείτο με αναλόγους εργασίας και προεξοφλήσεις, καταστάσα το 1584 Δημοσία Τράπεζα. Ταύτην ηκολούθησαν και άλλαι παρόμοιαι

Τράπεζαι, ως αι Monte dei Poveri (1563), η οποία κατόπιν ονομάσθη Monte e Banco dei Poveri (1609), Banco Ave Gratia Plena (1587), η οποία εχρεωκόπησε το 1702. Banco di Santa Maria del Popolo (1589), Banco di San Eligio (1592), Banco dello Spirito Santo (1590), Banco di San Giacomo e della Vittoria (1597) και η ετέρα Δημοσία Τράπεζα Banco del Santissimo Salvatore (1640). Αι Τράπεζαι αύται είχαν κατ' αρχήν περιορισμένην δραστηριότητα, η δε περιουσία των εσχηματίσθη εκ δωρεών και διαφόρων επιχορηγήσεων προβαίνουσαι εις ελεημοσύνας και χορηγήσεις χρημάτων δια να καταστούν συν τη παροδω του χρόνου Τράπεζαι καταθέσεων. Με την πίστιν δε την οποίαν απέκτησαν ηδύναντο να θέσουν εις κυκλοφορίαν και ιδικά των τραπεζογραμμάτια. Το 1794 αι Τράπεζαι αύται ηνώθησαν επί Φερδινάνδου Δ' των Βουρβώνων υπό μίαν ενιαίαν Τράπεζαν την Banco Nazionale di Napoli, αφού διέτρεξαν σοβαρούς κινδύνους λόγω των κρίσεων των ετών 1622, 1647, 1656-57, 1689-1691 και του 1702. Υπό τας συνθήκας αυτάς οι Ιταλοί εμποροκράται δια των βολονταριστικών των ιδεών ηθέλησαν και τον ηγεμόνα να συμβουλευθούν επί του πρακτέου αλλά και ησχολήθησαν ιδιαίτερος με τα νομισματικά ζητήματα (Scaruffi, Belloni, Botero, Davanzatti, Serra, Galiani κ.ά.).

Η Ιταλία μέχρι και του 16ου αιώνος εξηκολούθησε το δραστήριον εμπόριόν της μεταξύ τριών ηπείρων. Τα ιταλικά πλοία ηυλάκωνον την θάλασσαν, δια να μεταφέρουν ανθρώπους και αγαθά, οι δε Ιταλοί Τραπεζίται διωχέτευον τα κεφάλαιά των προς διαφόρους τοποθετήσεις.

Η Ευρώπη εδέχθη υπό τας συνθήκας ταύτας τον ιταλικόν διαφωτισμόν και την ευεργετικήν πρόοδον της οικονομίας των αστικών κέντρων της ιταλικής χερσονήσου. Προϊόντα του ιταλικού μόχθου, της εφευρετικότητος και τέχνης διεισέδυν εις τας ξένας αγοράς: τα χρυσοποίκιλτα υφάσματα και μεταξωτά της Φλωρεντίας και της Βενετίας, τα βελούδα της Γενούης και της Βενετίας, ως και αι δαντέλλαι της, τα είδη υελουργίας του Μουράνο, τα είδη υφαντουργίας του Μιλάνου, αι δαντέλλαι της Φαέντζας και της Βολωνίας, ως επίσης και τα περίφημα μεταξωτά και οι τάπητες.

Εις την Ισπανίαν επίσης ιδρύθη η Banco di San Carlos ως εθνική Τράπεζα επιτυχούσα την σταθεροποίησιν του νομίσματος (vales) και μεταξύ 1786-1792 την επαύξησιν του (R.Heer: σ. 146). Επίσης εις την έναντι της Ηπείρου νήσον, την Αγγλίαν, το κεφάλαιον εισηγετο εκ της αλλοδαπής, οι δε Ολλανδοί θέλοντες να επιτύχουν υψηλότερον επιτό-

κιον μετέφερον κεφάλαια από την Ολλανδία εις την Αγγλία επιτυχόντες να συμμετέχουν εις το πρώτον First Joint Stock (1614) της East India Company ενισχύοντες την Company of Merchant Adventurer με δάνεια δια να την ενισχύσουν όπως αποκτήση προνόμια εκ του Στέμματος (1617) χρηματοδοτούντες εμπόρους και αλιείς.⁽³⁸⁾ Το έτος 1669 η Κοινοβουλευτική Επιτροπή πληροφορήθη ότι ο Alderman Bucknell κατείχεν περιουσίαν πλέον των £100.000 ο Meynell πλέον των £ 30.000, ο Vanderput £60.000 και ο Dericost περίπου £200.000 δανειοδοτούντες με επιτόκιον 7,6% ή και 5% του τρέχοντος τόκου ανερχομένου εις 8%⁽³⁹⁾. Η ροή αυτή χρήματος εξ Ολλανδίας προεκάλεσεν αντίδρασιν προς όφελος των δανειζομένων διότι επέδρασε επί του υφισταμένου εν Αγγλία επιτοκίου.⁽⁴⁰⁾

Κατά την διάρκεια του εμπορικού καπιταλισμού οι επιχειρηματίαι συσσώρευον κεφάλαιον εκ δύο κυρίως πηγών: Την βιομηχανίαν και το εμπόριον, ιδιαιτέρως δε εκ του δευτέρου. Υπό τας συνθήκας ταύτας ανεδείχθησαν κεφάλαιον και καπιταλιστής, του πρώτου όρου διατυπωθέντος υπό των Ιταλών κατά τον 13ον αιώνα και του δευτέρου υπό των Ολλανδών κατά τον 17ον αιώνα.

Κατά τον Μεσαίωνα το κόστος παραγωγής περιελάμβανε την αξίαν της πρώτης ύλης, την της εργασίας, τας δαπάνας μεταφοράς και τον

38, 39. E. Lipson: The Economic History of England London 1934-1939 Vol III. The Age of Mercantilism, London 1964 σελ. σελ. 212-213. Εις την εταιρείαν ταύτην συμμετείχον 22 των πλουσιωτέρων πολιτών ανηκόντων και εις την Διοίκησιν της πόλεως του Λονδίνου. Εκ των πλουσίων τούτων εταιρών δέον να αναφερωμεν ενταύτα τον Thomas White, ο οποίος ίδρυσεν το John College της Οξφόρδης και επλήρωσε φόρους της τάξεως των 1100 λιρών στερλινών. Η εταιρεία είχε την έδραν της εις το εξωτερικόν και υπεστηρίζετο υπό της Ελισάβετ (1518-1603) η οποία παρείχεν προνόμια εις την εταιρείαν, τα οποία είχαν ήδη καταργηθή επί Μαρίας Τυδώρ. (1553-1558). Με την ενίσχυσιν ταύτην οι Άγγλοι έμποροι έφερον εις δυσχερή θέσιν τους Ιταλούς και Ραγκουσίους ανταγωνιστάς των ως επίσης και τους εμπόρους της Γερμανικής Χάνσα (G.D. Ramsay: «The Cloth Trade at London in mid-sixteenth century. The merchant adventures and their rivals», εις *Produzione, Commercio e Consumo dei Panni di Lana nei secoli XII-XVIII* (a cura M.Spallaziani) Istituto Internazionale di Storia Economica F.Datini, Firenze 1975 σελ. σελ. 375 κ.επ. 386]. Περί της εταιρείας ταύτης και εις K. Marx: Das Kapital Hamburg 1867 αγγλ. μετ. εκδόσεως Public Publishers, Moscow 1961 Κεφ. XIV σελ. 14.

40. H. O. Meredith : Economic History of England α.χρ. London σελ.σελ. 61-62, E. Lipson: Αυτόθι.

κίνδυνον, δια τον λόγον αυτόν και το κέρδος ήτο είδος μισθού της υπηρεσίας του εμπόρου. Από του 16ου αιώνος και κατόπιν υπό την επίδρασιν του πνεύματος της κερδοσκοπίας, και της αποδοχής του τόκου ως νομίμου εισοδήματος, το κεφάλαιον διεδραμάτιζεν περισσότερον σπουδαίον ρόλον συνεπαγόμενον ευρύτερους και μεγαλυτέρους κινδύνους και θήραν αμφιβόλων και μεγαλυτέρων κερδών. Υπό τας συνθήκας ταύτας, ενεφανίσθη η καπιταλιστική επιχείρησις, η οποία και εσημείωσε την αρχήν του καπιταλισμού ως οικονομικού συστήματος προάγοντος τας παραγωγικάς δυνάμεις της κοινωνίας.

Η καπιταλιστική επιχείρησις εν Αγγλία ενεφανίσθη μετα το δεύτερον ήμισυ του 14ου αιώνος και δη κατά τον 15ον-16ον αιώνα αναδυθείσα εκ του εμπορίου των εριών και των εριούχων και εφωδιάσθη, ως ήδη ελέχθη, όχι μόνον από ίδια κεφάλαια αλλά και από τα ξένα κεφάλαια. Το κεφάλαιον προήρχετο όμως και εξ άλλων πλην των δύο προαναφερθεισών πηγών: ως αι πλούσιαι εσοδείαι, η πειρατεία, αλλά και τα τραπεζικά κέρδη. Ανευ ουδεμιάς αμφιβολίας η κατά την εποχήν ταύτην συσσωρευσις κεφαλαίου δεν ωφείλετο εις μίαν και μόνην πηγήν.

Οι Εβραίοι, οι οποίοι εν Αγγλία εξεύρον καταφύγιον, συνετέλεσαν εις την ανάπτυξιν του εμπορικού καπιταλισμού, εργαζόμενοι ως μέλισσαι εντός μιας κυψέλης οικονομικών συναλλαγών των τραπεζιτών, χορηγούντων δάνεια επί τόκω εις εμπόρους εριούχων και άλλων υφασμάτων. Και είναι αληθές ότι ενίστε η εβραϊκή κοινότης υπέφερον εν Αγγλία, ως τούτο συνέβη επί Εδουάρδου Α', ότε όμως ούτοι απηλάθησαν, η χώρα εστερήθη των υπηρεσιών των και των κεφαλαίων των. Τότε ήτο που το Στέμμα ηναγκάσθη να στραφή εις αναζήτησιν κεφαλαίων εκ των ιταλικών Οίκων, τραπεζικών και εμπορικών, πλην της προσπαθείας εισπράξεως τελών εκ των τελωνείων.

Οι Frescobaldi, οι Bardi αναφέρονται ως χρηματοδότη του Στέμματος, οι δε πρώτοι διέθετον -ως ελέχθη- και υποκαταστήματα. Παρά ταύτα υπάρχον και χρηματοδότη Αγγλοι, ως οι De la Poles και Whittingtons του Γκλόστερ, καθώς και οι Εβραίοι οι οποίοι επανήλθον επί σκηνης.

Είναι γεγονός πάντως ότι οι παραγωγοί υφασμάτων απεκέρδαινον μεγάλα ποσά, και με την τεχνολογικήν πρόοδον προέβαινον εις επενδύσεις, αι οποίαι προήγαγον τα βιομηχανικά έργα.

Κατά την διάρκειαν της βασιλείας του Ερρίκου Γ' (1017-1056) κατεβλήθη προσπάθεια η νομισματική κυκλοφορία να ρυθμισθή με την κοπήν χρυσών νομισμάτων, η αξία όμως τούτων ήτο λίαν υψηλή δια να

διευκολυνθούν αι χρηματικά συναλλαγαι. Επί βασιλείας Εδουάρδου Γ' (1207-1272) η νομισματική κυκλοφορία κατέστη πολυπλοκωτέρα εφ' όσον η κυκλοφορούσα αργυρά πέννα ήτο το πλέον αποδεκτόν νόμισμα.

Το σελλίνιον και η λίρα εκκυκλοφόρησαν επίσης ως ανεγνωρισμένα μεγαλύτεραι νομισματικά μονάδες εν ισοτιμία 1 σελλίνοι = 12 πέννες και 20 σελλίνια = 1 λίρα. Όσον δια την πένναν αύτη ήτο οιοινεί βοηθητικόν χρήμα αποδεκτόν ένεκα του βάρους και όχι του τίτλου της. (Meredith: σ.σ. 61-62)

Υπεύθυνος της νομισματοκοπής και ρυθμίσεως της νομισματικής κυκλοφορίας ήτο η κεντρική εξουσία η οποία προστάτευε την μη κιβδηλίαν του νομίσματος και την αρίστην κοπήν του, μονοπώλιον όμως το οποίον δεν ίσχυεν έτι επί βασιλείας Στεφάνου (1097 - 1154).

Κατά την φεουδαλικήν περιόδον αρχιεπίσκοποι επίσκοποι, και βασσάλοι είχαν το δικαίωμα κοπής νομίσματος παρ' όλον ότι τούτο εσπώνιζεν κατ' εκείνους τους χρόνους. Κατά τον 13ον αιώνα όμως και κατόπιν οι Αρχιεπίσκοποι του Καντέρμπουρου και του Γιόρκ είχαν το προνόμιον νομισματοκοπής και οι οποίοι διετήρησαν τούτο μέχρι του 16ου αιώνος, παρ' όλον ότι -νόμιμον το δικαίωμα τούτο- ήτο άνευ σημασίας. Με την πάροδον του χρόνου πάντως η ακρίβεια επί του τίτλου του νομίσματος δεν αντεπεκρίνετο εις την αξίαν του, υπεισελθούσης της νοθείας τούτου, όπερ ενεφανίσθη, από εποχής βασιλείας Εδουάρδου Α' (1239-1307). Δεν πρέπει άλλωστε να μας διαφεύγη το γεγονός ότι το μονοπώλιον της νομισματοκοπής ήτο και πειρασμός νοθεύσεως τούτου από μέρους του ηγεμόνος, ο οποίος δια της υποτιμήσεως του νομίσματος επετύγχανε να αντιμετωπίζη διαφόρους καταστάσεις, αι οποίαι την προεκάλουν, ως λ.χ. αι διακυμάνσεις της αξίας του νομίσματος ένεκα πολιτικών γεγονότων ή ετέρων λόγων ως ήτο ο Μαύρος Θάνατος ή επί δυναστείας των Τυδώρ (1485-1603), κατά την διάρκειαν της οποίας αι τιμαί ηυξήθησαν υπερβαλλόντως.

Εκ των όσων ανωτέρω ανεφέραμεν παρατηρούμεν ότι η οικονομική δραστηριότης, από χιλιετηρίδων υπήρξεν σημαντική. Η πίστις και αι τραπεζικαί εργασίαι εμφανίζονται με την Οικονομίαν της Πόλεως, όποτε συμπίπτη με το κομμένο νόμισμα. Όθεν η θεωρία του Hildebrand, κατά την οποίαν προηγήθη η χρηματική οικονομία (Geldwirdschaft) της πιστωτικής τοιαύτης (Kreditwirtschaft) δεν επαληθεύεται εκ των γεγονότων. Κατά την εποχήν της νεκρώσεως της Οικονομίας (9ος-11ος αιων) η ατονία της νομισματικής κυκλοφορίας και η καταδίκη της το-

κοληψίας χωρούντος του 13ου αιώνας ήρχισεν να υποχωρή αφού ήδη η αναβίωσις της παρατηρείται από του 11ου αιώνας και διαρκεί μέχρι του 15ου αιώνας. Από του 15ου αιώνας, ένεκα των διαμορφωθείσών προϋποθέσεων και συνθηκών, μεταβάλλεται η μορφή του κόσμου, ο ασκητισμός υποχωρεί και αναδεικνύεται το κεφάλαιον ως παραγών της οικονομίας. Από της εποχής αυτής του νεοευδαιμονισμού και κατόπιν η Τράπεζα καθίσταται ο αιμοδότης του οικονομικού οργανισμού και η οικονομία μεταβαίνει, από τον εμπορικών καπιταλισμόν εις τον βιομηχανικόν καπιταλισμόν.

Abstract

LAZAROS HOUMANIDIS: *The History of Bank from the era of the first Civilizations until the merchant capitalism.*

In the as above entitled article -which is a part of a more extensive work on the History of the Bank by the writer- the writer explores the evolution of the Bank proving its basic role for economic growth. The article also includes matters concerning currency in different times and peoples. The first Part of the present paper concerns money and credit, from the era of the first civilizations of the Near East until the decay of the Roman Empire. The second Part concerns money and credit in the Hellenic Byzantine Empire until the rise of the Italian maritime cities. At this point the writer examines the causes, internal and external of the division of the Mediterranean. In the same part the author Byzantine explores currency during Middle Ages and after describes the role of the Bank during the period of merchant capitalism.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allogati, A., «Tipiche operazioni del Banco de la Pietà in alcuni utti notariili de secoli XVI-XX», *Annali di Storia Economica e Sociale*, vol. 4
- Ανδρεάδης, Α.Μ. (1914), *Περί Οικονομικής Διοικήσεως της Επτανήσου επί βενετοκρατίας*. Αθήναι [αναστ. εκδ. μετά ευρετηρίου υπό Χ. Μπαλόγλου, Αθήνα: Καραβίας, 1994].
- Ανδρεάδης, Α.Μ., (1918), *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, Αθήναι, Ραφτάνη, [αναστ. εκδ. με Εισαγωγή Σ. Σπέντζα, Συμπληρωματική βιβλιογραφία Χ. Μπαλόγλου - Α. Στεφανή, Αθήνα: Παπαδήμας, 1992].
- Ανδρεάδης, Α.Μ., (1938), ΕΡΓΑ. Εκδιδόμενα υπό της Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, επιμέλεια Κ. Βαρβαρέσου, Κ. Πετροπούλου, Ι. Πίντου, τομ. Α' Αθήναι.
- Ανδριόλας, Β. (1964), «Οι λογιστικοί κανονισμοί εις την Αρχαίαν Ελλάδα», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τεχ. 4ο.
- Ashley, W.J. (1893), *An Introduction to English Economic History and Theory*, London.
- Ashtor, E. (1969), *Histoire des Prix et des Salaires dans l' Orient Medieval*. Paris.
- Ashtor, E. (1971), *A Social Economic History of the Near East in the Middle Ages*. London.
- Babelon, E. (1907), *Traité des Monnaies Grecques et Romains*, Vol. I. Paris.
- Barbagallo, C. (1927), *Le declin d' une civilisation ou la fin de la Grèce Antique*, γαλ. μετ. Paris.
- Barbieri, G. (1961), *L' Ordine Economico nei Pensatori Ecclesiastici dall' Epoca Moderna*. Bari.

- Barbieri, G. (1962), *Il Beato Bernardino da Feltre nella Storia Sociale di Rinascimento*.
- Bautier, R.H. (1971), *The development of Medieval Europe*, London.
- Bizagnet, A. (1968), «Les Banques et le développement économique avant 1789», *Revue Internationale d' Histoire de la Banque*, vol. I. No 1.
- Boeckh, A. (1828), *Public Economy of Athens*, αγγλ. μτφ. London.
- Bon, G. Le (1896), *Les Premières Civilisations*. Paris.
- Bonfante, P. (1938), *Lezioni di Storia del Commercio (Parte Prima)*. Roma.
- Βούτσης, Κ. (1973), *Γενικόν Εμπορικόν Δίκαιον*, Αθήναι.
- Brants, V. (1882), *Les sociétés commerciales d' Athènes*. Paris.
- Bratianu, G. (1938), *L' hypérepère byzantin et la monnaie d' or des republiques italiennes au XIII siècle. Etudes Byzantines d' Histoire Économique et Sociale*. Paris.
- Brehier, L. (1970), *Lu civilisation Byzantine*, Paris.
- Bremond, G. (1950), *Berbères et Arabes*. Paris.
- Brescia, E. (1953), *Storia della Banca e dei banchieri nell' età Classica*. Padova.
- Brien, O. (1920), *An Essay on Medieval Economic Thought*. London.
- Bury, J. (1923), *History of the Late Roman Empire*, London.
- Bury, J. (1918), *The Invasion of Europe by the Barbarians*, London.
- Bury, J. (1958), *History of the Later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian*, Vol. I, New York.
- Calderini, A. (1940) «Nomi di banche e di banchieri dell' Egitto Greco-Romano», ες: K. Varvaessos, ed., *Études dédiées à la mémoire d' André Andréades*, Athènes ed. Pirsos.
- Calhoun, C.M. (1931), «Risk in sea loans in Ancient Athens», *Journal of Economics and Business History*, August.
- Carcopino, J. (1953), *La vie quotidienne à Rome à l' apogée de l' empire*. Paris.
- Carletton, P. (1939), *The Buried Empires*, London.
- Caroselli, M. (1978), «Miseria a grandezza della vita bancaria nell' Antichità», *Studi in Memoria di Federigo Melis*, vol. I, Napoli.
- Cassel, G. (1971), *The nature and necessity of Interest*, New York.
- Cavaignac, E. (1936), *Le problème Hittite*. Paris
- Cavaignac, E. (1951), *L' Économic Grecque*. Paris.

- Chouraqui, A. (1971), *La vie Quotidienne des Hebreux aux Temps de la Bible*, Paris.
- Cioli, L. (1938), *Histoire Économique*, γαλ. μτφ. Paris.
- Cohen, R. (1951), *La Grèce et l' Héliénisation du monde Antique*, Paris.
- Conteneau, G. (1949), *La Phénicie*, Paris.
- Courbin, P. (1959), «Valeur comparée du fer et de l' argent de l' introduction du momayage», *Annales*, 1959, No 2.
- Δαμαλάς, Α., (1998), Ο Οικονομικός Βίος της νήσου Χίου (991-1566), Αθήναι, Τόμοι Α' -Δ' .
- Day, C. (1950), *History of Commerce*. New York.
- Dauphin-Maunier, A. (1951), *Histoire de la Banque*. Paris.
- De la Malle (1905), *L' Economia Politica dei Romani*, vol. I. Roma.
- Delaporte, L. (1923), *La Mesopotamie (Les Civilisations Babyloniens et Assyriens)*, Paris.
- Delaporte, L. (1936), *Les Hittites*, Paris.
- Δημάκης, Π. (1959), *Ο θεσμός της προικός κατά το Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον*, Θεσσαλονίκη.
- Diehl Ch. - Marçais, G. (1944), *Histoire du Moyen Âge (Histoire Générale G. Glotz), Le monde oriental (395-1081)*, Paris.
- Dielen, J.G. van (1954), *History of the Principal Banks*, Hague.
- Διομήδης, Α. (1939), «Οικονομικαί περιπέτειαι του παρακμάζοντος Βυζαντίου. Η τελική πτώσις του βυζαντινού νομίσματος», *Επιθεώρησις Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής*, ετ. 8ο.
- Durant, W. (1941), *Histoire de la Civilisation*, γαλλ. μτφ. Paris.
- Fanfani, A. (1960), *Poemi Omerici ed. Economia Antica*, Milano.
- Fanfani, A. (1965), *Storia Economica*, Vol. I. Torino.
- Finlay, G. (1972), *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, ελλ. μτφ. Μ. Γαρίδη. Πρόλογος Τ. Βουρνά. Αθήνα: Αφοί Τολίδη.
- Finley, M.I. (1970), «Manpower and the Fall of Rome», εις: C.M. Cipolla, ed., *The Economic Decline of Empires*, London.
- Frolov, A. (1949), «Les noms dans le typicon de Pantocrator», *Byzantinoslavica*, vol. 10.
- Gabba, E. (1962), «Progetti di Riforme Economiche e Fiscali in uno Stori-co dell' Età dei Severi», *Studi in Onore di Amintore Fanfani*, vol. I. Milano.

- Garanni, G., (1957): Il carattere bancario e l' evoluzione dei primigeni Monti di Pietà, Milano.
- Garanni, G., «Una grande banca nell' Antica Atene», *Rivista Italiana di Scienze Commerciali*, vol. XVIII, No 1.
- Gardner, P., (1918), *History of Ancient Coinage*. Oxford.
- Gardner, P., «The coinage of the Ionian Revolt», *Journal of Hellenic Studies*, vol. XXX, σελ.σελ. 151-160.
- Genestal, G. (1901), Rôle des Monastères comme établissements du Credit étudié en Normandie du x à la fin du XIII siècle, Paris.
- Glötz, G. (1937), *La civilisation Egéen*. Paris.
- Halphen, L. (1948), *Les Barbares, des grandes invasions aux conquêtes Turques du XI siècle. Peuples et Civilisations*, Paris.
- Hammond, N.G.L. (1971), *A History of Greece to 332 B.C*. Oxford.
- Harden, D. (1971), *The Phoeniciens*. London.
- Head, B.V. (1898), *Ιστορία των Νομισμάτων*, ελλ. μτφ. Ι.Ν. Σβορώνου, τομ. Α΄. Εν Αθήναις 1898.
- Heaton, H. (1963), *Economic History of Europe*, London.
- Hitti, P. (1950), *Precis d' Histoire des Arabes*, Paris.
- Houmanidis, L.Th. (1981), *Sulle corporazioni byzantine (sistemata)*, Ravenna, Longo.
- Χουμανίδης, Α.Θ. (1980), *Οικονομική Ιστορία και η Εξέλιξις των Οικονομικών Θεωριών*, (Τόμοι Α, Β₁, Β₂, Γ₁, Γ₂) τομ. Α΄ Αθήναι: Παπαζήσης.
- Χουμανίδης, Α.Θ. (1990), *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, Τόμοι, 1-2 Αθήναι: Παπαζήσης.
- Χουμανίδης, Α.Θ. (1991), *Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, Αθήναι: Παπαζήσης.
- Χουμανίδης, Α.Θ. (1995), «Περί τόκου επί βυζαντινών χρόνων», *Βυζαντινά Μελέται*, τομ. ΣΤ΄.
- Χριστοφιλόπουλος Α. (1963), *Περί το Επαρχικόν Βιβλίον του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού*, Ανάτυπον εκ του ΚΓ΄ τόμου της Επετηρίδος Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών.
- Imbert, J. (1965), *Histoire Économique des origines à 1789*, Paris.
- Ιθακήσιος, Διον. (1988), *Η οικονομική εξέλιξη της Ζακύνθου, από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα*, διδ. διατριβή. Αθήνα.
- Ιθακήσιος, Διον. (1990), «Η εξέλιξη των πρώτων πιστωτικών ιδρυμάτων Montis Pietatis στη Μεσαιωνική Ευρώπη και η μεταφύ-

- τευσή τους στο χώρο της Δυτικής Ελλάδας κατά τον XVII αιώνα», *Αρχείον Οικονομικής Ιστορίας - Archives of Economic History*, vol. I, No 1.
- Latouche, R. (1956), *Les origines de l' Économie Occidentale*, Paris.
- Lewis, B. (1956), *The Arabs in History*, London.
- Lipson, E. (1934-1939), *The Economic History of England*, 3 vols. London.
- Lot, F. (1995), *Les invasions germaniques et la penetration mutuelle du monde barbare et du monde romain*, Paris.
- Louis, P. (1967), *Ancient Rome at Work*, London.
- Luzzatto, G. (1949), *Storia Economica d' Italia: L' Antichità il Medioevo*, Roma.
- Makimin, H.A. (1967), «Two reforms of Charlemagne. Weights and Measures in the Middle Ages», *The Economic History Review*, Second Series, vol. XX, No 1.
- Marx, K. (1867), *Das Kapital*, Hamburg, αγγλ. μτφ. Public Publishers, Moscow.
- Mazahery, A. (1951), *La vie Quatidiénne des Arabes*, Paris.
- Melis, F. (1950), *Storia della Ragioneria*, Bologna.
- Melis, F. (1948), *La Ragioneria della civiltà Minoica*. Roma.
- Meredith, H.O. (X.X.), *Economic History of England*. London.
- Michell, H. (1957), *The Economics of Ancient Greece*, Cambridge: At the Univ. Press.
- Milne, J. (x.x.), *The first stages in the development of Greek Coinage*. Oxford.
- Μοντεσκιέ, Ch. (1925), *Σκέψεις επί των αιτίων της ακμής και παρακμής των Ρωμαίων*, ελλ. μτφ. Σ. Καραβία, Αθήναι.
- Moscatti, S. (1955), *Histoire et civilisations des peuples sémitiques*, Paris.
- Μπάλτας, Σ.Α. (1962), *Η Λογιστική εις την Αρχαίαν Ελλάδα*, Αθήναι.
- Nenci, G. (1962), «La Monetazione della Rivolta Ionica nei sui aspetti economici e politici», *Studi in Onore di Amintore Fanfani*, vol. I. Milano.
- Νικολετόπουλος, Δ. (1974), *Περί του νομίσματος εν Ελλάδι από της Αλώσεως μέχρι της αφίξεως του Όθωνος*, διδ. διατριβή, Αθήναι.
- Noël, O. (1891), *Histoire du Commerce du monde depuis les temps les plus reculés, temps Anciens Moyen Âge*, Paris.
- Ohrenstein, R.A. and B. Gordon (1991), «Quantitative dimensions of Hu-

- man Capital analysis in the Talmudic Tradition», *Μελέτες προς τιμήν Λαζάρου Θ. Χουμανίδη - Festschrift in Honour of Lazaros Th. Houmanidis*, Piraeus, σελ. 275-287.
- Ostrogorsky, G. (1956), *Histoire de l' Etat Byzantin*, γαλλ. μτφ. Paris.
- Perdikas, P. (1978), «Le prêt maritime de l' Antiquité Hellenique ses rapport au prêt romain et celui du Moyen Âge», *Επιστημονική Επετηρίς Παντείου Ανωτάτης Σχολής Πολιτικών Επιστημών*, Αθήνα.
- Pirenne, J. (x.x.), *Les Premières Civilisations*, Paris.
- Pirenne, J. (1951), *Histoire de l' Antiquité, des Origines au VII siècle*, Paris.
- Pirenne, J. (1958), *A History of Europe from the invasions to the XVI century*, London.
- Provençal, L. (1944-1953), *Histoire de l' Espagne Musulmane*, Vols. I-III.
- Rackewiltz, B. (1961), *La vita nell' antico Egitto*, ιταλ. μτφ. Firenze.
- Ramsay, G.D. (1975), «The Cloth Trade at London in mid-sixteenth century. The merchant adventures and their rivals» εις: *Produzione, Commercio e Consumo dei Panni di Lana nei secoli XII-XVIII*, (a cura M. Spallaziani), Firenze.
- Renouard, Y. (1968), *Les Hommes d' Affaires Italiens du Moyen Âge*, Paris.
- Roover, R. de (1956), *Business, Banking and Economic Thought*. Chicago.
- Roover, R. (1956), *Studies in the History of Accounting*, London.
- Rostovtzeff, M. (1953), *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 2 vols. Oxford: At the Clarendon Press.
- Rostovtzeff, M. (1941), *Storia Economica e Sociale dell' Impero Romano*, ιταλ. μτφ. Firenze.
- Runciman, Steven Sir (1971), *A History of the Crusades*, 3 vols. London.
- Sapori, A. (1955), *Studi di Storia Economica (secoli XII-XIV-XV)*, 2 vols. Firenze 1955.
- Sarto, M.S. (x.x.), *Les Banques Publiques en Espagne jusqu' à 1515*, Paris.
- Seignodos, C. (1938), *Essai d' une Histoire Comparée des peuples d' Europe*, Paris.
- Σταμίσης, Ε. (1939), «Η αξία του χρυσού και του αργύρου εις την Αρχαίαν Ελλάδα», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, σελ. 171 κ.επ.

- Θάνος, Γ. (1998), «Ιστορική κριτική αναφορά στην οργανωτική εξέλιξη του ελληνικού νομισματοπιστωτικού συστήματος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 96-97 (Β' -Γ').
- Tofani, A. (1910), *Alcune Ricerche Storiche nell' unificio e la Professione di Ragionere a Firenze al Tempo della Repubblica*, Firenze.
- Toutain, J. (1924), *L' Économie Antique*, Paris.
- Uhr, C. (1962), «Development of Capital Theory and Enterprise Economics from Medieval Economics», *Meldelanden Fran Nationalekonomiska Institutionen vid Handelshogskolan vid Abo Akademi Abo*.
- Vasiliev, A. (1954), *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, ελλ. μτφ. Δ. Σαβράμη, Αθήναι: Μπεργαδής.
- Veis, N. (1912), «A propos de la monnaie oloκότινον», *Revue Numismatique*.
- Vlaemminek, J. (1956), *Histoire et Doctrine de la comptabilité*, Paris.
- Warmington, B.H. (1961), *Histoire et Civilisation du Carthage*, Paris.
- Westerman, W.L. (1930), «Warehousing and Banking in Antiquity», *Journal of Economics and Business History*, November.
- Zakythinos, Dion. A. (1948), *Crise monétaire et crise économique à Byzance de XIII au XV siècle*. Athènes.

Obituary

Amintore Fanfani one of the greatest men of the 20th century passed away after a brilliant career. He was Professor emeritus of the University of Rome and Honorary President of the “Istituto di Storia Economica Francesco Datini” an institution of international reputation as well as honorary member of the Greek Economic History Society and of other scientific societies. He was the best researcher for the 15th and 16th centuries and a writer of many books, articles with originality and thoughtfulness. Fanfani also presented many book reviews as well as essays on politics. Concerning his scientific writings upon his field of Economic History and History of Economic Doctrines we can find a detailed list in his “Studi in Onore del Professore Amintore Fanfani” selected by the late Raffaella Caroselli and under the presidency of the late Professor Gino Barbieri.

Between Fanfani’s main works we mention here “Cattolicesimo, Protestantissimo nella formazione storica del Capitalismo” (1934) translated in english version and with a Preface by Harold Lasky (1939, 1960), “Storia delle Dottrine Economiche” (1955), “Storia Economica” (1961) *Poemi Omerici ed Economia Antica* (1960) *Capitalismo, Partecipazione e Socialità* (1976). His main works were translated in english, spanish, greek, german, japaneze, leaving to all of us a treasure of spiritual work. Fanfani passed to eternity after a contribution to science and politics as a honest man endowed with an extensive culture. He was a painter, a morvellous orator and he opened new lines in our social, economic and political life.

Fanfani was born in Piere Santo Stefane (Arezzo) in February 1908.

He graduated and was honoured with a doctorate in 1930. Between 1930-1931 he served his country as a soldier and in the year 1932 he became assistant (voluntary) at the Catholic University of Milan. In 1933 he was elected as Assistant Professor at the same University teaching Economic History and History of Economic Doctrines as these disciplines complete each other. In the year 1936 Fanfani was elected as Full Professor and between 1938-1943 he taught History of Economic Doctrine in the

Istituto Universitario di Economia e Commercio c' Foscari of Venice. Between 1943-1945 he was elected as «internomilitare» and taught Political Economy to the “internati studenti” in the Universities of Lausanne and of Génève. In the year 1946 Fanfani became a member of the Parliament and between 1947-1950 served his country as minister of Labor and of Providence. Between 1951-1953 he became minister of Agriculture with great success and in the year 1953 he became minister of Internal Affairs. In 1954 Amintore Fanfani was honored as Prime Minister of Italy and in the same year was unanimously elected as Full Professor of the University of Rome (Facoltà di Economia e Commercio). Fanfani having a great activity founded the scientific magazin “Economia e Storia” of international reputation. Between 1958-1959 Fanfani became again prime Minister of his country and in tandem Minister of Foreign Affairs. Between 1960-1962 he was honored once more with the duty of Prime Minister .

Fanfani with his group of “Fanfaniani” developed an extra ordinary activity for the “opening to left” (apertura a sinistra) proving that the only way for a christian democrat was the relief of the poor people as well as the only way to save Europe from communism and fascism. Fanfani was not a socialist, he was a follower of Toniolo’s and Sturzo’s christian democratic ideas and above all a disciple in politics of his Mentor Alcide de Gasperi who helped him with his leadership of the Cristian Democratic Party of Italy.

Because of his ideas Fanfani was antipathic to the conservative cycles of Italy and for this reason was never elected as President of the Italian Democracy. But Fanfani became in 1960 President of the “Organization of United Nations” and in following became President of the Senate of the Italian Democracy.

In the scientific field he contributed with his original subjects and research. He was the first to distinguish naturalist and voluntairist writers which was an ingenious contribution to the economic History and to the History of Economic Doctrines as well.

Fanfani was a fine scholar and above all a humanist. Fanfani was Great!